

UNIVERSITE D'ETAT D'EREVAN
CHAIRE D'HISTOIRE DU PEUPLE ARMENIEN

ACADEMIE NATIONALE DE LA
REPUBLIQUE D'ARMENIE
INSTITUT D'HISTOIRE

MARIE-ANNA CHEVALIER

**SUR L'HISTOIRE DES RELATIONS
DE L'ARMENIE CILICIENNE AVEC
LES ORDRES RELIGIEUX-
MILITAIRES**

*Sous la direction des professeurs
Gérard Dédéyan et
Babken Haroutiounyan*

*Traduit du français par
Varoujean Poghosyan*

EDITIONS DE L'UNIVERSITE D'ETAT D'EREVAN

EREVAN 2007

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏԱՐԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՄԱՐԻ-ԱՆՆԱ ԾԵՎԱԼԻԵ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ
ՀՈԳԵՎՈՐԱՍՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

*Պրոֆեսորներ Ժիրայր Ղեղեյանի և
Բարկեն Նարությունյանի խմբագրությամբ*

*Ֆրանսերենից թարգմանեց
Վարուժան Պողոսյանը*

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2007

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (23)

Ը 500

Մարի-Աննա Շևալիե

Ը 500 Կիլիկյան Դայաստանի և հոգևորապետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, քարգմ. ֆրանս. Վարուժան Պողոսյանի, առաջաբանը՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ Բարեկեն Դարությունյանի.— Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 2007, 120 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է ֆրանսիացի պատմաբան, Սենտ-Էտիենի համալսարանի դասախոս, Սերձավոր Արևելքի Երկրների միջնադարյան պատմության մասնագետ Մարի-Աննա Շևալիեի չորս հոդված, որոնցից երեքը նվիրված են Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորապետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությանը, իսկ մեկը՝ դրանց ընկալմանն Արևելքի քիստոնյանների (հայերի և ասորիների) կողմից: Եթեինակի որոշ դրույթներ, անտարկույս, առարկելի են: Այդուհանդերձ, հաշվի առնելով հոդվածներուն պարունակված փաստագրական հարուստ նյութի կարևորությունը՝ նպատակահարմար ենք գտնում դրանք ներկայացնել հայրենական պատմաբաններին:

Կազմի առաջին երեսին՝ Սելևիա քերդամրոցի պարիսպների նկարն է, երկրորդ երեսին՝ Լևոն Սեծագործի դիմանկարը:

Ը 0503020913
704 (02) 07

ԳՄԴ 63.3 (23)

ISBN 978-5-8084-0883-8

. Պողոսյան Վ., 2007 թ.

ԱՐԱՋԱԲԱՆ

Արևմտյան Եվրոպայում Ֆրանսիան, ինչպես նաև Գերմանիան, եղել են հայագիտության առավել կարևոր օջախները: Սակայն, եթե Գերմանիայում, մասնավորապես երկրորդ աշխարհամարտից հետո հայագիտությունը խոր անկում ապրեց, որը, ցավոք, շարունակվում է մինչ օրս, ապա Ֆրանսիայում հայագիտության լավագույն ավանդույթները շարունակում են հարատևել: Ուրախությամբ պետք է արձանագրել, որ շնորհիվ մեր հայրենակից՝ Մոնպելիեի Պող Վալերի համալսարանի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր ժիրայր (Ժերար) Ղեղեյանի ջանքերի՝ Մոնպելիեում ծնունդ է առել հայագիտական նոր օջախ, որի կրողները հիմնականում ազգությամբ ֆրանսիացներ են և ներկայացնում են հայագետների նոր սերունդը:

Հաճելի է, որ այսօր Ժ. Ղեղեյանի սան, ներկայումս Սենտ-Էտիենի համալսարանի դասախոս, Մարի-Աննա Շևալիեն հայ ընթերցողի դատին է ներկայացնում չորս հոդված ընդգրկող իր ժողովածում՝ նվիրված Կիլիկիայի հայկական թագավորության և խաչակիր հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմության քննությանը: Առաջին՝ «Կիլիկիայում տաճարականների ներկայության որոշ հարցերի շուրջ» հոդվածում, Մ.-Ա. Շևալիեն կանգ է առնում առավելապես Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում տաճարականների միաբանության գործունեության և հայոց արքունիքի հետ դրա փոխհարաբերությունների պատմության վրա: Հայագիտության համար իր փաստական հառուստ նյութով, որը նշանակալից չափով գիտական շրջանառության մեջ դրվում է առաջին անգամ, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հեղինակի երկրորդ՝ «Լևոն Սեծագործի գերմանական ռազմավարությունը. տևառությունների Կիլիկիայում հաստատվելու պարագան» հոդվածը: Յարկ է դրվատանքի խոսքեր ուղղել նաև Մ.-Ա. Շևալիենի «Դոգլորաապետական միաբանությունների ընկալումն Արևելքի քրիստոնյաների (հայերի և ասորիների) կողմից (XII դարի սկզբից մինչև XIV դարի սկիզբը)» հոդվածին, որի խորագրից արդեն պարզվում է, որ քննությունն արնչվում է Արևելք եկած հոգևորասպետական միաբանությունների և, ընդհանրապես, խաչակիրների նկատմամբ հայերի և ասորիների վերաբերմունքին: Ժողովածուն ավարտվում է «Ասպետա-

կան միաբանությունները և միջերկրածովյան Կիլիկիան (XII դարի կեսից մինչև XIV դարի վերջը)» հոդվածով, որը որոշակիորեն հավաստում է հեղինակի գիտական աճի մասին:

Ինչ կարելի է ասել Երիտասարդ ուսումնասիրողի և նրա նշված աշխատությունների մասին: Մ.-Ա. Շևալիեն իր որակավորումը մի քանի անգամ բարձրացրել է ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնում՝ կատարելագործելով իր գիտելիքները հայոց լեզվի, գրաբարի և հայոց պատմության ասպարեզներում: Նախ և առաջ շնորհիվ հայերենի իր քաջ իմացության՝ Մ.-Ա. Շևալիեն խորապես տիրապետում է հայկական սկզբնաղբյուրներին՝ հայ պատմիչների երկերին, հիշատակարանային նյութին: Մեզ համար հատկապես կարևոր է այն իրողությունը, որ ֆրանսիացի հայագետը լայնորեն օգտագործում է արևնտաեվրոպական հեղինակների աշխատությունները, բազմաթիվ այլ սկզբնաղբյուրներ, որոնք նշանակալից չափով նորություն են հայաստանյան գիտական շոշանների համար:

Չարք է խոսողվանել, որ հեղինակը հանդես է բերել գիտական հարցերը բարձրացնելու և հավուր պատշաճի քննելու մեջ հնտություն, նոր խոսք ասելու անվիճարկելի կարողություն, ինչպես նաև արդեն բազմից ծեծկրտված հարցերի նկատմամբ ցուցաբերել է նորովի մոտեցումներ:

Թող այն տպավորությունը չստեղծվի, թե նշված ժողովածուն գերծ է ամեն տեսակի թերություններից և սխալ նեկնարանություններից, որոնցից մի քանիսի վրա կամենում ենք հրավիրել թե՛ ընթերցողի և թե՛ հեղինակի ուշադրությունը: Անտարակույս, խաչակրաց արշավանքները մեծապես նպաստել են Կիլիկիայի Ուտքինյան իշխանության պետության կայացմանն ու հզրացմանը, սակայն, հայկական սկզբնաղբյուրներում խաչակիրների գործունեության մասին տեղ գտած բացասական գնահատականները բոլորովին անհիմն չեն: Մի կողմից՝ կարծես թե խաչակիրները եկել են Մերձավոր Արևելք՝ ազատագրելու համար Տիրոջ գերեզմանը, մյուս կողմից՝ խաչակիր տարրեր իշխանները ոչ միայն պատրաստ են պայքարելու միմյանց դեմ, այլև ոչնչացնելու իրենց, ըստ ամենայնի, օգնած հայկական իշխանությունները: Չետևաբար, միշտ չէ, որ խաչակիրների գործունեությունը Կիլիկյան Հայաստանում նպատակ է հետապնդել օգնելու հայոց գահակալներին:

Չեղինակն իրավացի է, որ հայոց Լևոն Ա Մեծագործ թագավորն առանձնահատուկ վերաբերմունք է ունեցել գերմանական տևառնական միաբանության նկատմամբ: Սակայն, այն բնավ էլ սուրբեկտիվ մոտեցման արդյունք չի եղել: Լինելով հոգևորասպետական միաբանու-

թյունների մեջ առավել թույլը և ինչ-որ տեղ նեղվելով մյուս միաբանություններից՝ տևտոնականները կարիք են զգացել հայոց գահակալների օժանդակությանը և ստանալով հայոց թագավորներից բազմաթիվ տիրույթներ, նրանք հանուն իրենց խսկ շահերի, հավատարմորեն ծառայել են հայոց թագավորությանը:

Ինչ վերաբերում է հայոց երկու գահակալի և, մասնավորապես Լևոն Ա Սեծագործի տևտոնական միաբանության անդամ դառնալուն, ապա դա բնավ էլ երախտագիտության արտահայտություն չէ, որքան քաղաքական լուրջ հաշվարկ՝ առավել մերձեցնելու Կիլիկիայի հայոց թագավորության և Գերմանական ազգի Հռոմեական սրբազան կայսրության միջև կապերը:

Չկամենալով այլևս մտնել գիտական մանրամասների մեջ, անդրադանանք ևս մեկ խնդրի՝ XII-XIV դդ. խաչակիրների և խաչակիր միաբանությունների նկատմամբ հայերի և ասորիների վերաբերմունքին, որը բավական մանրակրկիտ ուսումնասիրել է հեղինակը: Կարելի է ասել, որ ինչ-որ տեղ Մ.-Ա. Շևալիեին զարմացնում է այն իրողությունը, որ ասորական հեղինակներն, ընդհանուր առնամբ, դրական վերաբերմունք ունեն խաչակիրների նկատմամբ, ինչը չի կարելի ասել հայկական սկզբնաղբյուրների մասին, որտեղ դրական մոտեցումներին ուղեկցում են բավական խիստ արտահայտված քննադատական նոտաները: Իրականությունն այն է, որ քաղաքական իշխանությունից գործնականում զուրկ ասորիները, որ ժամանակի ընթացքում վեր էին ածվել հոգևոր ընդհանրության և քաղաքական առումով ոչինչ չունեին կորցնելու՝ դրական էին վերաբերվում Լևանտի երկրներ Եկած խաչակիրներին: Սակայն, վիճակը բոլորովին այլ է հայերի առնչությամբ: Հայկական սկզբնաղբյուրները ողջունել են խաչակիրների Արևելք գալը և Տիրոջ գերեզմանն ազատելու համար անհավատների դեմ պայքար մղելը, սակայն, չին կարող քննադատության բուռն խոսքեր չուղղել խաչակիրներին, որոնք ոչնչացրեցին Ուրիայի (Եղեսիայի) Գող Վասիլի հաջորդների և մի քանի այլ իշխանություններ:

Վերջապես, չպետք է մոռանալ, որ հայ-խաչակրաց ռազմաքաղաքական համագործակցությունը եղել է երկողնանի շահավետ: Պատահական չէ, որ երբ մահմեդականների հարվածների ներքո ընկան ոչ միայն երուսաղեմի թագավորությունը, այլև մյուս խաչակրաց իշխանությունները՝ խաչակիր փախստականների համար ապաստան դարձավ Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը: Ավելին՝ Հռոմի պապը և արևմտաեվրոպական պետությունները Կիլիկիան համարում էին նոր խաչակրության ամենահիմնական մասնակիցներից մեկը:

Մ.-Ա. Ծևալիեի հոդվածների հայերեն թարգմանությունը հայ ընթերցողին ներկայացնելը կարևոր և շնորհակալ գործ է, որը բարձր մակարդակով և գիտական մեծ պատասխանատվությանք իրականացրել է պատմական գիտությունների թեկնածու Վարուժան Պողոսյանը:

Ծնորհակալական խոսք ենք ցանկանում ուղղել Երևանի պետական համալսարանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության աշխատանոցի քարտեզագիր Վարդան Միսիթարյանին՝ առաջին հոդվածին հավելված քարտեզը պատրաստելու համար:

Իհարկե, ամենախորին շնորհակալությունն ենք հայտնում հայագիտության անդաստան մտած երիտասարդ պատմաբան Մարի-Աննա Ծևալիեին, որն իրեն նվիրել է Ֆրանսիայում հայագիտության զարգացմանը և, մասնավորապես Կիլիկիայում՝ Հայաստան-Արևմտյան Եվրոպա փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությանը:

*Բ. Ջարությունյան
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ*

ԳԼՈՒԽ I

ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՏԱԲԱՐԱԿԱՍՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅԱՍ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐԳ

Անտիոքի իշխանության հարևանությամբ գտնվող Կիլիկիայի հայկական պետությունը, Արևելքի լատինական պետությունների հետ մեկտեղ, հետանուտ էր, ի դեպ, «Սրբազն պատերազմի» գաղափարին¹: Այս և անվտանգության ու ներքին քաղաքականության շարժառիթների հիման վրա են ասպետական միաբանությունները հաստատվել Կիլիկիայում: Գլխավորապես Երկրի հարավ-արևելքում գտնվող տաճարականների բերդամրոցներն Անանոսում ձևավորում էին սահմանամերձ մարզ: Լեռնային այս զանգվածը սահմանազատում էր Փոքր Ասիան և Ասորիքը, ինչպես նաև Կիլիկիան ու Անտիոքի իշխանությունը:

Ո. Ու. Էղուարդի աշխատություններն անհրաժեշտ են այս բերդամրոցների ճարտարապետությանն ու տեղադրությանն իրազեկ լինելու համար²: Ըստ տաճարականների ներքին կարգավորության՝ միաբանության՝ Կիլիկիայում գտնվող ասպետները կախման մեջ էին Անտիոքի կոնանդորից և միայն 1268 թ., այս քաղաքի անկումից հետո է Լա Ռոշ Գիյոմ բերդամրոցը վերածվել կիլիկյան կոնանդորի նստավայրի³: Տաճարականներին, ինչպես նաև իիվանդախմաններին ըստ արժանվույն գնահատել են, մասնավորապես ասորի և հայ հեղինակները: Դակորիկյան նշանավոր պատրիարք Միհսայել Ասորին իր աշխատության մեջ ասպետական այս միաբանություններին է ծոնել մի հիասքանչ ներքող⁴:

¹ Ste' u G. Dédéyan, Idéologie de croisade et idéologie chevaleresque chez les Arméniens de Cilicie.— Les Armes et la Toge. Mélanges offerts à André Martel. Sous la direction de J.-Ch. Jauffret, Montpellier, 1997, p. 55, 59-60:

² R. W. Edwards, The Fortifications of Armenian Cilicia, Washington, 1987, p. 31-32, 65-72, 99-103, 142-148, 215-229, 252-253.

³ T. S. R. Boase, The Cilician Kingdom of Armenia, Edimbourg & London, 1978, p. 92-117; L. Dailliez, Règle et statuts de l'Ordre du Temple, Paris, 2ème édition, 1996, p. 70 (սե' նաև 126-րդ հոդվածը՝ էջ 139).

⁴ Chronique de Michel le Syrien, patriarche des jacobites.— Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens, t. I, Paris, 1859, p. 331-333 (այսուհետև՝ RHC, DA); Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199), éd. et trad. J.-B. Chabot, t. III, Bruxelles, 1963, p. 201-203.

Տաճարականների ներկայությունը Կիլիկիայում առնչվում է բազմապիսի բնագավառների, հանգամանք, ինչը հնարավորություն չի ընձեռում այն այստեղ ուսումնասիրել իր ամբողջության մեջ: Ահա թե ինչու՝ քննության ենք առնում դրա որոշ հատկանշական կողմեր:

Մենք կշանանք համառոտակի ներկայացմել Կիլիկիայում տաճարականների ներկայության ընդհանուր պատկերը, այնուհետև կը ննարկենք մի քանի խնդիրներ, ինչպիսիք են նրանց հաստատումը Պաղյաս բերդամրոցում, հայոց գահակալների՝ ասպետական միաբանություններին շնորհած նվիրատվությունները և խաչակրաց արշավանքի՝ Կիլիկիայով անցում նախատեսող նախագծի մերժումը տաճարականների մագիստրոս ժակ դը Սոլե կողմից:

Ա – Հակասական ներկայություն

Կիլիկիայի հայկական պետությունն իր ամբողջ պատմության ընթացքում տաճարական միաբանության հետ պահպանել է փոփոխական փոխարարերություններ: XII դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիայի իշխանությունը պատրաստ չէր ընթանել իր երկրի հարևանությամբ տաճարականների հաստատած սահմանամերձ մարզի օգտակարությունը:

Եթե մարդկանց սակավությունը երուսաղեմի թագավորին դրդել էր իր գորեք բոլոր բերդամրոցները համալրել տաճարականների կամ հիվանդախնամների կայազորներով, ապա հայոց իշխանը դեռևս չէր զգում նման հովանավորության անհրաժեշտությունը⁵:

Տաճարականները գինված միջամտությամբ սատարել են կառավարող իշխան Թորոս II-ի (1145-1169) եղբայր Ստեփանեհմ⁶, ինչը թույլատրել է մահմեդականների աներկրա նվաճումից փրկել կիլիկյան բազմաթիվ բերդամրոցներ, սակայն, տաճարական ասպետներն, այդուհանդերձ, վտարվել են հայկական հասարակությունից: Սանձագերծելով ռազմական գործողություններ՝ Մլեհը (1170-1175) Կիլիկիայից արտաք-

⁵ Երուսաղեմի թագավորությունում ասպետական միաբանություններին պատկանող դյակեների քանակի արթով Թորոսը հայտնել է իր զարմանքը (Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier, M. L. de Mas Latrie, éd. Jules Renouard, Paris, 1871, p. 28-29): Այս հարցի մասին տե՛ս G. Dédéyan, Un projet de colonisation arménienne dans le royaume latin de Jérusalem sous Amaury Ier (1162-1174).— Le partage du monde, échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale. Sous la direction de M. Balard et A. Ducellier, Paris, 1998, p. 115-122:

⁶ Տե՛ս Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162, trad., annotée et éd. par Edouard Dulaurier, Paris, 1858, p. 337-338 (այսուհետև՝ Matthieu d'Edesse):

սել է տաճարականներին⁷, որոնց միաբանությանը նախկինում անդամակցել էր⁸: Այս վտարման հետևանքով դաշինքը հայկական իշխանության և տաճարականների միջև երթև իրապես չի վերահաստատվել: Հիրավի, Մլեհի «հնազանդեցումը» դարձել է այն պատրվակը, որը Աևն Ի թագավորը (1187-1219) վկայակոչում էր՝ Պաղյաս բերդամրոցն իր տիրապետության ներքո պահելու համար⁹: Նա կարծում էր, որ կարող է, այսպիսով, Անտիոքի ժառանգության շուրջ ծագած վեճերի ընթացքում վերահսկել ասպետական միաբանության գործողությունները: Այս սխալ եղրահանգման պատճառով նա զրկվել է տաճարականների աջակցությունից բավական երկար ժամանակ: Իրոք, Վրիժառու ասպետներն, ըստ եւրյան, երթև չեն ներել հայերին՝ իրենց բերդամրոցը գրավելու համար:

Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությունը նշանավորվել է տաճարականների հետ ճգնաժամների և հաշտեցումների բեկումնային ժամանակաշրջաններով:

Կիլիկիայում ասպետական միաբանությունն ուներ առանձնահատուկ կացություն: Ինչպես հիվանդախնամներն ու տևտոնականները, նրանք ևս տիրում էին հայոց թագավորի՝ իրենց շնորհած բերդամրոցներին և դրա համար պետք է նրա առջև խոնարի լինեին: Նրանք ունեին միևնույն կարգավիճակը, ինչ թագավորության նյոււս ավատատերոք և ինչպես նրանցից ամենանշանավորները՝ օգտվում էին դատական և սեփական դիվանն ունենալու իրավունքից¹⁰:

Այդուհանդերձ, հայկական իշխանությունը տաճարականներից, ի տարբերություն այլ միաբանությունների, *manu militari** ետ է վերցրել նրանց բերդամրոցների մեջ մասը:

Տաճարական միաբանությունն առաջինն էր, որը Կիլիկիայում ձևավորել է սահմանամերձ մարզ: Այս ասպարեզում դրան հաջորդել են հիվանդախնամները, որոնց տարածքային ծավալմանը նպաստել են Անտիոքի ժառանգության շուրջ ծագած վեճերը, և տևտոնականները¹¹: Աս-

⁷ **Guillaume de Tyr**, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum.— Recueil des Historiens des croisades. Historiens occidentaux, Paris, 1844, t. I, 2ème partie, p. 990-991.

⁸ Նոյն տեղում:

⁹ **Cl. Cahen**, La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche, Paris, 1940, p. 600.

¹⁰ **V. Langlois**, Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie roupenienne, Saint-Pétersbourg, 1860, p. 11.

* Լատ.- Զենքի ուժով: - Ծ. թ.:

¹¹ «Մանր ժամանակագրություններում» Հերթում պատմիչը հիշատակում է 1190 թ. Սուլը երկրում նրանց հաստատման մասին: Տե՛ս Հերթում պատմիչի ժամանակագրությունը (XIII դ.).— Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վ. Ա. Դակորյանը, Երևան, 1956, էջ 60:

պետական այլ միաբանությունների համեմատությամբ՝ տաճարական-ների սահմանամերձ մարզի ավելի վաղ հաստատումը Կիլիկիայում և այդ հաստատման հանգամանքները (մարզը հաստատել էին Անտիոքի իշխանն ու Երուսաղեմի թագավորը), պետք է որ ազդեցին հայ դեկավարմերի կողմից ասպետական այս միաբանությունն արժևորելու հանգամանքի վրա, քանզի սկզբնական շրջանում նրանց ներկայությունը վերջիններս ընկալում էին ոչ այնքան իրենց երկրի համար փրկարար օգնություն, որքան պարտադրանք¹².

Այդուհանդերձ, նրանց միջև ծագած բոլոր անհամաձայնությունների պատճառն այս դժվարին սկիզբը չէր, քանզի նրանց վիճաբանությունների մեծ մասը պայմանավորված էր թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմից հրահրվող աղետաբեր արարքներով: Սակայն, դա չի խանգարել հայերին և տաճարականներին բազում անգամներ դաշնակցել ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Յետաքրքրական է նշել, որ զանազան կողմերից Պապին հիշած գանգատալից նամակների և վերջինիս պատասխանների ներ շրջանակից դուրս, իրադարձությունների ժամանակակից հայ պատմիչները (ինչպես Կեղծ Սմբատը)¹³ չեն հիշատակում տաճարականների ներկայության մասին Տրիառուլիի կոմսի (Բոհեմունդ IV-ի) կողքին՝ իրենց գահակալ Լևոն I-ի դեմ պայքարում, պահպանելով, այսպիսով, ասպետական միաբանության անբասիր դիմագիծը: Մենք փաստել ենք, որ Կիլիկիայում տաճարականների դիրքորոշումը երբեմն զանազանվում էր Լատինական Արևելքի այլ վայրերում, մասնավորապես Երուսաղեմի թագավորությունում գտնվող նրանց միաբանների դիրքորոշումից: Խոսքը վերաբերում է այն պարագային, երբ մամլութների հարձակումներից Կիլիկիան պաշտպանելու համար նրանք գերադասել են մարտնչել հայերի և մոնղոլների կողքին¹⁴, այնժամ, երբ Սուլը երկրի հարավում գտնվող տաճարականները, ինչպես ասպետական այլ միաբանությունները, մոլեգնորեն դիմադրում էին թաքար ասպատակիչներին¹⁵: Կիլիկիայի տաճարականները, նույնիսկ իրենց վերջին բերդամրոցն այս երկրում կորցնելուց հետո (մահմեդականները Լա Ռոշ Գիյոմը գրավել են 1299 թ.), շարունակել են պայքարել հայերի կողքին և նրանց հետ

¹² Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier, p. 28-29.

¹³ La Chronique attribuée au Connétable Smbat, introduction, trad. et notes de G. Dédéyan, Paris, 1980.

¹⁴ J. Delaville-le-Roux, Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem (1100-1310), t. III, Paris, 1894-1906, p. 29.

¹⁵ Cl. Cahen, Աշխ., էջ 708:

միասին ջանքեր գործադրել կիպրական գահն Ամորի Լուսինյանի¹⁶ հանձնելու ուղղությամբ¹⁷:

Կիլիկիայի տաճարականների՝ հայոց թագավորներին ցուցաբերած աջակցությանն առնչվող այս բոլոր ակնհայտ ապացույցները մեզ դրդել են խորհել, թե արդյո՞ք նրանց հաշտությունն իրոք ամկեղծ չէր, և թե արդյո՞ք տաճարականների և ժակ դը Մոլեհ¹⁸ միջև տարածայնություններ չկային (որը, հավանաբար, ավելի սերտ առնչություններ ուներ Երուսաղեմի նախկին թագավորության տաճարականների հետ), երբ նա խորհուրդ է տվել կազմակերպել խաչակրաց նոր արշավանք՝ շրջանցելով Կիլիկիան: Նա, այսպիսով, ի չիք է դարձրել Կիլիկյան Հայաստանում գտնվող իր ասպետների բոլոր ջանքերը, որոնք, չնայած այս երկրի գահակալների հետ իրենց նախկին թշնամանքներին, արել էին ամեն ինչ՝ ապահովելու համար քրիստոնեական վերջին պատվարի գոյության հարատևությունն ասիական մայրցանաքում:

Մյուս կողմից, Յեթումը, որին Կողմեն Ե պատը լիազորել էր Կիպրոսի տաճարականների դատավարությանն առնչվող տեղեկություններ իրեն ուղարկելու համար՝ շնորհագրկվել էր հայոց թագավոր Լևոն III-ի մոտ և, այսպիսով, ինքնին հասկանալի է, որ չէր արտահայտում տաճարականների հանդեպ հայոց գահակալի տրամադրվածությունն ու մտադրությունները:

¹⁶ Կիպրոսի թագավոր Յենիփ II-ի եղբայր և Տյուրոսի սենյոր Ամորի Լուսինյանն ամուսնացել էր Կիլիկիայի գահակալ Յեթում {II}-ի (այստեղ և այսուհետև՝ համանման փակագծերում թարգմանչի միջամտություններն են – ծ. թ.) քրոջ՝ Զապելի հետ: Իր եղբոր՝ Յենիփ II-ի դեմ ուղղված՝ իշխանությունը Կիպրոսում բրնձագավելու փորձի ժամանակ Ամորիին սատարել են հայերը և տաճարականները: Ինչ վերաբերում է Կիպրոսի թագավորին, ապա նա օգտվել է իիվանդախնանների աջակցությունից (T. S. R. Boase, նշ. աշխ., էջ 118-121):

¹⁷ Նեկողայոս Դ պատը տաճարականներին հիմնավորապես ներգրավել է կիլիկյան թագավորության պաշտպանության մեջ, քանզի 1292 թ. հունվարին տաճարականների մագիստրոս Տիրոս Գոդենից պահանջում էր նվիրաբերվել այդ գործին: Տե՛ս E. Langlois, Les registres de Nicolas IV, t. II, Paris, 1886, N 6854, p. 913: 1294 թ. տաճարականներն ու իիվանդախնանները ներկա էին Յեթում {II} թագավորի թագարդությամբ: Տե՛ս T. S. R. Boase, նշ. աշխ., էջ 118-121: Կարող է թվականը թագավորի թագարդությամբ: Տե՛ս Giacomo Bosio, Dell'istoria della Sacra Religione et illustrissima militia di San Giovanni gierrosolimitano, t. II, 1ere éd., Roma, 1594, p. 4-6, 11-12:

¹⁸ Ժակ դը Մոլեն եղել է տաճարականների միարանության վերջին մեծ մագիստրոսը: Նա այդ պաշտոնը վարել է 1294 թ. մինչև 1314 թ. մարտի 18-ը՝ այս տարեթիվը, երբ Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ {IV} Գեղեցիկի և Կողմեն Ե պատի հարուցած կեղծ դատական գործից հետո կենդանի այրվել է:

Բ – Կիլիկիայում հաստատվելու սկզբնական փուլը

Տաճարականների Կիլիկիա ժամանելու, իսկ ավելի մասնավորապես՝ Պաղրաս բերդամրոցում նրանց հաստատվելու տարեթիվը վիճակարույց է: Հիմնվելով ժամանակի զանազան սկզբնադրյուրների և նորագույն մատչելի ուսումնասիրությունների վրա՝ մենք փորձել ենք առավելագույն չափով նվազագույնի հասցնել այդ իրադարձության շուրջ առկա ժամանակագրական անհամապատասխանությունը:

Տարբեր առիթներով Պ. Դեշանը¹⁹ մեզ տեղեկացնում է, որ տաճարականները Պաղրասում հաստատվել են մինչև 1154 թ., որն, ի դեպ, հավաստում է նաև Գրիգոր Երեցը²⁰: Ըստ նրա՝ ասպետներն այդ տարեթիվն բերդամրոցից ոչ հեռու մարտնչում էին Թորոսի եղբօր՝ Ստեփանեի կողքին²¹: Թ. Ս. Ռոասի և Ա. Ու. Լոուրենսի ուսումնասիրությունները²² մեզ հնարավորություն են ընձեռում այս հարցի շուրջ ավելի հստակ պատկերացում կազմել: Նրանց ժամանումը բերդամրոց և նույնիսկ Կիլիկիայում նրանց սահմանամերձ մարզի հաստատումը Բրոասը սահմանում է 1131 և 1137 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածում: Նա այդ հիմնավորում է Բերգիբելինում հիվանդախնամներին պատկանող առաջին բերդամրոցը նրանց հանձնած Երուսաղեմի քաղաքոր Ֆուլքի՝ 1131 թ. Անտիոքի հյուսիսային շրջան գնալու փաստով, որը ցանկանում էր իր խնամակալությունն այնտեղ կայունացնելու նպատակով ասպետական միարանություն հիմնադրել, քանի որ հարկ ուներ դիմակայելու Ալիս իշխանություն²³ և Տրիպոլիի կոմսի²⁴ ընդդիմությանը: 1133 թ. և 1135 թ. նա վերադարձել է Անտիոք՝ իշխանության ժա-

¹⁹ P. Deschamps, *Les châteaux croisés en Terre sainte*, t. III. La défense du comté de Tripoli et de la principauté d'Antioche. Etude historique, géographique, toponymique et monumentale, Paris, 1973, p. 359-361.

²⁰ Գրիգոր Երեցը եղել է Սատրենո Ուրիայեցու գործի շարունակողը և, հավանաբար, աշակերտը: Նրա ժամանակագրությունը սկսվում է 1137 թ. և ավարտին հասնում 1163 թ.:

²¹ Matthieu d'Edesse, p. 337-338.

²² Lawrence.— T. S. R. Boase, Եզվ. աշխ., գլ. IV, էջ 92-117; գլ. II, էջ 42-43:

²³ Ակիսը Երուսաղեմի Բողոքին և քաջավորի դուստրությունը: 1126 թ. նա ամուսնացել էր Անտիոքի իշխան Բոհեմոնդ II-ի հետ: Եթու 1130 թ. Վերջինս սպանվել է, նա պատրաստվում էր իր դուստր Կոստանդի անունից իրականացնել խնամակալությունը: Սակայն, Բոդուին II-ը, մինչև այն ժամանակ, եթու Կոստանդը կարող էր ամուսնանալ, Անտիոք քաղաքը կատարել է Երևանի կոմս Ժուանի 1-ին: Բոդուինը մահացել է 1131 թ., իսկ մի քանի ամիս անց՝ դրան հաջորդել է Ժուանի կախանը: Ակիսը փորձել է կրկին տիրանալ իշխանությանն Անտիոքում՝ Երուսաղեմի նոր քաջավոր Ֆուլք դ'Անժուի կամքին հակառակ (տե՛ս Cl. Cahen, Եզվ. աշխ., էջ 350-357): Բոհեմոնդ II-ի ժառանգության մասին տե՛ս նաև M. Amouroux-Mourad, *Le Comté d'Edesse, 1098-1150*, Paris, 1988, p. 78-80:

²⁴ Պոն դը Տրիպոլի:

ռանգության խնդիրները կարգավորելու համար: Արևանտքից նա կանչել է Ռայմոնդ դը Պուատիեին, որպեսզի նրան ամուսնացնի իշխանության երիտասարդ ժառանգորդությունը՝ Կոստանի հետ: Ժամանակակից պահից՝ 1136 թ. ապրիլից ի վեր, Ռայմոնդը պատերազմել է Կիլիկիայի հայերի դեմ, որը հարատևել է մինչև 1137 թ.: Ըստ Թ. Ս. Ռ. Բոասի՝ հենց այս պահին է, որ տաճարականները ստացել են իրենց հենակետերը, քանզի 1140 թ. ստորագրել են Ռայմոնդի երկու հրովարտակի ներքը²⁵: Վերջինս, բացի դրանցից հիվանդախնամներին Արևանտքում արել է գիշումներ՝ ազատելով նրանց նաքսատությունը և վավերացնելով նրանց այլ իրավունքները:

Այսպիսով, Երուսաղեմի թագավորն ու Ամստիոքի նոր իշխանը, թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը, բարյացականորեն տրամադրված լինելով ասպետական միաբանությունների նկատմամբ և արդեն նրանց շնորհած լինելով բազում նվիրատվություններ, կարող էին տաճարականներին հաստատել Ամանոսում՝ ընդդեմ Կիլիկիայի հայերի: Բացի դրանցից, այս ձևով, նրանք իրենց համար ապահովում էին միաժամանակ թե՛ իշխանության հավակնորդների (նոր պատրիարք Ռավֆ դը Ռոմֆրոնի դաշնակից՝ Ալիս իշխանուիու և Տրիպոլիի կոսմոսի) և թե՛ մահմեդականների դեմ ուղղված ռազմական աջակցությունը²⁶:

Ա. Ու. Լոուրենսը մեզ օգնում է ավելի կրճատելու քննարկվող խնդիրի ժամանակագրական շրջանակները և հակադրվում է Թ. Ս. Ռ. Բոասին: Ըստ նրա՝ Հովհաննես {II} Կոմնենոսն Ամստիոք գնալու և այն հպատակեցնելու նպատակով 1131 թ. հուլիսին և 1132 թ. սեպտեմբերին կանգ է առել Պաղյասում ու վերադարձի ճանապարհին Կրկին անցել բերդամրոցով: Մենք գիտենք, որ կայսրն այստեղ կրկին կանգ է առել 1142 թ., շարունակելով հոյս տածել պաշարելու Անտիոքը: Այս տեղեկությունները մեզ թույլատրում են առաջադրել այն ենթադրությունը, ըստ որի՝ տաճարականներն Ամանոսի բերդամրոցները ռազմակալել են երեք հնարավոր տարեվըերի. կամ 1133 թ., կամ 1135 թ., Երուսաղեմի թագավորի՝ դեպի Անտիոք կատարած անցումների ընթացքում (այս պարագայում Կիլիկյան սահմանամերձ մարզը նրանց կարող էր վստահել ֆրանկների թագավորը) և կամ 1136-1137 թթ., Անտիոքի գահին Ռայմոնդի տիրանալու ժամանակ, որը հետանուտ է եղել Կիլիկիայի հետ իր սահմանի ամրապնդանը, որպեսզի ապահովի իր թիկունքը հայերի դիմահարության դեպքում,

²⁵ T. S. R. Boase, Աշկ. աշխ., էջ 92-117:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 92-95:

որոնց դեմ սամձագերծել էր պատերազմ²⁷: Այդուհանդերձ, կարող է թվալ, թե տաճարականներն ի վիճակի չեն եղել հաստատուն կերպով պահպանել իրենց նոր ձեռքբերումները: Չնայած Յովիաննես {II} Կոնքնոսի վախճանիմ²⁸, 1142 թ. բյուզանդացիների հարձակումը հանգեցրել է ֆրամշներին պատկանող՝ Անտիոքի սահմաններում գտնվող մեծ թվով բերդամրոցների կորստին, որոնց թվում, անտարակույս, պետք է լիներ նաև Պաղուած: Նրանց մեկնումից հետո, վերանվաճնան ընթացքում, Թորոսն այդժամ տիրել է այդ բերդամրոցներին: Տաճարականները, հավանաբար, դրանցից պետք է շատ հեռացած չլինեին, քանզի մենք նրանց կրկին հանդիպում ենք Ստեփանեի կողքին 1155 թ. շրջանում (հայերն այդ ժամանակ առաջ էին ընթացել Ամանոսի ուղղությամբ):

Գ – Ասպետական միաբանություններին առանձնապես բարեհած նվիրատվություններ

Կիլիկյան Հայաստանում տաճարականների, ինչպես նաև ասպետական այլ միաբանությունների ներկայության կարևորությանն իրագեկ լինելու հիմնական միջոցներից մեկն այն փաստաթերի, իսկ ավելի ստույգ, այս երկրում նրանց շնորհված նվիրատվությունների ուսումնասիրությունն է, որոնցից նրանք օգտվել են:

Լևոն Մեծագործից (1198 թ.) մինչև Լևոն V-ը (նրա կտակը թվագրվում է 1393 թ.) Կիլիկյան Հայաստանի թագավորական դիվանի հրապարակած հարյուր իննոսուններկու հրովարտակից քսանչորսն ուղղակիորեն վերաբերում են ասպետական միաբանություններին, իսկ բազմաթիվ այլ հրովարտակներում հիշատակումներ կան դրանց մասին: Սա բավական նշանակալից թիվ է և վկայում է դրանց քաղաքական ազեցության մասին: Այս հրովարտակները մեզ նմանապես տեղեկացնում են դրանց պարտականությունների, նվիրատվությունների հաճախակա-

²⁷ Կիլիկիայում Ռայմոնդի ռազմաշավը հայերի դեմ տեղի է ունեցել 1136 թ.: Դա մի անկանոն պատերազմ էր, որը հարասնել է մինչև 1137 թ. (տե՛ս T. S. R. Boase, նշվ. աշխ., էջ 93-95): Եղեսիայի կոնսությունում հիշատականամների միաբանությանն առաջին նվիրատվությունը շնորհվել է 1131 թ. (տե՛ս M. Amouroux-Mourad, նշվ. աշխ., էջ 141-142), մի տարերվի, որն անհամեմատ մոտ է Կիլիկիայում ասպետական միաբանությունների հաստատմանն առնչվող՝ վերը նշված տարեթվերին:

²⁸ Յովիաննես {II} Կոնքնոսի արշավանքների և վախճանի մասին տե՛ս Anonymi auctoris chronicon ad A. C. 1234 pertinens II, trad. de A. Abovina, introduction, notes et index de J. M. Fiey, *Corpus Scriptorium Christianorum Orientalium, SS*, 154, Louvain, 1974, p. 81-83, 86 (այսուհետև՝ *Anonyme syriaque*):

նության և շնորհման շարժառիթների, ինչպես նաև դրանցով խիստ մտահոգված անձանց մասին:

Քսանչորս հրովարտակից տասնինը, այն է՝ գերակշռող մասը, վերաբերում է հայոց գահակալների արտոնյալ գործընկերներին՝ հիվանդախնամներին:

Նրանց բաժին էր հասել նվիրատվությունների ամենամեծ մասը: Յիրավի, հրովարտակներից տասներկուսը նվիրատվություններ են, յոթը՝ կոչեր են Պապին, հանուն այն բանի, որ հիվանդախնամները հայոց թագավորին օգնություն ցուցաբերեն, իսկ մեկը վերաբերում է Կիլիկիայի և Կիպրոսի միջև հաշտությունը վերահաստատելուն առնչվող՝ հիվանդախնամներին տրվող հանձնարարականի: Դրանցից մի քանիսը միակցում էին թագմարիկ հարցեր, քանզի նվիրատվության դիմաց հայոց գահակալը հայցում էր օգնություն: Տևողնականները հիշատակվում են սուս երկու անգամ, ընդ որում մեկ անգամ հիվանդախնամների հետ մեկտեղ՝ Կիլիկյան Յայաստանի թագավորին աջակցելու և նվիրատվություններ ստանալու առիթով: Եթեև գլխավոր դերակատարներ՝ տաճարարականները հանդես են գալիս միայն չորս հրովարտակում. Երեք անգամ՝ Անտիոքի ժառանգության շուրջ ծագած վեճերի առիթով (որոնք փոխանակումներ են Իննոկենտիոս Գ պապի և Լևոն I թագավորի միջև) և մեկ անգամ՝ տաճարականների մեծ մագիստրոսի՝ Կիլիկիա կատարած ճանապարհորդությանն առնչվող գեկուցագրի կապակցությամբ²⁹:

Ասպետական միաբանություններին առնչվող հրովարտակների բնույթը փոփոխություններ է կրում հայկական թագավորության քաղաքական իրավիճակին համապատասխան: Լևոն I-ի (1187-1219, թագավորել է 1198 թվականից) օրոք պետությունը վերածվում է թագավորության և հաստատվում է ամուր իշխանություն: Դա կարելի է հավաստել ասպետական միաբանություններին հղված հրովարտակների միջոցով: Յիրավի, դրանք բացառապես նվիրատվություններ շնորհող հրովարտակներ են (ընդամենը չորս՝ տրված հիվանդախնամներին (որոնք հավանության են արժանացնում նրանց պարկեցող վարքագիծը) և տևողնականներին:

Ույանոնդ-Ռութենի օրոք, որը Լևոնի եղբոր թոռն էր և 1216-1219 թթ. Անտիոքի իշխանը, իրավիճակը համանան էր, քանզի հիվանդախնամներն օգտվում են չորս նվիրատվությունից: Դա բացադրվում է այն փաստով, որ երիտասարդ իշխանը դեռևս գտնվում է Լևոնի հովանուներքո, ունենալով, այսպիսով, անառարկելի իշխանություն, որին, բա-

²⁹ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 21-37:

ցառությամբ Անտիոքի ժառանգության շուրջ ծագած վեճերի, բնորոշ է դեռևս քաղաքական համեմատաբար կայուն իրավիճակը: Այդուհանդերձ, քաղաքական հոլոգումներն իրենց արտացոլումն են գտել տաճարականներին առնչվող երեք իրովադակում, որոնք վերաբերում են Պաղրասը վերադարձնելուն և Անտիոքի իշխանին ու հայոց քաջավորին հակադրած բանավեճի ընթացքում՝ Վերջինիս օգնություն ցուցաբերելու հարցում միաբանության գրաված քացասական դիրքորոշմանը: Այդ ժամանակաշրջանում հիվանդախնամներին շնորհված Լևոնի նվիրատվություններում ակնկալվում է Անտիոքի իշխանին և տաճարականներին դիմակայող նրանց զինված աջակցությունը: Դիվանդախնամների նկատմամբ այդ առատաձեռնությունը հետապնդում էր, հավանաբար, տաճարականների համակրանքը շահելու երկրորդական նպատակ, վերջիններիս հնարավորություն ընձեռելով հույս տածել ունենալու համանման արտոնություններ: Լևոնի գահակալությունից հետո նվիրատվությունները դարձել են շատ ավելի հազվադեպ: Դայոց արքունիքն այլևս չէր գգում ասպետական միաբանություններից մեկին՝ ի հակակշիռ մյուսի զորավիգ լինելու կարիքը: Այդուհանդերձ, ըստ ռազմական պահանջների անհրաժեշտության՝ այդ նվիրատվությունները շնորհվելու են: Յեթում I-ի (1226-1269) և Զապելի օրոք միակ նվիրատվությունը շնորհվել է հիվանդախնամներին: Դրանով իսկ նրանք հետևել են, ակնհայտորեն շատ ավելի ցածր մակարդակով, իրենց նախորդների՝ նախապատվություն տալու քաղաքականությանը: Նրանց քագավորության օրոք է ի հայտ գալիս նաև Պապի առաջին միջանտությունը³⁰, որը հայոց քագավորին սատարելու համար համառորեն ձգտում էր ձեռք բերել հիվանդախնամների և տևատոնականների օգնությունը³¹: Դա վկայում է հայկական իշխանության անկումային վիճակի մասին: Այնուամենայնիվ, Կիլիկյան Հայաստանի քագավորին՝ քաղմարիկ հիվանդախնամների մահվան համար փրեժիսների լինելու նպատակ հետապնդող Պապի միջնորդությունից հետո, հաստատվում են փոխադարձ համակրանք և փոխօգնության կապեր:

Համընդիանուր անկումն ակներն են նվիրատվությունների քանակի նվազման և օգնության կոչի հետնախորքի վրա: Այդուհանդերձ, ի հայտ եկած փոխադարձ համակրանքը դրան հաղորդում է որոշ նրբերանգներ: Իրավիճակն ավելի է բարդանում Լևոն III-ի (1301-1307) օրոք:

³⁰ Կղեմես Դ-ի՝ 1267 թ. մայիսի 16-ին: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

³¹ Յեթում I-ը՝ Կոստանդին խնամակալի որդին, 1226 թ. ամուսնանալով Լևոն I-ի դուստր Զապելի հետ դարձել է քագավոր: Նա, այսպիսով, հիմնադրել է Յեթումյանների հարստությունը:

Յիրավի, նրա թագավորության օրոք ոչ մի նվիրատվություն չի շնորհվում, իսկ Կղեմես Ե պապը նրան աջակցելու համար երկու կոչով դիմում է հիվանդախնամներին: Օշինի (1308-1320) օրոք պարզվում է, որ իրավիճակը փոփոխություններ չի կրում, սակայն, թվում է, թե այն փոքր-ինչ ավելի է երանգավորվում. հիվանդախնամներին շնորհվում է մեկ նվիրատվություն, սակայն, այն պարտադիր պայմանով, որ նրանք ջանքեր գործադրեն պահպանելու գոյություն ունեցող իրավիճակը: Պապը հայցում է հիվանդախնամների հովանավորությունը հայկական առաքելություններից մեկի համար: Իրավիճակն, այսպիսով, բարելավվում է: Թվում է, թե Լևոն IV-ի (1320-1342) օրոք այն ավելի է բարելավվում, քանի օգնության որևէ խնդրանք չի ներկայացվում: Բացի դրանից, հիվանդախնամներին շնորհվում է երկու նվիրատվություն: Այդուհանդերձ, շատ հավանական է, որ այս բերդանոցները կարող էին միաբանությանը տրվել այն բանից խուսափելու համար, որ դրանք մահմեդականների տիրապետության տակ չանցնեին: Դրովարտակներից մեկը հիվանդախնամներից պահանջում է միջնորդի դեր ստանձնել Կիլիկյան Հայաստանի և Կիպրոսի թագավորների միջև: Լևոն V Լուսինյանի (1374-1375) օրոք, թագավորության անկումից առաջ, 1375 թ. արվում է վերջին կոչը: Սմբատի (1296-1298) և Կոստանդին (II)-ի (1299)³² օրոք է, որ տաճարականների մագիստրոսը³³ Կիլիկիա կատարած իր ճանապարհության մասին ներկայացնում է զեկուցագիր:

Ասպետական միաբանություններին առնչվող հրովարտակների տրամադրած տեղեկությունների միջոցով մենք բացահայտեցինք հայկական քաղաքականությանն առնչվող որոշ հարցեր, սակայն շատ ավելի տեղեկություններ քաղեցինք, մասնավորապես հայոց գահակալմերի՝ ասպետական միաբանություններին շնորհած նվիրատվությունների, ինչպես նաև այն աննշան դերի մասին, որն այդ նվիրատվական փաստաբերում հատկացվում էր տաճարականներին:

³² Սմբատին և Կոստանդին (II)-ին 1299 թ. գահընկեց է արել իրենց եղբայր Յեթում II-ը: Յիրավի, Վեջինս, որը հիվանդախնամների և տաճարականների ներկայությամբ թագաղորք էր 1294 թ., լրեւ է իր պարտականությունները բազում անգամներ, միանալու համար ֆրանցիսկյան վանքերին՝ բողնելով, այսպիսով, հայկական թագավորություն իր եղբայրների և գարմիկների քմահաճությին (T. S. R. Boase, Աշխ., էջ 118-143):

³³ Ժակ որ Մոլես:

Դ – Խաչակրաց արշավանքի՝ Կիլիկիայով անցուն նախատեսող նախագծի մերժումը

Կիլիկիայում տաճարականների ներկայության ավարտը նշանավորվել է մեծ նազիստորոս ժակ որ Մոլեհ՝ խաչակրաց արշավանքի նախագիծը մերժող միջամտությանք³⁴, նախագիծ, որը կիլիկյան պետությունը նախատեսում էր կամ իրու գլխավոր նապատակ, կամ իրու անցունային վայր³⁵: Այդ մասին, իրոք, հարց է ծագել, երբ Կղեմես Ե պապը հանձնարարել է Լևոն III թագավորի եղբօր որդուն՝ Կոռուկոսի սենյոր Յեթումին, խաչակրաց արշավանքի նախն մի տրակտատ գրել իր «Ծաղիկը պատմութեանց Արևելիցուն»³⁶: Այս գիրքը բաղկացած է չորս մասից³⁷: Վերջինը, որը գրվել է լատիներեն, զանազանվում է մյուս երեքից, որոնց բնագրային տարբերակները ֆրանսերեն են³⁸: Այս բաժինը խաչակրաց արշավանքին վերաբերող տրակտատ է, որն այս խնդրի շուրջ Պապի հարցերի պատասխանն է³⁹: Յեթումը հանդես է գալիս դեպի Սուրբ Երկիր խաչակրաց արշավանքների անցնան վայրի ընտրությանը վերաբերող երեք առաջարկով: Եթե դրանց թվում նա հիշատակում է Կոստանդնուպոլսով անցնող ցամաքային ճանապարհի նախն, որն ավարտին էր համում Կիլիկյան Յայաստանում⁴⁰, ապա շատ ավելի է համառում իրեն քաջածանոթ ծովային ուղղու վրա՝ առաջարկելով, այդժամ, ափ դուրս գալ Կիպրոսում կամ Կիլիկիայում: 1305 թ. օգոստոսի 7-ին Յեթումն իր գիրքը Պուտատիեում հանձնել է Կղեմես Ե-ին⁴¹: Խաչակրաց արշավանքի նրա նախագիծը, որը վերաբերում էր Երթուղիներին, թշնա-

³⁴ Խաչակրաց արշավանքի նախագծերի շուրջ տե՛ս Ch. Samaran, Projet français de croisades de Philippe le Bel à Philippe de Valois.– Histoire littéraire de France, t. XLI, Paris, 1881, p. 33-74:

³⁵ Ասպետական միաբանությունների ձևավորման և բարեշրջության գործում խաչակրաց արշավանքների դերի նախն մասին տե՛ս A. Demurger, La Croisade au Moyen Age, Paris, 1998, p. 43-48, 98, 102-110:

³⁶ Haython de Korykos, La flor des estoires des parties d'Orient.– RHC, DA, t. II, Paris, 1906, p. XXIII-CXLII, p. 113-253, 255-363 (այսուհետև՝ Haython). Տե՛ս նաև Cl. Mutafian, Héthoum de Korykos, historien arménien. Un prince cosmopolite à l'aube du XIVe siècle.– « Cahiers de recherches médiévales », 1996, 1, p. 173:

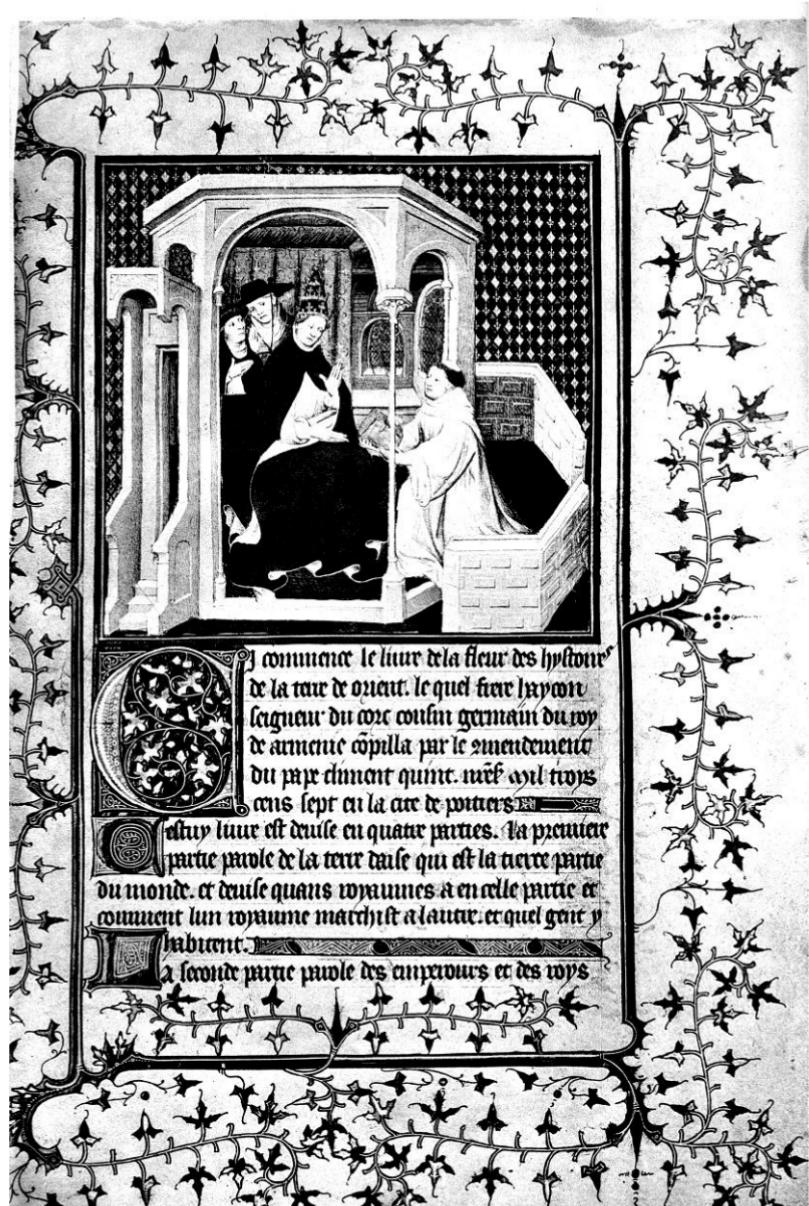
³⁷ Առաջինն նկարագրում է Ասիայի տասնչորս թագավորությունը, Երկրորդն ուրվագծում է արաբական և բուլղարական հարստությունների պատմությունը, իսկ Երրորդը՝ մոնղոլների պատմությունը: Haython, նշվ. աշխ., էջ 113-253, 255-363: Տե՛ս նաև «Յեթում» հոդվածը հետևյալ հրատարակության մեջ. Dictionnaire des Lettres françaises, Le Moyen Age, sous la dir. du Cardinal G. Grete, Paris, 2ème éd., 1992, p. 662-663:

³⁸ Գրել է Նիկոլա Ֆալկոն՝ պատմիչ պատմածի հիման վրա:

³⁹ Haython, նշվ. աշխ., էջ 220-253, 340-363:

⁴⁰ Նոյն տեղում:

⁴¹ Cl. Mutafian, նշվ. աշխ., էջ 174:

Đ»ÃáõÙ ÍáéÇÍáëóÇÝ ÍÔ»Ù»ë ° á³áÇÝ ï N³ÝÓYáõÙ ßj³ÖÇïù á³íÜáõÃ»³Ýó
³ñ»»ÉÇó! · ÇñùÁ

մու ուժերին, ֆրանկներին անհրաժեշտ դաշինքներին ու զինված ուժերին, վերանվաճման շարժադրներին, նպատակահարմար ժամանակաշրջաններին և բազում այլ մանրանասների՝ մեծապես հետաքրքրել է Պապին: Եթեև դրա հետևանքը՝ Կիլիկիայում խաչակիրների ափիանման գալափարի նկատմամբ դյուլազգաց դարձած Կղեմես Ե-ն հանարդեն հասնում է այն բանին, որ ասպետական միաբանությունների մեջ մագիստրոսները վերոնշյալ հարցի շուրջ հայտնեն իրենց կարծիքները:

Տաճարականների և հիվանդախմանների մագիստրոսների պատասխանները տրվել են գեկուցագրերի ձևով⁴²: «Յիշանդախմանները Սուրբ Երկրում և Կիպրոսում» գրքում Դելավիլ-Լո-Ռու այդ գեկուցագրերը թվագրում է 1305 թվականով⁴³, իսկ «Ֆրանսիան Արևելքում XIV դարում» գրքում՝ 1307 թվականով⁴⁴: Այսպիսով, մենք հստակ զգիտենք թե արդյո՞ք դրանք նախորդում են, թե հաջորդում Յեթումի տրակտատին:

Ժակ որ Մոլեն հանդես էր գալիս, ընդիհանուր առնամբ, Արևելքում անցում կազմակերպելու օգտին, սակայն վճռականորեն հակադրվում էր Կիլիկյան Յայաստանում բազայի հիմնադրմանը կամ նույնիսկ այնտեղ ափիանման հնարավորությանը⁴⁵: Իր մտադրությունը նա հիմնավորում էր բազմաթիվ փաստակներով: Առաջին հերթին՝ ռազմավարական տեսանկյունից Կիլիկիայի տեղադրությունը նպաստավոր չէր զինված ուժերի՝ այնտեղից Ասորիք մուտք գործելու համար: Բացի դրանց, Եգիպտոսի մամլուք սուլթանի հետ ուժերը չափելու համար, հարկ կլիներ ունենալ ոչ պակաս քան տասնհինգ հազար հեծյալ և հիսուն հազար հետևակային (նետաձիգ): Նյութատեխնիկական տեսանկյունից՝ նախապատրաստությունը պետք է ընդգրկեր լայն ոլորտներ՝ նախատեսելով իտալական նավատորմիղների աջակցությունը, իսկ ընդհանուր անցումից առաջ՝ տասը թիանավ Արևելք ուղարկելու անհրաժեշտությունը: Ոչ այնքան նպաստավոր աշխարհագրական դիրքից զատ՝ Կիլիկիան արժանացել է տաճարականների մագիստրոսի նվազ հավանությանն առողջության համար վնասակար կլիմայի պատճառով: Ժակ որ Մոլեն հավաստիացնում էր, որ մեկ տարի Կիլիկիայում անցկացնելուց հետո չորս հազար հեծյալից կենդանի կմնան միայն հիսունը:

⁴² J. Delaville-le-Roux, *Les Hospitaliers en Terre sainte et à Chypre (1100-1310)*, Paris, 1904, p. 265.

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ J. Delaville-le-Roux, *La France en Orient au XIVe siècle*, t. 1, Paris, 1866, p. 55.

⁴⁵ Lettres de Jacques de Molay à Clément V. – Baluze, *Vitae Paparum Avenionensium*, hoc est historia Pontificum Romanorum qui in Gallia sederunt ab anno Chisti MCCCCV usque ad annum MCCXCIV, nouvelle éd. revue et complétée par G. Mollat, t. III, Paris, 1921, p. 145-149.

Հավաստի է, որ հովիտների կլիման խոնավ էր և կնպաստեր մանրէների տարածմանը, ինչը կարող էր, այսպիսով, հող նախապատրաստել տեղի համաճարակի համար: Սակայն, Անդրտավրոսի գագաթներում օդը չոր էր և սառը: Այն կարող էր, այսպիսով, այնտեղ գտնվող մարդկանց առողջության համար վտանգավոր չլինել: Այդուհանդերձ՝ ըստ ժակ որ Մոլեի, հավանական խաչակիրների առաջավոր դիրքերի համար այս տեղանքը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ խոչընդոտ: Բայց վատքարագույնն այն էր, որ դեպի Ասորիի ելք ունեցող կիլիկյան բոլոր անցուղիները գտնվում էին մահմեդականների տիրապետության ներքո: Կիլիկյան Հայաստանում ավարտին հասնող խաչակրաց արշավանքի նախագծին դիմակայող Վերջին փաստարկով տաճարականների մագիստրոսը պատասխանատվությունը բարդում էր մարդկանց վրա: Նա նշում էր, որ հայերը վստահություն ներշնչող մարդիկ չեն, որ նրանց չի կարելի ապավինել մարտի դաշտում, որ նրանք ֆրանկներին կասկածում են իրենց բազավորությունը գրավելու ցամկություն ունենալու մեջ, և որ նրանց կիշուղնդուտեն մուտք գործել իրենց դյոյակները կամ բերդամրոցները*: Եղրափակելուց առաջ, նա հիշատակում էր Ամանուսում տաճարականների սահմանամերձ մարզի առիթով՝ նրանց և հայերին հակադրած երկար ու ձիգ վեճի մասին, որը երկուստեր հանգեցրել էր ուժերի անհմաստ վատնումի և քրիստոնյանների ուժերի ցրմանը⁴⁶:

Կիլիկիայով անցում նախատեսող խաչակրաց այս արշավանքը տեղի չի ունեցել: Այդ որոշման կայացման հարցում ժակ որ Մոլեի գեկուցագրի դերն անհայտ է: Այդուհանդերձ, հավաստի է, որ այն պետք է իր ազդեցությունը թողած լինի Կոլեմես Ե-ի վճռի վրա, որը վստահություն էր տածում տաճարականների մեծ մագիստրոսի նկատմամբ, անկախ այն հանգամանքից, որ արդեն սկսում էր միաբանության դատավարության առնչվող փաստարդեր ժողովել, ինչի շուրջ ժակ որ Մոլեն հեռու էր կասկածներ տածելուց:

Մի կողմից Յեթումին, իսկ մյուս կողմից տաճարականներին ներկայացվող՝ համապատասխանաբար տաճարականների⁴⁷ և Կիլիկյան Հա-

* Յարկ է նշել, որ տաճարականների մեծ մագիստրոսն այնքան էլ հեռու չէ ծշմարտությունից, քանի որ հայերը մշտակես կասկածում էին խաչակիրներին իրենց երկրամասին տիրանալու ձգտման մեջ: – Խմբ.:

⁴⁶ Տե՛ս ժակ որ Մոլեի նամակը Կոլեմես Ե-ին՝ նոյն տեղում; **J. Delaville-le-Roux**, նշվ. աշխ., էջ 265-269; **M. Barber**, *The New Knighthood. A History of the Order of the Temple*, Cambridge, 1994, p. 286-287; **T. S. R. Boase**, նշվ. աշխ., էջ 95-100:

⁴⁷ 1308 թ. Կոլեմես Ե պապը Յեթումին է վստահել Անդրիին նամակներ տանելու առաքելությունը՝ Կիպրոսի տաճարականների մասին տեղեկություններ ստանալու նպատակով: Եղբայրների դատավարությունը նախապատրաստելու նպատակ հետապնդող՝

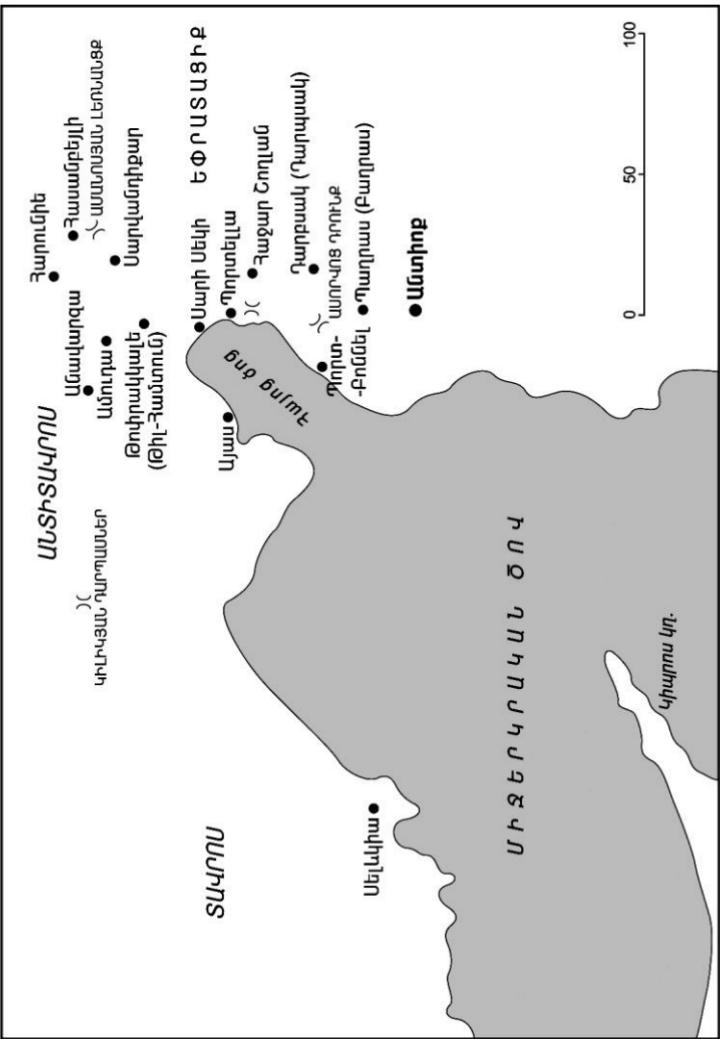
յաստանի վերաբերյալ տեղեկատվական բնույթի պահանջների խառնիխուռն այս հոսքը երկու կողմի համար եղել է վնասակար և հանգեցրել է, այսպիսով, Կիլիկիայի համար խաչակրաց արշավանքի վերջին հոլյուսերի չքացնանն ու կարճ ժամանակով այն ասպետական միաբանության վերացնանը, որի անդամներն իրենց կյանքը նվիրաբերել էին Սուլը երկրի պաշտպանությանը: Այսպիսով, տաճարականներն ու հայերն առանց հաշվի առնելու թե՛ ոչ հեռավոր անցյալում իրենց համատեղ զինված միջամտությունները և թե՛ ուշացումով կայացված իրենց հաշտությունը, նետվել են վաղեմի քինախնդրությունների գիրկը և հանուն զազրելի բանավեճերի բախտի քնահաճույքին մատնել Լատինական Արևելքի ճակատագիրը:

Կիլիկիայում տաճարականների ներկայությունը, որն այստեղ ուրվագծեցինք մի քանի հատկանշական կողմերով, հայկական՝ միմյանց հաջորդած իշխանությունների համար, և այս կամ այն ժամանակաշրջանում, վերածվել է մերը նրանց նախագծերի իրականացնամ խոչնդուտի, մերթ արժեքավոր և անհրաժեշտ օգնության: Տաճարականների միաբանությունը Կիլիկիայում հաստատված ասպետական առաջին միաբանությունն է, ինչը սակայն հայերի նախաձեռնությամբ չի տեղի ունեցել: Ասպետական այլ միաբանությունների համեմատությամբ՝ այն օգտվել է սակավաթիվ նվիրատվություններից, քանի որ հայկական իշխանության ճկատմամբ առաջիններն ավելի հաշտվողական դիրքորոշում ունեին և պապական քնահաճույքներին ավելի հնագանդ էին, մասնավորապես Անտիոքի ժառանգության շուրջ ծագած վեճերի ընթացքում: Այդուհանդերձ, տաճարական ասպետները բազում անգամներ գորավիզ են եղել Կիլիկիայի հայոց թագավորներին, հատկապես XIII դարի վերջին և XIV դարի սկզբին: Դաշվի չառնելով իրավիճակի այս շրջադարձը, ժակ դը Մոլեն հակադրվել է Կիլիկիայի ուղղությամբ խաչակրաց արշավանքի նախագծին: Եթե դրանից հետո տաճարականներն իրենց դեմ թխված շինուու դատավարության պատճառով անհետացել են, հիվանդախնամներն ու տևողնականները Կիպրոսի և Կիլիկյան Հայաստանի թագավորների հետ կողը-կողքի շարունակել են պայքարը հանուն Սուլը երկրի պաշտպանության:

Նրանց առնչվող այդ տեղեկությունները Պապին են ուղարկել միաժամանակ Անդրին և Շերում Կոռիկոսիցին: 1308 թ. օգոստոսի 20-ի բուլլայով Պապը դրանք փոխանցել է Ֆիլիպ {IV} Գեղեցիկին: St' e Ch. Deluz, Introduction.— D. Regnier-Bohler (dir.), Croisades et pèlerinages, récits, chroniques et voyages en Terre sainte, XIIe-XVIe siècles, Paris, 1997, p. 803; Cl. Mutafian, Ծշվ. աշխ., էջ 170:

ԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԵՐԴԱՐԴՈՑՄԵՐԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՆԻ

ԳԼՈՒԽ II

ԼԵՎՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾԻ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՍ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՏԵՎՏՈՆԱԿԱՍՆԵՐԻ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱԾ

Գերմանացիների՝ Սեն-Ժան դ'Ակրայի հիվանդանոցի⁴⁸ վերածումն ասպետական միաբանության տեղի է ունեցել Կիլիկիայում հայկական հշխանության՝ թագավորության վերածվելուն⁴⁹ զուգընթաց⁵⁰: Ասպետական նոր միաբանությունը, ինչպես նաև նոր թագավորությունն իրենց հիմնադրմամբ պարտական էին թե՛ Պապին և թե՛ միաժամանակ գերմանացիների կայսրին: Դիրավի, Դայնրիխ VI կայսրը Դարավային Խտալիայում և Սիցիլիայում քաջում նվիրատվություններ է արել միաբանությանը և դրանով իսկ նպաստել դրա բուռն վերելքին⁵¹: Ինչ վերաբերում է Իննոկենտիոս Գ պապին, ապա նա այն վավերացրել է 1199 թ. փետրվարի 19-ին⁵²: Դայ հոգևորականության կողմից՝ հօռմեական Եկեղեցու հետ մերձեցմանը նպաստող որոշ գիշումներ ստանալուց հետո, Կելեստինոս Գ պապն իր համաձայնությունն է տվել, որ իշխան Լևոն II-ն արքայական թագ ստանա: Ուրիշնան տիրակալը նույն խնդրանքով դիմել է Դայնրիխ VI կայսրին, այնուհետև, նրա անժամանակ վախճանից հետո, նրա վարչապետին՝ Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադին: Վերջինս, 1197 թ. սեպտեմբերին Կիպրոսում Ամորի Լու-

⁴⁸ Այս հիվանդանոցը հիմնադրվել է ավելի ուշ, քան գերմանացիների հիվանդանոցը Երուսաղեմում՝ XII դարի առաջին տասնամյակներին, որը 1140-ական թվականներին դրվել է հիվանդախմների միաբանության հովանու ներքո: Ըստ Մ.-Լ. Ֆավրոյի՝ Սեն-Ժան դ'Ակրայի հիվանդանոցը հիմնադրվել է Սալահ Էդ-Դինի կողմից Երուսաղեմի գրավմանը հաջորդած՝ ֆրանկների հակահարձակման ժամանակ: Տե՛ս M.-L. Favreau, Studien zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens, Stuttgart, 1975:

⁴⁹ Այս իրողությունների մասին, որոնք 1198 թ. հունվարին պայմանավորել են այդ թագավորությունը տե՛ս Cl. Cahen, նշ. աշխ., էջ 589; G. Dédéyan, Idéologie de croisade et idéologie chevaleresque chez les Arméniens de Cilicie, p. 57:

⁵⁰ Գերմանացիների հիվանդանոցն ասպետական միաբանության է վերածվել 1197 թ. սեպտեմբերի 1198 թ. ընկած ժամանակաշրջանում: Դննդ. K. Toomaspoeq, Histoire des Chevaliers teutoniques, Paris, 2001, p. 18:

⁵¹ Նոյն տեղում, էջ 17-18:

⁵² E. Strehlke, Tabulae Ordinis Theutonici ex tabulari regii berolinensis codice potissimum, 1ère éd., Berlin, Weidmannos, 1869; 2ème éd., préface et ajouts de H. E. Mayer, Jérusalem, 1975, p. 266, N 297.

սինյանին թագադրելուց հետո՝ գնացել է Կիլիկիա և 1198 թ. հունվարին կարողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատը թագադրել է Լևոնին, որը Մայնից արքեպիսկոպոսից ստացել է թագավորական այլ տարբերանշաններ⁵³: Դայոց պետության և տևտոնական հիվանդանոցի արմատական առաջընթացները տեղի են ունեցել զուգահեռաբար, նույն տարում, և կրկել XII-XIII դր. քրիստոնեական աշխարհում երկու ամենահզոր անձանց դրոշները: Այդուհանդերձ, երկու հաստատությանը, յուրաքանչյուրի համար ամենամեծ շահավետությամբ, քիչ անց, առնչակցվելու հնարավորություն էր ընձեռվելու գերմանացիների կայսրի հետ հաստատված փոխհարաբերությունների շնորհիվ:

Ինչպիսի՝ առանձնահատկություն է ունեցել տևտոնական միաբանությունը Կիլիկյան Դայաստանում:

Մենք կօճանանք պատասխանել այս հարցին՝ Կիլիկիայում գերմանացիների Սուլը Մարիի միաբանության հաստատման հանգամանքների ուսումնասիրության հենքի վրա և հաշվի կառնենք դրան շնորհված նվիրատվական հրովարտակները: Եզրափակելուց առաջ կուսումնասիրենք տևտոնականների արտոնյալ փոխհարաբերությունները Կիլիկիայի առաջին հայոց թագավորների հետ:

Ա – Դաստատում աշխարհաքաղաքականության բարենպաստ հենքի վրա

Խաչակրաց երրորդ արշավանքն առաջ է բերել Սեն-Ժան դ'Ակրայի գերմանացիների հիվանդանոցը հիմնադրելու բուռն ցանկություն:

Դայ պատմիչները, մասնավորապես Յեթում Կոռիկոսին իր «Ժամանակագրության» մեջ, որն ընդգրկված է «Մանր ժամանակագրություններում», 1190 թվի տակ նշում է. «Եւ յայսմ ամի եղև սկիզբն կարգաւորութեան Ալաման ֆրեացն»⁵⁴, դրանով իսկ վկայելով այն հետաքրքրության մասին, որը հայոց իշխաններն ի սկզբանե դրսնորում էին տևտոնականների նկատմամբ:

Լևոն II իշխանը և նրա նախորդները Կիլիկիայում հիմնադրել էին մի մեծ իշխանություն, որը նրանց՝ միմյանց հաջորդող նվաճումների շնորհիվ ընդարձակվել էր և խաչակրաց երրորդ արշավանքի ժամանակա-

⁵³ Cl. Cahen, ճշվ. աշխ., էջ 589; Cl. Mutafian, Le royaume arménien de Cilicie. XIIe-XIVe siècles, Paris, 1993, 2001, p. 41. Լևոնը թագ էր ստացել նաև Բյուլանդիայի կայսր Ալեքսիոս III Ամգելոսից:

⁵⁴ Յեթում պատմիչի ժամանակագրությունը (XIII դ.), էջ 60:

È·áY Ø»Í³·áñíÁ " Yñ³ A³Ù³Ý³Í³ÇÓÝ»ñÁ

շոշանում կարող էր թերևս վերածվել թագավորության: Եթի 1190 թ. Ֆրիդրիխ {I} Շիկամորուս անցնում էր Կիլիկիայով, Լևոնի արքայական հավակնությունները, չնայած այն բանին, որ կայսրը՝ ըստ Ներսես Լամբրոնացու, թագ էր խոստացել⁵⁵, չեն իրականացել, բանի որ մինչ հայոց թագավորը ժամանակ կգտներ նրան միանալու, Ֆրիդրիխ լ-ը Սելլակիա գետում կնքել էր մահկանացուն⁵⁶: Կայսրի հաջորդը՝ Յանրիխ VI-ը, քիչ անց վախճանվել է: Այդուհանդեռձ, վերջինիս և Կելեստինոս Գ-ի մոտ Լևոնի ուղարկած դեսպանությունները հասել են ակնկալված արոյունքների և 1198 թ. հունվարի 6-ին հայոց իշխանը թագադրվել է Տարսունում՝ Մայնցի արքեպիսկոպոս ու Պապի նվիրակ Կոնրադի ներկայությամբ⁵⁷:

Յայոց թագավորը պարտավորվել է ճանաչել գերմանացիների կայսրի ավագությունը⁵⁸, հանգանանք, որը թվում է, թե մեծ չափով չի կաշկանդել հայոց պետության գործունեությունը, այլ իր արտացոլումն է գտել գլխավորաբեն Լևոն I-ի պաշտոնական փաստաթղթերի վերմագրերում⁵⁹: Այդուհանդեռձ, այն իր դրոշմն է թողել Կիլիկիայի հայոց գահակալների վարած դիվանագիտության վրա, որոնք գերմանացիների կայսրերին զրավիզ էին բոլոր հանգանանքներում և տևառնական ասպետներին հնարավորություն է ընձեռել հաստատվել Կիլիկիայում:

1211 թ. Օտտոն {IV} կայսրն իր պատվիրակին՝ Յիլդեսհայմի կանոնիկոս Վիլբրանդ Օլդենբուրգցուն ուղարկել է Կիլիկիա՝ Կիլիկյան Յայաստանի թագավոր Լևոն I-ի գահաժառանգի՝ նրա եղբոր թոռան համար նախատեսված արքայական թագով⁶⁰: Այս դեսպանությունը թույ-

⁵⁵ **S. Der Nersessian**, The Kingdom of Cilician Armenia, chap. XVIII, p. 645.— **K. M. Setton**, A History of the Crusades, vol. II. The Later Crusades, 1189-1311, University of Pennsylvania, 1962.

⁵⁶ Imād ad-Dīn al-İsfahānī (519-597/1125-1201). Conquête de la Syrie et de la Palestine par Saladin. Trad. française par H. Masse. Documents relatifs à l'Histoire des Croisades, Paris, 1972, p. 226-228; Les Gesta des Chiprois.— *RHC, DA*, t. II, p. 660; **Anonymous syriaque**, p. 151.

⁵⁷ Les Gesta des Chiprois, p. 662; **Cl. Mutafian**, նշվ. աշխ., էջ 41: Լևոնի թագադրության և այդ արարողությանը մերակ իշխանների ցուցակի մասին տե՛ս Սմբատայ սպարապետի տարեգիր, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1956, էջ 208-210:

⁵⁸ **S. Der Nersessian**, նշվ. աշխ., էջ 647:

⁵⁹ Օրինակ Լևոնի կողմից Անուշայի նվիրաւությանը վերաբերող փաստաթղթում՝ 1212 թ. ապրիլին. « Ego Leo, Dei et romani imperii gratia rex Armenie ».— **E. Strehlke**, նշվ. աշխ., էջ 37, թիվ 46:

⁶⁰ Սահմետականների ռազմակալման ժամանակաշրջանում Վիլբրանդ Օլդենբուրգցին նախ գնացել է Երևանում, այնուեւս պետք է հանդիպեր Կիլիկյան Յայաստանի և Կիպորսի թագավորներին: Գերմանացի կանոնիկոսի ճանապարհորդության մասին տե՛ս Պ. Յալֆթերի շատ հանգանանալից հոդվածները. **P. Halfter**, Die Beschreibung des Ar-

լատրել է ամրապնդել հայոց թագավորի և նրա գերիշխանի միջև գոյություն ունեցող կապերը, հավասարակշռելով, այսպիսով, վերոնշյալ ժամանակաշրջանուն Անտիոքի ժառանգության շուրջ Լևոնի և պապականության միջև ծագած անհաճող փոխհարաբերությունները: Կայսրի պատվիրակն իր «ճանապարհորդության» նախարանուն հաղորդում է, որ այդ ժամանակաշրջանուն ընթացքում իրեն ուղեկցում էր տևողական միաբանության դեկավար Հերման դը Սալզան⁶¹: Նա հաղորդում է Ուայնոնդ-Ռուբենի թագավորությանը վերջինիս, ինչպես նաև հիվանդախնամներին պատկանող Սելեուս անառիկ ամրոցի տիրակալի ներկայության մասին⁶², մի արարողություն, որը տեղի է ունեցել 1212 թ., Աստվածահայտնության օրը: Վիլբրանդն իր պատմության մեջ նկարագրում է Կիլիկիայում ասպետական միաբանություններին պատկանող բազմաթիվ դղյակների և տիրությունների, իսկ ավելի մասնավորապես՝ տևողականների սեփականությունը հանդիսացող Գումբեթֆորթի և Ամուղայի վայրերը⁶³: Թիզ անց, 1212 թ. ապրիլին, Լևոնն այս տիրությունները, ինչպես նաև այլ գյուղեր, մի հրովարտակով⁶⁴ նվիրաբերել է գերմանացիների Սուլըր Մարիի միաբանությանը, որը ոչ պաշտոնական ձևով դրանց մի մասի վրա արդեն հաստատել էր իր տիրապետությունը: Խոսքը վերաբերում է, մասնավորապես Ամուղա ամրոցի պարագային, քանզի 1209 թ. հունիսի 27-ին Իննոկենտիոս Գ պապը վավերացրել էր Գումբեթֆորթ և Այուն գյուղերի՝ նախօրոք արված նվիրատվությունը⁶⁵: Այսպիսով, կարելի է դրանից հետևության հանգել այն խիստ դրական ազդեցության մասին, որը գերմանացիների կայսրի դեսպանություն-

---

menischen Königreiches Kilikien durch den Hidesheimer Domherren Wilbrand von Oldenburg.– Յայաստան և քրիստոնյա Արևելքը, Երևան, 2000, էջ 402-421; Առյօնի Ենակիա Ամուղա ամրոցի պարագային, քանզի 1209 թ. հունիսի 27-ին Իննոկենտիոս Գ պապը վավերացրել էր Գումբեթֆորթ և Այուն գյուղերի՝ նախօրոք արված նվիրատվությունը: Այսպիսով, կարելի է դրանից հետևության հանգել այն խիստ դրական ազդեցության մասին, որը գերմանացիների կայսրի դեսպանություն-

⁶¹ Willbrandi de Oldenborg, “Peregrinatio, iterum edita”.– Peregrinatores medii aevi quatuor, Buchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii et Wilbrandus de Oldenborg. Ed. par J. C. M. Laurent, Lipsiae, 1864, p. 162.

⁶² Նոյն տեղում, էջ 178:

⁶³ Խոյն տեղում, էջ 176, 179: Ի շարու ասպետական միաբանություններին պատկանող այլ ամրոցների, նա նկարագրում է Պաղրասը (քնագրում՝ «Գաստիմը»), որի պատճառով Լևոնը և տաճարականներն առճակատման մեջ էին (էջ 174):

⁶⁴ V. Langlois, Le Trésor des Chartres d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Rourpéniens, Venise, 1863, p. 117-120; E. Strehlke, Աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, Der Deutsche Orden am Mittelmeer (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 2), Bonn, 1967, S. 234. 8-րդ գլուխը վերաբերում է Կիլիկյան Յայաստանին (էջ 59-67), իսկ հավելվածում (էջ 234-237) կարելի է գտնել հրովարտակների մասնակի հրատարակությունը, որը սրբագրում է Շտրելկի հրատարակությունը:

⁶⁵ E. Strehlke, Աշխ., էջ 266-269, թիվ 298:

Աերն ունեին Կիլիկիայում տևառնական ասպետների տիրույթների ընդարձակման և օրինականացման խնդրում:

Լևոն I-ի փեսայի ու հաջորդի՝ Յեթում I-ի օրոք շարունակվում է կայսերամետ քաղաքականությունը⁶⁶, և տևառնական միաբանությունը, ըստ այդմ, շարունակում է օգտվել դրա բարերար հետևանքներից: Յիրավի, խաչակրաց վեցերորդ արշավանքի ժամանակ, 1212 թ., հայոց թագավորը սատարում էր Ֆրիդրիխ III Հոհենշտաուֆենիմ⁶⁷, չնայած Պապի բանադրանքին, և հետևաբար, տաճարականների⁶⁸ ու հիվանդախնամների՝ իր դեմ ուղղված բողոքին և անգամ ընդդիմությանը, մի դիրքորոշում, որը բնորոշ չէր տևառնականներին, որոնց ներկայությունը կայսրի շրջապատում խիստ զգալի էր: Փոխարենը, հայոց թագավորներն օգտվում էին կայսրի և նրա կողմնակիցների աջակցությունից, որոնց առաջին շարքերում էին տևառնական ասպետները: Վերջիններս թագում անգամներ աչքի են ընկել ոչ միայն ռազմական, այլև դիվանագիտական ասպարեզներում: Զավանաբար, 1212 թ., իբրև Լևոնի դեսպանի՝ Գարնիե ամունով նրանցից մեկին⁶⁹ ուղարկել են Պապի մոտ՝ Անտիոքի շուրջ ծագած խնդրի հարցում հայոց թագավորին և նրա եղբոր թոռանը սատարելու համար: Միևնույն առճակատման առիթով, Խնոկենտիոս Գ-ն 1209 թ. հունիսին Լևոն թագավորին հղած մի նամակում⁷⁰, հաղորդում էր Տարսոսի արքայիսկոպոսից և տևառնական հիվանդանոցի Եղբայրներից ստացված նամակների մասին, որոնցում ընդգծվում էր հայոց գահակալի իրական դիրքորոշումը: Զավել թագուհու ամուսնու՝ Անտիոքի իշխան Բոհեմոնդ IV-ի որդի Ֆիլիպի բանտարկության ընթացքում, որին կալանավորել էր թագավորության ժամանակավոր կառավարիչ Կոստանդին դը Պապեռոնը, տևառնական միաբանությունը վերջինիս թույլատրել է ավելի քան երկու տարի Սոում կալանավորված բանտարկյալին տե-

⁶⁶ Գերմանացիների կայսրերի և հայոց գահակալների փոխարաբերությունների մասին տե՛ս Պ. Յալքրերի հոդվածը՝ P. Halter, Die Staufer und Armenien. – Von Schwaben nach Jerusalem. Facetten staufischer Geschichte, Sigmaringen, 1995 (Veröffentlichungen des Alemannischen Instituts N 61), S. 187-208:

⁶⁷ J. S. C. Riley-Smith, The Templars and the Teutonic Knights in Cilician Armenia. – T. S. R. Boase, նշվ. աշխ., էջ 92-117:

⁶⁸ Les Gesta des Chiprois, p. 683.

⁶⁹ Տարերիվն առաջդրել է Վ. Լանգլուան. տե՛ս V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 51: Ղ. Ալիշանը նշում է, որ Գարնին գնացել է ոչ միայն Պապի, այլև Ֆրանսիայի թագավորի մոտ: Այդուհաներծ, այդ դեսպանության հետ կապված նրա հիշատակած տարերիվը (1201 թ.) զանազանվում է Լանգլուայի առաջդրած տարերիվը: Տե՛ս L. Alishan, Léon le Magnifique, premier roi de Sissouan ou de l'Arménocilicie. Trad. par le P. Georges Dayan, Venise-St. Lazare, 1888, p. 138, n. 1 et p. 228:

⁷⁰ Innocent III. – PL. XLV, cols. 54-56.

ղափոխել Ամուղա, այն ամրոցը, որտեղ, ըստ հակոբիկյան ժամանակագիր Բար Յերեղոսի՝ հայերը նրան թունավորել են⁷¹:

Այս բազմաթիվ օրինակները վկայում են, որ տևողնական միաբանությունը ներգրավվել է Կիլիկիայի հայկական տարրեր կառավարությունների վարած քաղաքականության պաշտպանության գործում, ինչը երբեմն հակասել է ասպետական այլ միաբանությունների դիրքորոշմանը և Պապի կամքին: Լևոն I-ի, ժամանակավոր կառավարիչ Կոստանդինի և Յերուալդ կամքինը վերաբերության մեջ ասպետների գրաված դիրքորոշմը փոխհատուցվել է Կիլիկիայում նրանց միաբանությանն արված նշանակալից տիրույթների նվիրատվությամբ:

Բ – Յողային տիրույթների գիջումը

Գերմանացիների Սուլբ Մարիի հիվանդանոցի հաստատումը Կիլիկյան Յայաստանում պետք է, որ շատ արագ տեղի ունեցած լիներ, դրա՝ ասպետական միաբանության վերածվելուց հետո, քանզի 1209 թ. ի վեր, Իննունատիոս Գ-ի կրօնակը վավերացրել է այն երկու տիրույթը՝ Գումբերֆորթը և Այունը⁷², որոնք Կիլիկյան Յայաստանում տևողնականներին էին պատկանում հայտնի չեն, թե որքան ժամանակից ի վեր:

Տևողնական ասպետներին նվիրաբերված տիրույթները սահմանագծված են մեծ ճշգրտությամբ, ինչը դրանց բնորոշ առանձնահատկությունն է: Յիրավի, բոլոր սահմանները, որոնք նշված են զանազան տարրերանշաններով, ինչպիսիք են ժայռերը, խաչերը, քարանձավները, ծառերը և, բացի դրանից, ջրի բարձրության մակարդակը, սահմանված են ճշգրտորեն⁷³, ինչը Վիկտոր Լանգլուային դրդել է նշել, որ Լևոն I-ի օրոք Կիլիկիայում արդեն իրականացվում էին կադաստրային աշխատանքներ⁷⁴:

Ինչ վերաբերում է անշարժ ունեցվածքին, ապա այս տիրույթները բաղկացած էին դյակներից, ինչպիսին էր Ամուղայի դյակը (Վերջինս գտնվում էր Ձեյիհան գետի մոտակայքում, Յարունիեցից հարավ-արևելք և Ամանոսյան դռներից արևմուտք. դրա գտնվելու վայրը թույլատրում

⁷¹ The Chronography of Gregory Abû'l Faradj, the son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus being the first part of his political history of the world, trad. ang. du syriaque par E.-A. Wallis Brudge, 2 vol., London, 1932, p. 381 (այսուհետև՝ **Bar Hebraeus**); J. Riley-Smith, Աշխ. աշխ., էջ 113:

⁷² E. Strehlke, Աշխ. աշխ., էջ 266-269, թիվ 298:

⁷³ V. Langlois, Աշխ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke, Աշխ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46:

⁷⁴ V. Langlois, Աշխ. աշխ., էջ 82:

էր մաքսատուրքեր գանձել Սսի և Ամանոսի լեռնամցըների միջև տեղաշարժվող ճանապարհորդներից)⁷⁵, որի՝ միաբանությանը նվիրաբերելուն Վերաբերող հրովարտակը ստորագրվել էր 1212 թ. ապրիլի⁷⁶, բայց որի՝ տևառնական կազմակերպության արդեն պատկանելու հանգամանքը Վիլբրանդ Օլդենբուրգցին հիշատակում է Կիլիկիա կատարած իր այցելության ժամանակ (1210-1211 թթ.)⁷⁷, քաղաքներից, խոսքը Վերաբերում է, մասնավորապես Յարունիներ քաղաքին (VII դ. Վերջերին Յարուն ալ-Շաշիի կառուցած Յարունիներ բերդամրոցը գտնվում էր Մարաշի և Կիլիկիան դաշտավայրերի միջև կապ հաստատող ճանապարհի վրա. Ամանոսյան դրների հյուսիս-արևմուտքում գտնվող այս ամրոցը չէր Վերահսկում մոտակա մասուցները)⁷⁸, որը Յերուամ I-ն ու Զապելը գիտել էին 1236 թ. հունվարի 22-ին⁷⁹, արքայություններից (նախորդ փաստաթղթով միաբանությանն էին նվիրաբերվում երեք արքայություն՝ Հովսի, Սուլը Մամասի և Սոգրի)⁸⁰, քազմարիվ գյուղերից⁸¹ ու ջրաղացներից⁸². Ինչ Վերաբերում է հողային տարածքներին, ապա դրանք քաղկացած էին մշակելի հողերից, ճահճոտ անմշակ հողերից, մարգագետններից, լեռներից, բլուրներից, հարթավայրերից, պտղաբեր այգիներից և այլն⁸³. Այս տիրույթները գտնվում են Կիլիկիայի

⁷⁵ Յննտ. K. Molin, Unknown Crusader Castles, Haambledon & London, London & New-York, 2001, p. 161:

⁷⁶ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 234:

⁷⁷ Willbrandi de Oldenborg, նշվ. աշխ., էջ 179:

⁷⁸ Յննտ. R. W. Edwards, նշվ. աշխ., էջ 43; H. Hellenkemper, Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien, Bonn, 1976, S. 119:

⁷⁹ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ Ըստ 1212 թ. ապրիլի նվիրատվության՝ Սեսիին (ըստ՝ Վ. Լանգլուայի և Ե. Շտրելկեի) կամ Սելիփին (ըստ՝ Վ. Ֆորքրոյերեի. տես՝ K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 234), Բոլցութերի (Բուշերութեր), Գուրեթքորը և Այուն գյուղերը, իսկ ըստ 1236 թ. հունվարի նվիրատվության՝ Լայան (Լուլիան), Կոստինոս (Գուստեգենաշ), Գուրուին (Կոսրուին), Շերարե, Չաչորիմ (Չաչորիմ), Կենշերին (Կամբերիս), Աղեծենու, Պաղորաս (Պաստիմ), Սուլը Դանիել, Դավենին (Դարենիմ), Սաարգառու, Սուլը Թորոս, Աև Ավերակ (Սիենուազ), Բերդ, Բուլիան (Բուլիոզ), Տելագր (Տելագու), Սոտրիգու (Սուտրիգու), Դրանք, Գյուենեց (Գյուենոց), Յաշուլագր (Յաշուլագ), գյուղերը: Յննտ. V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120, 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46, էջ 65-66, թիվ 83: Յննտ. Վ. Ֆորքրոյերեի սրբագրած տարրերակը՝ K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 234-236:

⁸² V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

⁸³ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120, 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46, էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

հյուսիս-արևմտյան սահմանագծի վրա և վերջին՝ Հարունիեի նվիրատվությունը շատ ավելի պաշտպանողական բնույթ ունի, քանզի այն գտնվում է Անանոսյան դրաների և Սարվանդիքար ամրոցի մոտակայքում: Սարվանդիքարի իշխանական տարածքում տևառնականներն ունեին մաքսային կետ:

Նվիրատվությունները հաճախ ուղեկցվում էին հարկերից ազատված լինելուն առնչվող առանձնաշնորհումներով: Դիրավի, Լևոն Լ-ի հրովարտակը գերմանացիների Սուրբ Մարիի միաբանության եղբայրների համար՝ թագավորին և նրա հպատակներին պատկանող բոլոր տարածքներում նախատեսում էր առանց հարկեր վճարելու այն ամենը գնելու և վաճառելու ազատություն, ինչն անհրաժեշտ էր իրենց կազմակերպության համար, անկախ այն բանից, թե խոսքն ինչին էր վերաբերում՝ մթերքների, հեծելու անասունների, թե հեծելասարքերի⁸⁴: Ինչ վերաբերում է Լևոնի եղբոր թոռանը՝ Ռայմոնդ-Ռուբենին, ապա 1219 թ. նարտին նա միաբանության անդամներին թույլատրում է իրենց ունեցվածքով ծովով ու ցամաքով անկաշկանդ տեղաշարժվել Անտիոքի իշխանությունում և իր տարածքում նրանց հատկացնում նաև գնումներ և վաճառքներ կատարելու հարցում հարկերից ազատված լինելու իրավունք⁸⁵:

Ծառանում է մի խնդիր. հարկ է ինանալ, թե արդյո՞ք ասպետական միաբանության եղբայրները Կիլիկիայում ծավալել էին հիվանդանոցային գործունեություն և ունեին հիվանդանոցային շինություններ: Իրոք որ, ինչպես հիվանդախնամները՝ տևառնականները ևս ի սկզբանե ստանձնել էին միմիայն հիվանդանոցային պարտականություն և ինչպես նախորդների գործունեության պարագայում, սկզբանական շրջանում հիվանդանոցային հաստատությունը բարեշրջվել է և ռազմականացվել, ամբողջությամբ պահպանելով իր գործունեության հիվանդանոցային բնույթը⁸⁶: Այդուհանդերձ, Կիլիկյան Հայաստանում նրանց գիշված ավատներն ունեին նախ և առաջ հստակորեն նախանշված ռազմական նշանակություն, որն առավել ևս ակնհայտ էր, քանզի դրանք գտնվում էին Կիլիկիայի սահմանագծերից մեկի վրա: Լևոն Ի թագավորը նոյնիսկ հղում էր Հին Կտորաբանը՝ տևառնական հիվանդանոցն իսրայելի տունը պաշտպանող մակարայեցիների հետ համեմա-

⁸⁴ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

⁸⁵ E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 41-42, թիվ 51:

⁸⁶ Հնան. K. Miltitzer, The Role of Hospitals in the Teutonic Order, p. 51-59.— H. Nicholson (ed.), The Military Orders, vol. 2. Welfare and Warfare, Ashgate, Aldershot, 1998 (այսուհետև՝ H. Nicholson, Military Orders); B. Demel, Welfare and Warfare in the Teutonic Order: a Survey.— H. Nicholson, նշվ. աշխ., էջ 61-73:

տելու համար: Ասպետական միաբանությունների գուգորդումը մակարայեցինների հետ կրկնվում էր խաչակիրների դարաշրջանի ժամանակագրություններում՝ Աստծո անունից հրահրելով մի պայքար, որի ընթացքում իրեն զգալ էր տալիս աստվածային հզորությունը: Բոլոր ասպետական միաբանությունների ասպետներն ամբողջությամբ նույնանում էին Յին Կտակարանի այդ ռազմատենչ ընտանիքի՝ հայր Մատաթիայի, նրա որդիների, որոնց քվում՝ Յուղա Մակաբայեցու՝ Անտիոքոս Խ Եպիփանեսի դեմ ուղղված հրեաների ապստամբության գինվորական առաջնորդի հետ: Նրա զոհաբերությունը ննանեցվում է քրիստոնեական առաջին նահատակների զոհաբերությանը: Մակաբայեցինների թեման ամփոփում է սերտորեն առնչվող երկու հանգամանք. հանուն Աստծո գործի նահատակվելու պատրաստ գինվորի, ինչպես նաև այն գաղափարի՝ ըստ որի, հաղթանակի հասնելու համար հարկ է անմնացորդ նվիրաբերվել Աստծոն և չապավինել միայն սեփական ուժերին: Աստծո հանդեպ հավատ տածելու դեպքում՝ սակավաթիվ անձինք կարող են հաղթել մեծ բանակների: Այսպիսով, Յուղա Մակաբայեցին դարձել է խաչակի և ասպետական միաբանությունների նոր ասպետության մողել⁸⁷, որոնց արիթով Յեթում I-ն ասել է. «Նրանք հայտարարել են, որ ինչպես իսկական եղբայրներ ու անբաժանելի բարեկամներ պաշտպանելու են մեզ և նեցուկ են լինելու մեր քաջավորությանը՝ դրան պատկանող բոլոր տարածաշրջաններում»⁸⁸:

Կիլիկիայում միաբանության տիրույթները միշտ չեն, որ արժանանում էին տեղական բոլոր իշխանների հավանությանը: Յիրավի, 1271 թ. Սարվանդիքար ամրոցի տիրակալ Կոստանդինի և տևառնակամների միջև կմքվում է մի համաձայնություն՝ ճանապարհներից գամձվող մաքսային կետի վերաբերյալ⁸⁹, որը եղբայրները հաստատել էին Յարումինեի և Սարվանդիքարի սահմանագծի վրա⁹⁰, առանց խորհրդակցելու վերջին ամրոցի տիրակալի հետ: Փոխազդումը գտնվել է բազում տարիներ տևած անհամաձայնությունից հետո միայն՝ շնորհիվ 1256-1273 թթ.

⁸⁷ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 234: Քմնտ. A. Demurger, Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Age, XIe-XVIe siècles, Paris, 2002, p. 188-189:

⁸⁸ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 235:

⁸⁹ Փաստաթուրք հրատարակել է Ղ. Ալիշանը. տե՛ս Սիսուան համագրութիւն Յայկական Կիլիկիոյ Եւ Լեռն Սեծագործ, հաւաքեալ ի հ. Դեւոնթեայ Վ. Ս. Ալիշան, Վենետիկ – Ս. Դազար, 1885, էջ 210; RHC, DA, t. II, p. 840, note d. Տե՛ս նաև K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 236-237:

⁹⁰ J. Riley-Smith, նշվ. աշխ., էջ 114:

տևողնականների առաջնորդ Աննո դը Սանգերիառլենի միջամտության, երբ մաքսային կետը տեղափոխվել է Սև Աշտարակ կոչվող վայրը՝ և եղբայրները շարունակել են օգտվել ճանապարհներից մաքս գանձելու իրավունքից:

Գ – Հայոց թագավորների և տևողնականների Սուլը Մարիի միաբանության միջև հաստատված անձնական կապերը

Միջնադարում ասպետական միաբանությունների, այն է՝ տաճարականների, հիվանդախմանների և տևողնականների ներկայությունը Կիլիկիայում բարյացակամ ընդունելության է արժանացել բարձրաստիճան հայ ազնվականության շրջանում և, մասնավորապես թագավորի շրջապատում: Այդ կապերի հաստատումը, որը գործակցվում էր արքունիքի և թագավորության հաստատությունների հարածում լատինացման հետ, որոշ խոշոր իշխանների, ինչպես նաև Կիլիկյան Հայաստանի երկու ամենահզոր թագավորներին, դրդել է ընդգրկվել ասպետական միաբանությունների համաեղբայրության մեջ:

1170-1175 թթ. Կիլիկիայում բռնակալական մեթոդներով իշխող հայոց իշխան Մլեհը, սկսած 1160-ական թվականներից, անդամակցել է տաճարականների միաբանությանը⁹¹, որը լրել է մեզ անհայտ պատճառներով և իշխանության հասնելուց հետո նրանց վտարել Կիլիկիայից:

Ինչ վերաբերում է նշանավոր ամրոց Լամբրոնի երկու իշխաններ՝ Յերում III-ին (1151-1218), որը դարձել է վաճական և նրա որդի Կոստանդին I-ին (1180-1250), ապա նրանք Երուսաղեմի Սուլը Հովհաննեսի հիվանդախմանների միաբանության «միաբաններն» էին⁹²:

1201 թ. Պաղուաստ բերդամողոցին տիրանալու առիթով տաճարա-

⁹¹ Willelmi Tyrensis chronicon. Ed. R. B. C. Huygens, 2 vol., CCCM, 63-63a; Turnhout, 1986, livre XX, p. 948-950; Giacomo Bosio, Dell'istoria della Sacra Religione et illustrissima militia di San Giovanni gierrosolimitano, 3 tomes en 2 volumes, Roma, 1594-1604; trad. Histoire des chevaliers de Saint-Jean, 2 vol., Paris, 1629, p. 11-12; L. Alishan, Աշխ. աշխ., էջ 52-53:

⁹² J. Delaville Le Roulx, Inventaire des pièces de Terre sainte de l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem.— § Revue de l'Orient latin I, 3, 1895, p. 67, N 281; p. 69, N 284; C. Toumanoff, Les dynasties de la Caucassie chrétienne, de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle. Table généalogiques et chronologiques, Rome, 1990, tableau 56, p. 280.

կանոների հետ արդեն առճակատման մեջ գտնվող Լևոնն⁹³ առաջարկել է նրանց միաբանությանը Պաղյաս բերդամրոցը զիշելու դիմաց ստանձնել իր եղբոր թոռան՝ Ռայմոնդ-Ռուբենի կրթության գործը, որին համարում էր իր ժառանգորդը: Բացի դրանից, հաշտության շուրջ համաձայնության կայացման այդ նույն առաջարկության ժամանակ, իր և իր եղբոր թոռան անունից՝ թագավորը դիմել է տաճարականների միաբանությանը՝ համաեղբայրության մեջ ընդգրկվելուն առնչվող խնդրանքով, որը դրա անդամները մերժել են, որպեսզի իրենց պահանջների օրինականությունը բացասաման վտանգի չենթարկվի, ինչին դա կարող էր հանգեցնել⁹⁴:

Սակայն այն միաբանությունը, որի հետ հայոց թագավորներն առանձնահատուկ փոխհարաբերություններ էին պահպանում՝ տևականների Սուրբ Մարիի միաբանությունն էր: Իրոք որ, Լևոն I-ը՝ Կիլիկյան Հայաստանի առաջին թագավորը, տևականների միաբանության «միաբանն» էր, ինչպես ինքն է այդ առիթով նշել 1212 թ. ապրիլին՝ միաբանությանը հղած նվիրատվական հրովարտակում. “omnium venerabilibus et religiosis fratribus sancte domus hospitalis teutonicorum [...] de quorum sum confraternitate”⁹⁵: Հավանաբար, նույնը վերաբերում է նաև Ներում I թագավորի (1226-1269) պարագային, որն իր հրովարտակում ճշգրտում է. «Այդ սուրբ կազմակերպության՝ Աստծո կացարանի համար է, որ մենք հայտարարում ենք և ցանկանում ենք այս պահից ի վեր մասնակցել դրա բոլոր բարեգործություններին»՝ հավաստելով, այսպիսով, միաբանության կազմում գործելու իր ցանկությունը:

Ասպետական միաբանության կազմում որևէ մեկի՝ իրեն «միաբանի» ընդունելությունը հանգեցնում էր նվիրատվական կամ տարեկան ռենտայի⁹⁶: 1212 և 1236 թվականներին կազմված նվիրատվական հրովարտակներն անվարանորեն մասամբ առնչվում էին հայոց գահակալների՝ տևական համաեղբայրության մեջ ընդգրկվելուն:

Գերմանական համալրում ունեցող ասպետական միաբանության հետ այս մերձեցումները, հավանաբար, իրականացվել են նաև գեր-

⁹³ Տաճարականների և Կիլիկիայի հայկական թագավորության փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս J. Riley-Smith, նշվ. աշխ., էջ 92-117: Տե՛ս նաև՝ սույն ժողովածուի I գլուխը:

⁹⁴ Innocent III.- PL. XLIII, cols. 1005-1006. Պատճառն այն է, որ ըստ Զ. Ոլիեյ-Սմիթի՝ Պաղորասին առնչվող իրենց պահանջները Պապի քննությանը ներկայացնելը հանգում էր դրանց օրինականությունը հարցականի ներք դնելուն (J. Riley-Smith, նշվ. աշխ., էջ 102):

⁹⁵ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 234:

⁹⁶ A. Demurger, նշվ. աշխ., էջ 107:

մանացիների կայսրերին սիրաշահելու ծածուկ նպատակով, ինչը բացատրում է նաև հայոց թագավորների՝ տևտոնականների, այլ ոչ թե հիվանդախնամների միաբանության ասպետների համաեղբայրության մեջ ընդգրկվելուն առնչվող ընտրությունը, որն օգտվում էր շատ ավելի կարևոր նվիրատվություններից, և որի հետ Կիլիկիայի գահակալները գերազանց փոխարարերությունների մեջ էին ու կարող էին ակնկալել դրա անվերապահ աջակցությունը թե՛ մարտի դաշտում և թե՛ միաժամանակ դիվանագիտական ասպարեզում:

Ի տարբերություն այլ միաբանությունների՝ ազգային համալրում ունեցող գերմանացիների Սուլր Մարիի միաբանությունը թույլատրել է, հետևաբար, մշտական կապ պահպանել գերմանացիների կայսրերի և հայոց թագավորների միջև: Թե՛ այդ և թե՛ հայ դեկավարների հանդեպ ունեցած նրանց անսասան հավատարմության պատճառով տևտոնականները կարողացել են օգտվել Կիլիկիայում ռազմավարական որոշակի կարևորություն ունեցող նվիրատվություններից, որոնք նրանց թույլատրում էին, այսպիսով, պաշտպանել այդ երկիրը ներխուժումներից: Նրանք չեն բավարարվել այդ առաքելության իրականացնամբ և ստանձնել են նաև հայոց թագավորների պաշտպանությունը թե՛ Պապի մոտ՝ նրանց չարախոսողներից և թե՛ Ժառանգության շուրջ ծագած վեճերի ընթացքում Անտիոքի իշխաններից, անկախ այն բանից, թե ինչին էր Վերաբերում խոսքը՝ Անտիոքի իշխանությանը, թե Կիլիկիայի հայոց թագավորությանը: Միաբանության հանդեպ հայոց թագավորների երախտագիտությունը դրսևորվել է այն բանում, որ նրանցից առաջին երկուսն անդամակցել են տևտոնական համաեղբայրությանը, մի ընտրություն, որն, անկասկած, քաղաքական բնույթ ուներ, բայց վկայում էր նաև այն հարգալից Վերաբերմունքի մասին, ինչն ի հայտ էր գալիս Եղբայրների իրականացրած ռազմական և հիվանդանոցային գործունեության հանդեպ:

ԳԼՈՒԽ III

ՀՈԳԵՎՈՐԱՍՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆՆԵՐԻ (ՔԱՅԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐՆԵՐԻ) ԿՈՂՄԻՑ (XII ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԽIV ԴԱՐԻ ՍԿԻՁԲԸ)

Ասպետական միաբանությունների, մասնավորապես դրանցից երկուսի՝ տաճարականների և երուսաղեմի Սուլը Հովհաննեսի հիվանդանցի ավելի վաղ ներկայությունն Անտիոքի իշխանությունում, Կիլիկիայի հայկական իշխանությունում և Եղեսիայի կոնսուլությունում նպաստել է դրանց անդամների և Արևելքի քրիստոնյաների միջև կապերի հաստատմանը: Արևելքի լատինական պետությունների հարևան Կիլիկյան Հայաստանը որոշ չափով գտնվում էր դրանց ազդեցության ոլորտում: Այն որդեգրել է դրանց որոշ սովորույթները, իհմնադրել ավատատիրական կազմակերպություն, հաստատել լատինական դիվան և փոխառել ֆրանկների կողմից սպաներին տրվող որոշ տիտղոսներ, ինչպիսիք են մարեշալի և սպարապետի տիտղոսները: Այս փոփոխությունների գերակշռող մասը, թվում է, թե իրականացվել է Լևոն I-ի թագավորության օրոք⁹⁷: «Անտիոքի ասիզները», որոնք մինչև 1266 թ. հայերենի է թարգմանել Սմբատ սպարապետը⁹⁸, նույնպես օգտագործվել են թագավորությունում: Չնայած այս էական փոփոխություններին, հայկական արքունիքը պահպանել է իր ինքնությունն ու առանձնահատկությունները: Կիլիկյան Հայաստանում բարեհաճ ընդունելության է արժանացել, մասնավորապես գերմանացիների կայսրերի հովանուները գտնվող տևողունական միաբանությունը, քանզի Լևոն I-ը թագավորական գահը ստացել էր կայսրից՝ Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադի

⁹⁷ V. Langlois, Աշվ. աշխ., էջ, 19, 30-31, 40-52; Cl. Mutafian, Աշվ. աշխ., էջ 45: Լևոնը (1150-1219), որը Ոտքինյան հարստությունից էր, 1187-1198 թթ. Կիլիկյան Հայաստանի իշխանն էր, իսկ 1198 թ. հունվարին դարձել է այս երկորի առաջին թագավորը: Նա թագավորել է մինչև իր վախճանը՝ 1219 թ.:

⁹⁸ Assises d'Antioche, trad. française et texte établis par L. Alichan, Venise-Saint-Lazare, 1876. Սմբատը (1206/8-1275) հայոց թագավոր Հերում I-ի եղբայրներից էր, որը վարում էր թագավորության սպարապետի պաշտոնը:

միջնորդությամբ⁹⁹: Ասպետական մյուս միաբանությունները չեն ընդգրկվում մեր ուսումնասիրության շրջանակում, թեպետ դրանց, մասնավորապես Սուլը Ղազարի միաբանության պատմությունը, ամենակին զուրկ չէ հետաքրքրությունից: Մենք ունենք Արևելի քրիստոնյաների բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ, որոնց հեղինակները, մասնավորապես նրանցից ունաճք, ցուցաբերել են որոշակի հետաքրքրություն այս միաբանությունների հանդեպ: Մեր տրամադրության տակ կան ժամանակագրություններ, պատմություններ, ժամանակագրական աղյուսակներ, հիշատակարաններ, ծիսական աշխատություններ, եղերերգություններ, ինչպես նաև լատիներեն տառերով (latinisante) գրված սկզբնաղբյուրներ, ինչպիսիք են դիվանագիտական փաստարդերը և հայոց արքունիքից ելնող՝ այս թենային առնչվող այլ գրություններ, որոնք պատրաստվում ենք քննարկել: Բացառությամբ ասորի երեք ժամանակագրի՝ Միհսայել Ասորու¹⁰⁰, Անանուն Եղեսացու¹⁰¹ և Բար Յերենոսի¹⁰², Արևելի քրիստոնյա բոլոր հեղինակները, որոնց պատրաստվում ենք հղել՝ հայեր են: Նրանք հաշվի են առնում խաչակրաց առաջին արշավանքի հաջորդ օրն Արևելքի լատինական պետություններում, ինչպես նաև Անտիոքի հշիսանու-

⁹⁹ Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադը միաժամանակ կայսերական ջանցերն (chancelier) էր և Պապի նվիրակը: Յանրիխ VI կայսրի վախճանից հետո, թագ ստանայու համար Լևոնը դիմել է նրան:

¹⁰⁰ Միհսայել Ասորին Եղել է Անտիոքի հակոբիկյան համայնքի պատրիարք (1166-1199): Նրա աշխատությունների թվում է համընդհանուր պատմությանը նվիրված մի ուսումնասիրություն, որն ավարտին է հասնում 1195 թ. (Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199), éd. et trad. par J. Chabot, t. III, Paris, 1905) (այսուհետև՝ **Michel le Syrien**):

¹⁰¹ «Անանուն Եղեսացին» ունի բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից են «Հոգևոր իրադարձությունների գիրքը» և «Քաղաքացիական ժամանակագրությունը»: Վերջին աշխատությունը, որը սկիզբ է առնում VIII դարի իրադարձություններից, հեղինակն ավարտին է հասցել 1237 թ. հետո, սակայն, մեզ հասել է մինչև 1234 թ. ընդգրկող ժամանակաշրջանի շարադրանքը: Վղուհանդերձ, այս ժամանակագրությունը, թվում է, թե պատկանել է Երկու հեղինակի, որոնցից առաջինը Եղել է մի հոգևորական Եղեմիայից, որը կարող էր բնակվել Բայսումայի վանքում: Դմտ. **M. Amouroux-Mourad**, Le Comté d'Edesse, 1098-1150, Paris, 1988, p. 3-4:

¹⁰² Գրիգոր Արուլ-Ֆարաջը, որին անվանում են Բար Յերենոս, ծնվել է Մալաթիայում, այնուհետև ապրել լատինական պետություններում և Կիլիկիայում, հետո մեկնել է Սիջագետը և Ալտավասական, որտեղ 1264 թ. հասել է մակրիհանի՝ Անտիոքի պատրիարքարանի արևելյան կողմին մեջ մետրոպոլիտի (հակոբիկյան) աստիճանի: Նա ունի կրոնական մի ժամանակագրություն (The Chronography of Gregory Abū'l Faradj, the son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus being the first part of his political history of the world, trad. ang. du syriaque par E.-A. Wallis Brudge, 2 vol., London, 1932) և մի ժամանակաբանություն: Նա վախճանվել է 1286 թ.:

թյան արևամտյան սահմանում գտնվող Կիլիկիայի հայկական պետությունում հաստատված հոգևորասպետական միաբանություններին առնչվող իրադարձությունները: Այս հեղինակների աշխարհագրական տեղայնությունը տատանվում է ըստ նրանց դավանանքների: Ասպետական այս միաբանությունների մասին հիշատակող հայերը սերում են առավելապես Կիլիկյան Դայաստանից, իսկ հակորիկյան դավանանքի ասորի ժամանակագիրների գերակշռող մասը ծագումով Եղեսիայի կոմսությունից է: Այս հեղինակները որոշակիորեն ծանոթ են Եղել հոգևորասպետական միաբանություններին. ըստ այս կամ այն հեղինակի՝ այդ ծանոթությունը Եղել է փոքրիշատե ստույգ, քանզի 1130-ական թվականներից ի վեր, ասպետական այս միաբանությունների անդամներին կարելի է հանդիպել Եղեսիայի կոմսությունում և Անտիոքի իշխանությունում¹⁰³:

Այն, թե ինչպես են Արևելքի քրիստոնյա հեղինակները ներկայացնում ասպետական միաբանությունները¹⁰⁴, մեզ մղում է խորհելու բազմաթիվ խնդիրների շուրջ. ինչպե՞ս են հայ և ասորի հեղինակները հիշատակում ասպետական այս միաբանությունների մասին: Արդյո՞ք նրանք միշտ են դրանք ներկայացնում հստակորեն: Այս հաստատությունների ո՞ր կողմերի վրա են նրանք շեշտը դրել: Ասպետական միաբանություններին բնորոշ ներքին և արտասովոր բնույթի ո՞ր առանձնահատկություններն են հեղինակների վրա ամենամեծ ազդեցությունը գործել: Ի՞նչ համընդհանուր պատկեր են նրանք արտացոլում: Արդյո՞ք ժամանակի ընթացքում նրանց տեսակետը բարեշրջվել է: Արդյո՞ք այն փոփոխվել է՝ ըստ հեղինակի պաշտոնի, միջավայրի և պատմողի ներգործվածության աստիճանի:

¹⁰³ Եղեսիայի կոմսությունում ասպետական միաբանություններին արված առաջին նվիրատվությունների մասին տե՛ս M. Amouroux-Mourad, նշվ. աշխ., էջ 141: Կիլիկիայում այս միաբանությունների գործունեության սկզբնական փուլի մասին տե՛ս J. S. C. Riley-Smith, The Templars and the Teutonic Knights in Cilician Armenia, p. 92-117: Տե՛ս նաև սույն ժողովածովի լ գլուխը:

¹⁰⁴ Ինչ Վերաբերում է ասպետական միաբանությունները միջնադարյան հասարակությանը ներկայացնելուն, տե՛ս հետևյալ աշխատությունը՝ H. Nicholson, Templars, Hospitallers and Teutonic Knights. Images of the Military Orders, 1128-1291, Leicester, London and New York, 1995:

I – Հիշատակման գանազան ծևեր

Ասպետական միաբանությունները ներկայացվում են տարբեր ձևերով՝ ըստ քննարկվողի հեղինակների էթնիկական և կրոնական պատկանելության, ինչպես նաև այս միաբանությունների շուրջ նրանց իմացության աստիճանի:

Ա – Հոգևորասպետական միաբանությունների հիշատակության բացակայությունը

Որոշ հայ հեղինակներ չեն մտահոգվում դրանք հիշատակելու անհրաժեշտությամբ, անգամ այնպիսի հանգանաքներում, երբ դրանց ներկայությունն է, ի դեպ, ապացուցված է: Այսպիսին է կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղայի¹⁰⁵ պարագան, որն իր «Սալահ Էդ-Դինի կողմից Երուսաղեմի գրավման ողբում»¹⁰⁶ հիշատակում է Այսուբան սուլթան Սալահ Էդ-Դինի կողմից Պաղրաս բերդամրոցի գրավման մասին 1188 թ. սեպտեմբերին: Կարողիկոսը, սակայն, չի հոգացել հիշատակել թե՛ այդ միջո՞ցին այս դոյսակի տիրակալ տաճարականների ներկայության և թե՛, *a fortiori*^{*}, նրանց վերապահված ճակատագրի մասին.

«Նրանք (Սալահ Էդ-Դինի զորքերը – Մ.-Ա. Շ.) գնացին ճամբարելու մի ընդարձակ հարթավայրում,

Մի լճի մոտ, որը գտնվում է այս վայրերում,

Եվ շրջապատեցին բերդամրոցը,

Որն անվանում են Սարա (Պաղրաս)»¹⁰⁷:

Երեմն հիշատակարանների հեղինակները կամ գրիչները ևս անուշադրության են մատնում ասպետական միաբանությունները, այն դեպքում, երբ ուղղակիորեն հիշատակում են դրանց առնչվող իրադարձությունների մասին: 1219 թ., Վախճանվելուց առաջ, հայոց թագավոր Լևոն I-ն իր թագավորությունը հանձնել է կրտսեր դատերը՝ Զապելին (Իզարել), իրահանգելով թագավորության խնամակալ՝ Գաստոնի տիրակալ Ատանին և խնամակալ Կոստանդին դը Պապեռոնին՝ նրան

¹⁰⁵ Գրիգոր Դ Տղան (1133-1189) կաթողիկոս է եղել 1172-1189 թթ.:

¹⁰⁶ *RHC, DA, t. I, p. 272-307.*

* Լատ.-Արավել ևս: – Ծ. թ.:

¹⁰⁷ *RHC, DA, t. I, p. 303.* Լատինական և ֆրանկական սկզբնադրյություններում նաև Գաստոն անվանված Պաղրասն Ամանոսի հարավում գտնվող բերդամրոց էր՝ ուղղված դեպի Կիլիկիայի հարթավայրը: Նարավ-արևելքից այն պաշտպանում էր Սոսրվոց դրումքը և գտնվում Անտիոքից նվազագույնը 30 կիլոմետր դեպի հյուսիս:

ամուսնացնել իր դիրքին համապատասխանող մեկի հետ¹⁰⁸: Այսպիսով, 1123 թ. թագուհին ամուսնացել է Անտիոքի իշխան Բոհեմոնդ IV-ի որդի Ֆիլիպի հետ: Այդուհանդերձ, նոր թագավորը, որին հայոց իշխանները մեղադրում էին լատինամետ տրամադրություններ ունենալու, հայկական գահին պատկանող հարստությունները խարեւությամբ հափշտակելու և Անտիոքի իշխանություն տեղափոխելու մեջ, ձերբակալվել է և մահացել 1225 թ.¹⁰⁹: Խնանակալ Կոստանդինն այդ ժամանակ ցանկացել է Զապեկին ամուսնացնել իր որդու՝ Յերուամի հետ: Զապեկը մեկնել է ապաստանելու հիվանդախմների մոտ, որոնց նրա հայր Լևոնը 1210 թ. տվել էր Սելլկիա քաղաքը¹¹⁰: Այս դիպվածի առիթով է, որ պատրագանատույցներից մեկի գրիչ Յովիաննեսը հայտնում է. «Եկա առ մեզ Սարգիս հայրն և երեր մեզ վատ գրոյց, որ եկեալ Լևոն թագաւորին թագուհի ի Կիպրասա ի Սելլկիա, որ տենայր գիր դուստրն, որ էր Յերուամ թագաւորին թագուհի: Եւ տարան զբագուհին ի Սելլկիա, և անդ ետես զմայրն իւր, և խարեց զբագաւորին հայրն զպարոն Կոստանդին, և մտաւ ի Սելլկիա, և մոտեց հետ իր մաւրն, և զպարոնն հանին քաշնաւք բերդէն: Այս այսպէս գործեցաւ, և ենք յահի և յերկեղի. այլ յառաջկայն Աստուծոյն է գիտելի»¹¹¹.

Յովիաննեսը կամ անտեյակ լինելով բերդամրոցը հիվանդախմների միաբանությանը պատկանելու իրողությանը և կամ ամոթահար չանելու համար այս հեղինակավոր միաբանությունը՝ նրան մերձեցնելով թագուհու դիրքորոշմանը, ինչը դատապարտում է, չի հիշատակում ո՞չ միաբանության եղբայրների ներկայության և ո՞չ այս գործին նրանց մասնակցության մասին:

Իրենց ժամանակագրություններում ասպետական միաբանությունների մասին հիշատակում են նաև այլ հեղինակներ, ինչը սակայն պարբերաբար չի արվում: Երբեմն պատահում է, որ նրանք անտեսում են դրանք, այն դեպքում, եթե դրանց դերը կամ ներկայությունն անժխտելի է:

¹⁰⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատափորւթյամբ Կ. Ա. Սելլիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 187-190; **Kirakos de Gandzak**, Histoire d'Arménie, trad. française.— Marie-Félicité Brosset, Deux historiens arméniens, Saint-Pétersbourg, 1870, p. 92-93; La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 93-94: Տե՛ս նաև **Cl. Mutafian**, նշվ. աշխ., էջ 50-52:

¹⁰⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 187-190; **Kirakos de Gandzak**, նշվ. աշխ., էջ 93; Chronique du royaume de la Petite Arménie par le connétable Sempad.— RHC, DA, t. I, p. 647-648; La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 95-96; **Cl. Mutafian**, նշվ. աշխ., էջ 52-54:

¹¹⁰ J. Delaville-le-Roux, Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem (1100-1310), t. II, Paris, 1894-1906, p. 115-116, N 1344.

¹¹¹ Յայերեն ծեռագործի հիշատակարաններ, գգ դար, կազմեց Ա. Ա. Մարևոյան, Երևան, 1984, էջ 166, թիվ 122:

Միխայել Ասորին, որն, ի դեպ, խիստ ուշադիր է հոգևորասպետական միաբանություններին առնվոր փաստերի հանդեպ, բազմաթիվ առիթներով նորանում է հիշատակել դրանց մասին: Օրինակ՝ երբ Կիլիկիայում Մանուել Քի Կոմնենոսի արշավանքի ժամանակ, 1158 թ., լատինական գլխավոր առաջնորդները գնացել են բասիլահին ընդառաջ, որպեսզի նրան հաշտեցնեն հայոց իշխան Թորոսի հետ, տաճարականները ներկա են Եղել, սակայն պատրիարքն այդ մասին ակնարկ իսկ չի անում: Նա այդ մասին չի նշում նաև իր պատմության մեջ, երբ հետաքրքրություն է հանդիս բերում Հայեափ դեմ ուղղված՝ հույների, լատինների և հայերի միացյալ արշավանքի հանդեպ¹¹²: Իսկ երբ նա հիշատակում է 1160-ական թվականների սկզբին մի գողի Պաղրաս գալու մասին՝ չի հստակեցնում, որ ամրոցի տիրակալները տաճարականներն են¹¹³:

Ավելի ուշ ժամանակաշրջանի մեկ այլ ասորի հեղինակ՝ Բար Յերեսոս և հիշատակում է այս վերջին զվարճակի պատմության մասին, չնայնանշելով, թե ովքեր են Պաղրասի սեփականատերերը, ինչը տրամաբանական է, եթե նկատի ունենանք, որ XII դարին վերաբերող իրադարձությունների առնչությամբ նա առաջնորդվել է, ի դեպ, Միխայել Ասորու պատմությամբ¹¹⁴: Այստեղ տառացիորեն գտնում ենք միևնույն հատվածը: Յեղինակը չի հիշատակում տաճարականների մասին նաև այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերում է մահմեդականների կողմից Պաղրասի բերդամրոցի թալանին, այն բանից հետո, երբ Սալահ Էդ-Դինն այն գրավել էր կամ դրա պաշարմանը հայերի կողմից¹¹⁵:

Չնայած որոշ բացթողումներին, Վերօնչյալ ասորի երկու հեղինակը, ընդհանուր առնամբ, համեմատաբար իրազեկ են այն գործողություններին, որոնց միաբանությունները մասնակցել են:

¹¹² «Եթէ 1470 թվին հոյների Մանուել կայսրն ասպատակեց Կիլիկիան: [...] Երուսաղեմի և Աստիորի բազավորները՝ ֆրանկների պատրիարքի հետ միասին եկան և գտան նրան ու համաձայնություն կայսրին նրա հետ, նրան վերահաշտեցին Թորոսի հետ, որին բերեցին նրա մոտ [...]: Բոլոր քրիստոնյա հոյները, ֆրանկներն ու հայերը միավորվեցին՝ Հալեպը, Դամասկոսը և ամբողջ Ասորիքը գրավելու համար»: Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 316:

¹¹³ «Եվ այդ տարի, ֆրանկները ցանկացան բռնել մի ավագակի, որը Պաղրասում էր: Նա փախավ և գնաց ու գտավ Նուր Էդ-Դինին»: Նույն տեղում, էջ 318:

¹¹⁴ «Եվ [այլ] տարում կար մի ոճն ֆրանկ, որը Պաղրասում կողոպսիչ էր, և քանի որ ֆրանկները ցանկացան բռնել նրան, նա փախավ ու գնաց Նուր Էդ-Դինի մոտ»: Bar Hebraeus, նշվ. աշխ., էջ 287:

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 336-337:

Բ – «Ֆրանկների» տոհմաբանական հիշատակումը

Յոգևորասպետական միաբանությունները շրջանցելու փուլին հաջողած՝ դրանց հիշատակնան մասին վկայող առաջին քայլը հանգում է դրանց նույնացմանը «ֆրանկների» հետ: Իրոք, այս անվանումը, որը համեմատաբար անսուոյց է (թեպետ կարող է բացահայտել դրանց համարնան աշխարհագրական ծագումը), միաբանությունների անդամներին ձուլում է այլ ֆրանկների հետ, անկախ այն բանից, թե նրանց ճանապարհները ոչ հեռավոր անցյալում են խաչաձևվել, թե դրանք վաղուց ի վեր են հաստատվել Սուրբ Երկրում՝ առանց հաշվի առնելու դրանց հաստատության առանձնահատկությունները: Այս առումով հատկանշական է պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու¹¹⁶, Զապելի Սելևկիա մեկնելուն առնչվող պատմությունը. «Խոսկ թագուհին ոչ հաւանէր լինել կին մանկան»¹¹⁷. ապստամբեցաւ չոգաւ ի Սելևկիա առ Փռանկս՝ որ անդ, զի մայր նորա ֆռանկ էր ազգաւ ի Կիպրոս կղզույ: Եւ առեալ կոստանդնի զգօրսն ամենայն պաշարեաց զքաղաքն, մինչև յոյ կամաց ետուն զբագուհին ի ձեռս նորա: Եւ տարեալ ամուսնացոյց զնա որդույ իւրում»¹¹⁸.

Այս մեջբերումը բացահայտում է այն փաստը, որ ֆրանկներն ընդունել են Զապելին, և ընդգծում, այսպիսով, միևնույն ազգի մարդկանց միջև համերաշխության ձևերից մեկը, որովհետև Զապելի մայրը՝ Սիրիլ թագուհին, Կիպրոսի թագավոր Անորի Լ-ի դուստրն էր¹¹⁹: Այսպիսով, կամ ֆրանկներին հատուկ համերաշխության որոշակի ձևը մատնաճշելու նպատակով, կամ Երուսաղեմի Սուրբ Յովհաննեսի հիվանդախնամների մասին տեղեկություններ չունենալու հետևանքով (այս վերջին վարկածն, այդուհանդերձ, մեր օրերի հեռավորությունից ամենաարժանահավատն է, քանզի Կիրակոսն իր պատմության մեջ որևէ այլ տեղ չի հիշատակում ասպետական միաբանությունների՝ նույնիսկ իրեն «ֆրանկների» մասին), հեղինակը միաբանությունները վերածում է ազգի, որից դրանք ծագել են, ամենին հաշվի չառնելով դրանց գործունեությունն ու առաքելությունը:

¹¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցին (1203-1272)՝ 301-1265 թթ. Յայաստանի պատմության հեղինակ է: Որոշ ժամանակ մոնղոլների գերին լինելուց հետո՝ նա կարողացել է փախչել: Նևա պատմությունը հարուստ է այլ ժողովորի նվաճումներին վերաբերող տեղեկություններով:

¹¹⁷ Խոսքը վերաբերում է Կոստանդնին որդի Յերումին:

¹¹⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 189: Այս հատվածին հանդիպում ենք հետևյալ հրատարակության մեջ՝ Kirakos de Gandzak, նշվ. աշխ., էջ 429:

¹¹⁹ C. Toumanoff, նշվ. աշխ., էջ 428:

Գ – Ասպետական միաբանությունների ասպետներն իրու «Եղբայրներ»

Այս մարտնչող հոգևորականներին բնորոշելու համար, մասնավորապես ասորի գրիչները և ամնշան չափով որոշ հայ հեղինակներ, բավական հաճախ օգտագործել են մեկ այլ՝ «Եղբայրներ» արտահայտությունը: Արևելքի քրիստոնյաների շրջանում, անկախ այն բանից՝ ասորիների, թե հայերի, այս անվանումը պահպանվել է այն ձևով, ինչպես այն ժամանակ արտասանել են լատինները և արտացոլվել է նրանց՝ համապատասխան լեզուների հնյունական տառադարձության մեջ: Այս հարցն ավելի հստակեցնելու համար, Միխայել Ասորու ժամանակագրության հրատարակության մեջ ժ. Շարոն այս բառը թարգմանում է՝ տառադարձելով այն իրու «Փրեր» (PhrUr)¹²⁰, ամենակի չքացառելով «Եղբայրներ» իմաստը¹²¹: Մեկ անգամ տաճարականներին նա նույնիսկ բնութագրում է իրու «Փրեր Եղբայրների»¹²². փաստորեն, Միխայել Ասորին «Փրեր» բառն օգտագործում էր իրու հատուկ անուն, իսկ «Եղբայր» բառն իրու հասարակ անուն (որն օգտագործվել է՝ կարևոր չե, թե ինչ կարգի վանականի համար), իսկ «Փրեր Եղբայրներն» այն ժամանակ եղել են առանձնահատուկ վանականներ, քանզի նրանք պատկանել են «Փրեր» կատեգորիային, այն է՝ ասպետական միաբանություններին: Արու Ֆարաջի ժամանակագրության՝ իր անգլերեն թարգմանության մեջ Ե.-Ա. Վալիս Բրութը պահպանում է ֆրանսերեն «Եղբայրներ» (Frîtres) բառը¹²³ (կամ երեմն, այնուամենայնիվ, այն առնում է փակագծերի մեջ՝ անգլերեն «Brothers» կամ «Brethren» բառերի կողքին) և մի հստակ պարագայում նույնիսկ գրում է. «Maistir of the Frîtê»¹²⁴, այն է՝ Եղբայրների դեկապար, ավելի մերձենալով, այսպիսով, ասորական հնչմանը: Ինչ վերաբերում է Ա. Արունային, Անանուն Եղեսացու ժամանակագրության՝ իր ֆրանսերեն թարգմանության մեջ ընդգծելու համար այդ առանձնահատկությունը՝ Եղբայրներ բառը նա առնում է փակագծերի մեջ¹²⁵:

¹²⁰ Michel le Syrien, Աշխ., էջ 201-203, 207-208, 235, 286-287, 314:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 201-203, 314, 324-325:

¹²² «Փրանկները ցանկանում էին, որ իրենց տրվեն այն ամրոցները, որոնք հայերն այս Փրեր Եղբայրներից զավել էին հույների համար»: Նույն տեղում, էջ 314:

¹²³ Bar Hebraeus, Աշխ., էջ 283, 308-309, 370, 381, 389-390:

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 288:

¹²⁵ Anonyme syriaque, p. 141.

Յայ հեղինակներից Գրիգոր Երեցը¹²⁶ ևս հիշատակում է «Եղբայրների» մասին (առանց մատնանշելու նրանց պատկանելությունն այս կամ այն ասպետական միաբանությանը՝ ֆրանքներեն բարի՝ հայերենի հնչյունական տառադարձությամբ, որը նրա ժամանակագրության թարգմանության մեջ լավագույնս ներկայացրել է և բացատրել է. Դյուլորիտեն¹²⁷, այն դեպքում, երբ Ա. Է. Դուստուրյանն իր նորագույն թարգմանության մեջ հայերեն «Փոքր» բառը (խոսքը վերբերում է «Եղբայր» բարի՛ հայերենի հոգնակի մասնիկով) թարգմանում է (կամ ավելի շուտ մեկնաբանում) ուղղակիորեն իբրև տաճարականներ¹²⁸: Յիշատակարաններից մեկում ևս նշված է. «պատերազմողս, որ կոչին փոքր»¹²⁹, կապված 1187 թ. հուլիսին Դարինի Զարինի ջախջախումից հետո Սալսի Էդ-Դինի կողմից նրանց գերեվարման հետ: Սմբատ սպարապետը, անհարկի իրեն վերագրվող ժամանակագրությունում¹³⁰, մատնանշում է հոգեվորասպետական միաբանությունների անդամներին երկու ձևով և, այսպիսով, անցում կատարում հեղինակների մի խմբից մյուսին, քանզի նրանց մասին հիշատակում է կամ իբրև «Եղբայրների»¹³¹, կամ «խաչի դրոշմը կրող հանդերձանքներով եղբայրների»¹³² (չնայած ըստ հեղինակի՝ այս ձևակերպումը կիրառելի է ավելի շուտ տաճարականների համար)¹³³, կամ տաճարականների¹³⁴ և կամ հիվանդախնամների¹³⁵, որոնք մատնանշվում են իբրև այդպիսիք (այդուհանդերձ, նա երբեւ չի հիշատակում տևառնական ասպետների մասին):

¹²⁶ Գրիգոր Երեցը երեւ է քահանա, նա շարունակել է Կրևուտքում Մատթեոս Եղեսացի անվանք հայտնի Մատթեոս Ուռիայեցու ժամանակագրությունը մինչև 1162 թ.:

¹²⁷ Chronique de Grégoire le Prêtre.— RHC, DA, t. I, p. 171-172, 184, 188, 189, 194 (այսուհետև՝ **Grigor Yerets**); Matthieu d'Edesse, p. 337-339, 350-351, 354-357, 361.

¹²⁸ Armenia and the Crusades, 10th to 12th centuries. The Chronicle of Mathew of Edessa, introduction, commentaire et trad. de Ara Edmond Dostourian, Lanham, New York, London, 1993, p. 262-264, 270-271, 273-277 (այսուհետև՝ **A. E. Dostourian**).

¹²⁹ Դայերեն ծերագրերի հիշատակարաններ, Ե-ՁԲ դդ., աշխատասիրությամբ՝ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 272, թիվ 280:

¹³⁰ Այս ժամանակագրությունն ավելի շուտ կարող է լինել նրա Եղբայրներից որևէ մեկի՝ ջանցեր Վասիլի († 1275) աշխատությունը, որը Սսի արքայիսկովոսն էր և ջամսերը: Ժամանակագրության հնարավոր հեղինակի մասին տե՛ս Ժ. Նեդեյանի Ծերածությունը. La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 26:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 45, 62-63:

¹³² Նույն տեղում, էջ 59, 116-117:

¹³³ Դմտ. Ժ. Նեդեյանի դիտողություններն այս առիթով. նույն տեղում, Ժամոթագրություն թիվ 63, էջ 62:

¹³⁴ La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 96.

¹³⁵ Chronique du royaume de la Petite Arménie, p. 645, 648; La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 89.

«Եղբայրներ» անվանման առիթով կանխատեսելի է երկու վարկած. մի կողմից՝ խոսքը, հավանաբար, առնչվում է ֆրանսիական արտահայտությունը պահպանելու՝ Արևելքի քրիստոնյաների դրսևորած ցանկությանը, թեպես այն կարող էր ունենալ շատ ավելի ընդարձակ իմաստ, քան անհրաժեշտ էր հոգևորասպետական միաբանությունների եւրոպյանը չաղավաղելու և լավագույնս ներկայացնելու համար: Նրանց լեզուներում չունենալով համարժեք՝ այս անվանումը նրանց բույլատրել է ընդգծել այս միաբանությունների անդամների առանձնահատկությունը՝ այլ միաբանությունների համեմատությամբ: Մյուս ենթադրությունը, որը չի հակասում նախորդին, հանգում է այն բանին, որ հեղինակները, որոնց վերաբերում է խոսքը, հոգևորասպետական միաբանությունների մասին չունեին խիստ հստակ գիտելիքներ և, հետևաբար, դրանց անդամներին անվանում էին ոչ թե՝ ըստ այն միաբանության, որին նրանք անդամակցում էին, այլ պարզապես «Եղբայրներ» ընդհանուր անվամբ: Այս տեսությունը հաստատվում է տաճարականների և հիվանդախնամների միակցումով, ինչն արել է Միխայել Ասորին «Ֆրանկ «Փրերների» պատմությունում», որտեղ տաճարականներին ներկայացնում է իբրև հիվանդանոցների հիմնադիրների¹³⁶, մի գործունեություն, որը բնորոշ է Երուսաղեմի Սուլր Յովիաննեսի հիվանդանոցի միաբանությանը (իսկ ավելի ուշ՝ տևողությունների Սուլր Մարիի միաբանությանը), սակայն ոչ մի պարագայում՝ տաճարականների միաբանությանը, որն, ինչպես և մյուս բոլոր հոգևոր միաբանությունները, կատարել է, այդուհանդերձ, նշանակալի բարեգործություններ: Այնուամենայնիվ, այլ հեղինակներ, ինչպես Սմբատ սպարապետը, իրազեկ են ասպետական միաբանություններին առնչվող իրադարձություններին և այդ ընթացքում տաճարականներին երթեմն նույնացնում են հիվանդախնամների հետ: Կարելի է կարծել, որ հստակության բացակայությունը բնորոշ է ասորի հեղինակներին՝ այս միաբանությունների անդամների հետ փոխհարաբերությունների բացակայության հետևանքով: Սակայն այս հավանականությունը փոքր է, եթե նկատի ունենանք վերջններիս ավելի վաղ հաստատումը Եղբայրի կոմսությունում¹³⁷:

¹³⁶ Michel le Syrien, Աշվ. աշխ., էջ 203:

¹³⁷ M. Amouroux-Mourad, Աշվ. աշխ., էջ 141: Այս կոմսությունում հիվանդախնամներին արված նվիրատվությունների մասին հեղինակը հիշատակում է 1130-ական թվականների սկզբից հ վեր:

Դ – Միաբանության անվանը համապատասխանող հիշատակում

Հոգևորասպետական միաբանությունների եղբայրների անվաննան երրորդ ձևը՝ նրանց մասին հիշատակումն է այն միաբանության անվանք, որին նրանք անդամակցում են: Անվանման այս ձևը որդեգրել են այդ միաբանությունների մասին համեմատաբար ամբողջական գիտելիքներ ունեցող հեղինակները: Թագավորական ընտանիքի անդամները և շրջապատը (խոսք Վերաբերում է անձանք թագավորին, թագավորական աստիճանավորներին կամ պրելատներին) պարբերաբար առնչվելով դրանց հետ, նախահակված են եղել գրել դրանց մասին: Դիրավի, տաճարականները, հիվանդախնամները և տևողական ասպետները գտնվում էին հայոց գահակալի արքունիքում: Նրանց կարելի եր տեսնել թագավորի կողքին արարողությունների և կրոնական նշանակալից իրադարձությունների ժամանակ: Այսպիսին էր, օրինակ՝ Ռայմոնդ-Ռուբենի թագադրման պարագան՝ 1212 թ., Աստվածահայտնության օրը: Տևողականների Սուրբ Մարիի հիվանդանոցի մեջ մագիստրո Յերման դր Սալզան և Սելլակիայի սենյորը՝ Երուսաղեմի Սուրբ Հովհաննեսի հիվանդախնամք, ինչպես նաև այս միաբանությունների այլ անդամներ, գտնվում էին Լևոն Լ-ի կողքին¹³⁸: Արևելքի քրիստոնյաների շրջանում՝ ասպետական միաբանություններին՝ իրենց անվանք հիշատակում են միայն հայերը (բացառությամբ Անանուն Եղեսացու ժամանակագրության մեջ մի հիշատակության)¹³⁹ և ինչ վերաբերում է նրանց, ապա ամենաստույգը՝ ամենաբարձր դիրքեր գրավողներն են: Այդ մկատելի է լատիներեն լեզվով գրված զանազան հրովարտակներում, որոնք հրապարակել է հայկական թագավորության դիվանը¹⁴⁰:

¹³⁸ “Wilbrandi de Oldenborg, Peregrinatio”.— *Peregrinatores medii aevi quatuor*, Buchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii et Wilbrandus de Oldenborg, Leipzig, éd. par J. C. M. Laurent, 1864, p. 177-178; Wilbrand d’Olbenbourg, *Itinerarium Terrae Sanctae*.— S. de Sandoli, *Itinera hierosolymitana Crucesignatorum* (Saec. XII-XIII), t. 3, Jérusalem, 1983, p. 222-223.

¹³⁹ «Տաճարական և հիվանդախնամ եղբայրների թվում գտնվող ավելի քան հարյուր հիսուն ազնվականի բռնեցին և ուղարկեցին Դամասկոսի բանտ»: Տե՛ս *Anonyme syriaque*, p. 148:

¹⁴⁰ Կիլիկյան Դայաստանում թագավորության ջանցելը հաճախ Սսի արքական պատճեն էր: Այդուհանդերձ, պարտականությունների կատարման ընթացքում նրան օժանդակում էին լատինական մի ջանցելը և գրիչներ: Յննտ. V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 19: Կարելի է մտորել, թե ինչ չափով է լատինական ջանցելը ազդեցություն ունեցել հոգևորասպետական միաբանություններին հոված հրովարտակները մերկայացնելու ձկի վրա:

Օրինակ՝ 1210 թ. ապրիլի 15-ին Լևոն I-ը նվիրատվություն է արել «հիվանդախնամների միաբանության»: Նա հիշատակում է «հիվանդախնամների Սուրբ միաբանության մագիստրոսի և վաճքի» մասին և իր, ինչպես նաև իր օարծիկ Ռայմոնդ-Ռուբենի ու իրենց հողային տարածքների ճակատագրերը վստահում «Եղբայր Գարին դը Մոնտեզուին» և միաբանության վաճքին¹⁴¹: Այս թագավորի՝ հիվանդախնամներին շնորհած այլ հրովարտակներն, ըստ Էնթյան, նույնքան հատակ են: Ինչ վերաբերում է տևառնականներին՝ ապա 1212 թ. ապրիլին Լևոն I-ը հիշատակում է «տևառնականների հիվանդանոցի Սուրբ միաբանության Եղբայրների [...]»¹⁴² մասին: Կիլիկյան Հայաստանի թագավորը, որը Պաղբաս բերդամրոցին տիրանալու պատճառով տաճարականների հետ բացահայտ առճակատնան մեջ էր՝ հստակորեն հիշատակում է միաբանության և դրա անդամների մասին: 1199 թ. հրովարտակում նա հիշատակում է «տաճարականների մագիստրոսի և վաճքի» մասին¹⁴³, 1201 թ. հոկտեմբերի 1-ի թվակիր՝ Խնճուկենտիոս Գ պապին հղած նամակում՝ «տաճարականների մագիստրոսի» և «տաճարականների» մասին¹⁴⁴: Նույնը կարելի է ասել նրա դիվանի հատկացրած այլ փաստաթղթերի մասին: Յերում I-ն¹⁴⁵ ու նրա կինը՝ Զավել թագուհին, 1236 թ. հունվարի 22-ին «սուրբ և հոգևոր մագիստրոս, Եղբայր Յերմանի և Աստծո համար թանկագին ասպետավագ, Եղբայր Լիտոլդի միջոցով գերմանացիների հիվանդանոցի միաբանության» են նվիրունիետ քաղաքը և դրա հանդակները. միևնույն փաստաթղթում այս միաբանությունը ևս անվանվում է իբրև «գերմանացիների հիվանդանոցի Եղբայրների քանակ»¹⁴⁶: Կիլիկյան Հայաստանի գահի ժառանգորդ և Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ-Ռուբենը նվիրատվություն է անում «Երուսա-

¹⁴¹ J. Delaville-le-Roulx, նշվ. աշխ., էջ 115-116, թիվ 1344:

¹⁴² V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 234 (8-րդ գլուխը վերաբերում է Կիլիկյան Հայաստանին (էջ 59-67), իսկ հավելվածում (էջ 234-237) կարելի է գտնել հրովարտակների մասնակի հրատարակությունը, որը սրբազնում է Ծորեկեի հրապարակումը):

¹⁴³ Innocent III. *Epistolae. Patrologie latine*, J.-P. Migne, vol. 214, 1855, cols. 810-812, N 252; Acta Innocentii PP. III (1198-1216) e registi vaticanis, aliiisque eruit, introductione auxit, notisque illustravit, P.-T. Haluscynskyj, *Typis polyglottis vaticanicis*, 1944.

¹⁴⁴ Innocent III.—Id., cols. 1003-1006, N 43; Acta Innocentii PP. III, id., p. 559, N 7.

¹⁴⁵ Յերում I-ը (1215-1270) Յերումյան հայոսության առաջին հայոց թագավորն էր: Քանի որ Լևոն I-ը վախճանվել էր առանց արու ժառանձ ունենալու՝ Յերումն ամուսնացել է (այնպիսի հանգամանքներում, որոնք արդեն առիր ունեցանք հիշատակել), այս թագավորի դատեր՝ Զավելի հետ: Նա թագավորել է 1226-1269 թթ.:

¹⁴⁶ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

նեմի հիվանդների հիվանդանոցի միաբանությանը» և ճշգրտորեն հիշատակում այս միաբանության անդամներին (որոնք հաստատում են այս արտոնությունը), ինչպես նաև նշում նրանց հասարակական դիրքի մասին¹⁴⁷: Իր այլ փաստարդերում ևս նա շարունակում է միևնույն ծևով հիշատակել հիվանդախմանների միաբանության նաևին՝ բացառությամբ որոշ նրբերանգների, ինչպիսին է՝ «Երուսաղեմի չքավորների հիվանդանոցի միաբանությունը»¹⁴⁸: 1219 թ. մարտին նա նաև հարկերից ազատող մի հրովարտակ է շնորհել «տևողնականների Սուլը Մարիի հիվանդանոցի մագիստրոսին և Եղբայրներին»¹⁴⁹: Մեծ սենյոր Կոստանդին Սարվանդիքարը միաբանության հետ ունենալով, այդուհանդեռձ, վիճարկելի հարցեր, 1271 թ. հունիսի 15-ին, վեճի կարգավորնան ընթացքում, հայերեն կազմված հրովարտակում հարգալից նշում է. «Գերմանացի հիվանդախմանների մեջ մագիստրոս, Եղբայր Ժանը»¹⁵⁰: Խակ Խնոնկենտիոս Գ պապին հղած նամակում կաթողիկոս Յովհանմես Ձ Ստեցին քննարկում է Լևոնին և «տաճարականներին» հակադրած վեճը¹⁵¹:

Իր «Ժամանակագրական աղյուսակում» Կիլիկյան Հայաստանի քագավոր Յերում II-ը¹⁵² իրու «ալաման ֆրեք»՝ հականե-հանվանե հիշատակում է տաճարականների (իրու Պելերինի դյուակի սեփականատերերի)¹⁵³ և տևողնական ասպետների մասին՝ Մոնֆորի դյուակի վերականգնման նրանց նախաձեռնության արիթրով¹⁵⁴:

Յերումյան թագավորական ընտանիքի երկու նշանավոր անձինք ևս հետաքրքրվել են հոգևորասպետական միաբանությունների Եղբայրներով: Խոսքը Վերաբերում է Յերում I-ի Եղբայր Սմբատ սպարապետին

¹⁴⁷ Եղբայր Գարին դը Մոնտեզյու՝ հիվանդախմանների միաբանության մարեշալ, Եղբայր Գուբեր՝ Անտիոքի հիվանդախմանների միաբանության ասպետավագ, Եղբայր Ժիրան Ղեղուլու և Եղբայր Բենար: **J. Delaville-le-Roux**, նշվ. աշխ., էջ 70-71, թիվ 126:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 175, թիվ 1441:

¹⁴⁹ **E. Strehlke**, նշվ. աշխ., էջ 41-42, թիվ 51:

¹⁵⁰ **L. Alishan**, Sissouan ou l'Arménio-Cilicie, description géographique et historique, Venise-St. Lazare, 1889, p. 239; Les Gestes des Chiprois, note d, p. 840.

¹⁵¹ **Innocent III.** – *PL*, t. 215, cols. 692-694, N 120.

¹⁵² Յերում II-ը (1266-1307) Լևոն II-ի որդին էր: Կիլիկյան Հայաստանում նա ընդմիջումներով թագավորել է 1288-1293, 1295-1296, 1299-1301 թթ.: Երկիրիկվելով իր կրոնական հակումների և քաղաքական պատասխանատվությունների միջև: 1301-1307 թթ. նա եղել է Երիտասարդ Լևոն III թագավորի խնամակալը:

¹⁵³ Table chronologique. – *RHC, DA*, t. I, p. 484.

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 485: Պելերինի դյուակը և Մոնֆորը գտնվում էին Երուսաղեմի քագավորությունում: Պելերինի դյուակը հիմնադրվել էր պաղեստինյան ծովափում՝ Յայֆա և Կեսարիա քաղաքների միջև, իսկ Մոնֆորը տաճարականների այս ամրոցի հյուսիսական տերությունում էր:

վերագրվող ժամանակագրությանը, որտեղ հիշատակվում է «տաճարական ասպետների»¹⁵⁵, «հիվանդախնամների մագիստրոսի»¹⁵⁶ մասին, սակայն խաչակրաց հիմգերորդ արշավանքի ընթացքում Եգիպտոսում ռազմարշավը գլխավորող գինվորական առաջնորդների և նրանց զորքերի կապակցությամբ նաև նշվում է. «Իրենց մագիստրոսների հետ մեկտեղ՝ Եղբայրների միաբանությունները, տաճարականներն ու հիվանդախնամներն՝ իրենց բոլոր վաճականների հետ միասին»¹⁵⁷: Երկրորդ անձը՝ Յայթոն պատմիչը կամ Յեթում Կորիկոսցին է¹⁵⁸, որն իր «Ծաղիկը պատմութեանց Արևելից» գրքում հիշատակում է Ղազանի կողով՝ Տյուրոսի հշխանի կազմակերպած զորահավաքի մասին, որին մասնակցում էին «maistres [du Temple] e de l'Hospital e leur covent»¹⁵⁹: Նոյն հեղինակն իր «Ժամանակագրությունում» մատնանշում է ասպետական միաբանությունների կյանքին առնչվող ակնառու փաստեր և ըստ այդմ՝ հաճախ է հիշատակում դրանց մասին: Նրա պատմությունը ստույգ է, քանզի նշված են մեծ մագիստրոսների և որոշ բարձրաստիճան անձանց անունները: 1227 թ., օրինակ, կարելի է հիշատակում գտնել հիվանդախնամների մագիստրոս, Եղբայր Գարին դը Մոնտեգյուի մահվան («Եւ վախճանեցաւ մայստոն Ոսպեթուն ֆրե՛ Կարին տը Մուլդակոյ»)¹⁶⁰, իսկ 1244 թ.՝ նաև տաճարականների մագիստրոս, Եղբայր Արման դը Պերիգորի («Մայստոն Դամփլուն՝ ֆրե՛ Յերմանդ տը

¹⁵⁵ La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 96.

¹⁵⁶ Նոյն տեղում, էջ 89:

¹⁵⁷ Նոյն տեղում, էջ 92: Խաչակրաց հիմգերորդ արշավանքը, որը 1216 թ. քարոզում էր Ոնորիոս Գ պապը, ղեկավարել են Յունգարիայի թագավոր Անդրե II-ը և Ավստրիայի դուքս Լեոպոլդ VI-ը: Չայացած 1217 թ. Յունգարիայի թագավորի պարտությանը, ժամ դը Բրիենի նախածեռնությամբ մի արշավանք է իրականացվել Եգիպտոսի ուղղությամբ: Տաճարականների մեծ մագիստրոս Գիյոմ դը Շարտրը և հիվանդախնամների մագիստրոս Գարին դը Մոնտեգյուն մասնակցել են 1218 թ. մայիսին սկսված այդ արշավանքին:

¹⁵⁸ Միաժամանակ՝ պատմիչ, խնամակալ և սպարապետ Յեթում Կորիկոսցին (1240/5-1314), որին անվանում են նաև Յայթոն, Եղել է Յեթում 1-ի եղբոր՝ Օշին հշխանի որդին: Այս անձնավորության մասին տե՛ս Cl. Mutafian, Héthoum de Korikos, historien arménien, p. 174-183:

¹⁵⁹ Haython, նշվ. աշխ., էջ 196-199 (Փրանսերեն տարբերակը. լատիներեն տարբերակում՝ էջ 320-321). քարզմանվում է՝ «տաճարականների և հիվանդախնամների մագիստրոսներն իրենց Եղբայրների հետ»: Տես «La Fleur des histoires de la terre d'Orient !, prince Haython, début XIVe siècle, trad. du moyen français, présenté et annoté par Christiane Deluz.-Croisades et pèlerinages..., p. 851-852: Պարսկաստանի մոնղոլ խան Ղազանի հրամանատարությամբ մամլուքների դեմ XIV դարի սկզբին՝ ֆրանկների, հայերի և մոնղոլների միացյալ (կամ ծրագրված) արշավանքների մասին տե՛ս A. Demurger, Jacques de Molay. Le crépuscule des Templiers, Paris, 2002, p. 139-157:

¹⁶⁰ Յեթում պատմիչի ժամանակագրությունը (XIII դ.), էջ 65:

Փեղկաւրդն»)¹⁶¹ և շատ ուրիշների վախճանի մասին: Յիշատակարաններից մեկում Յեթումը կրկին անդրադառնում է Ակրայի գրավմանն ալ-Աշրաֆ Խալիլի կողմից, նի իրադարձություն, որը տեղի է ունեցել 1291 թ., այն քաղաքի, «որ էր տուն իշխանութեան Դամփլուն և Ոսպեթալին և այլոց անուանաւոր իշխանաց»¹⁶²:

Յիշատակարաններ կազմած այլ հեղինակներ հստակորեն հիշատակում են ասպետական միաբանությունների մասին և Վերստին Սենժան դ'Ակրայի անկումի արթով: Այսիսկ է Գևորգ Լամբրոնացու պարագան. «Զմեծահոչակ եւ օգեղեցկաշէն քաղաքն Աքա, զոր ունեին ազգ Ֆրերացն, տունն Դամբլուն, եւ Ոսպեթալին»¹⁶³: Նույնը վերաբերում է Յովիաննես Երզնկացուն¹⁶⁴. «Եսկ Զիւ (1291) քուին, որդին Ալֆէ մելիք Աշրաֆ անուն, խակամիտ և գազանաբարու, առ զմեծահոչակ և բազմամբու քաղաքն զԱքայ, զոր ունեին ազգ Ֆրերացն, տունն Դամփլուն և Ոսպեթալին»¹⁶⁵:

Եկեղեցական որոշ գործիչներ ևս հոգևորասպետական միաբանությունների մասին հիշատակում են՝ ըստ դրանց անունների: Միխթար Տաշրացին¹⁶⁶ տեղեկացնում է, ի դեպ, Պապի նվիրակի հետ իր զրոյցին տաճարականների մեջ մագիստրոսի և հիվանդախնամների ասպետավագի ներկայության մասին¹⁶⁷: Սյունիքի Ստեփանոս Օրբելյան հայ եպիսկոպոսը¹⁶⁸ վկայում է, որ Ակրան ծառայում էր «իբրև նստավայր և մայրաքաղաք ֆրանկների երեք՝ տաճարականների, հիվանդախնամ-

¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 66:

¹⁶² Յայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 718, թիվ 579:

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 702, թիվ 570:

¹⁶⁴ Յովիաննես Երզնկացին, որը ծնվել է 1250-ական թթ. շրջանում և վախճանվել 1330 թ., դեկապարել է կաքողիկոս Յակոբ Ա {Կայացու} հիմնադրած դպրոցը:

¹⁶⁵ Յայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 711, թիվ 574: 1291 թ.: Այն ժամանակ Երուսաղեմի քաջակորության մայրաքաղաք Սեն-Ժան դ'Ակրա քաղաքի անկումը ծանրութ սուլթան ալ-Աշրաֆ Խալիլ՝ լը-Մանսուր Կալաւոնի որոտ գործների հետևանքով՝ ծաշավագրել է Մերձական Արևելքում խաչակրների հիմնադրած պետությունների անկումը: Լատինների մեծամասնությունը տեղափոխվել է Կիպրոս կղզի:

¹⁶⁶ Միխթար Տաշրացին ապրել է XIII դարում: Նրան՝ աստվածաքանության դրկտորին (Վարդապետին), կարողիկոս Կոստանդին Ա {Բարձրբերդցին} առաքելությամբ ուղարկել է Ակրա:

¹⁶⁷ Relation de la conférence tenue entre le docteur Mekhitar de Dashir, envoyé du catholicos Constantin Ier, et le légat du pape, à Saint-Jean d'Acre, en 1262.—RHC, DA, t. I, p. 695-696.

¹⁶⁸ Ստեփանոս Օրբելյանը (1260 ?-1304) գրադեցնում էր Սյունիքի մետրոպոլիտի պաշտոնը և ստացել էր «պրոտոփռոնտեսի» (առաջին փոխանորդ եպիսկոպոսի, որը բոլոր եպիսկոպոսների համար ամենաբարձր աստիճանն էր) կոչում:

ների և գերմանացիների քաջավորների համար»¹⁶⁹: Իսկ ինչ վերաբերում է Սամուել Անեցու շարունակողին, ապա նա հիշատակում է Ֆրիդրիխ Ա-ին՝ Եգիպտոսի սուլթանին հաճախելով՝ «տաճարական եղբայրների» պատրաստականության մասին¹⁷⁰:

Հիշատակման այս զանազան եղանակները՝ ամենահեղիեղուկից մինչև ամենահստակն ու ամենածշգրիտը, արդեն վկայում են, թե ինչպես են Արևելքի քրիստոնյաները ներկայացրել ասպետական միաբանությունները և ընկալել դրանց կենսակերպն ու դերն Արևելքի լատինական երկրներում, դրանց բարեշրջումը: Արևելքի քրիստոնյաների աշխատություններում, նվազագույնը մասմբ, հաշվի են առնվել նմանապես հոգևորասպետական միաբանությունների առաքելությանը և դրանով պայմանավորված գործողություններին յուրահատուկ բոլոր ոլորտները:

II – Ասպետական միաբանությունների գործունեության բազմազան ոլորտների ընկալումը

Ա – Եղբայրների գործունեության կրոնական և հոգևոր ոլորտը

Արևելքի քրիստոնյաներին եղբայրներն ավելի աշխուժորեն հետաքրքրում են իրենց ռազմական սխրանքներով, քան վանական կենսակերպով և հոգևոր գործունեության ոլորտով: Այդուհանդերձ, ասպետական միաբանությունների գործունեության կրոնական կողմը նկատելի է այն արտահայտություններում, որոնք օգտագործվել են բնորոշելու համար այս միաբանությունները կամ նրանց անդամակցողներին: Այս առումով ամենահարուստ փաստաթղթերը հայկական թագավորական դիվանից ելնող վավերագրերն են, որոնցում գահականերն օգտագործում են որոշ միաբանությունների նկատմամբ տածած իրենց հարգանքը և երբեմն նույնիսկ մեծարանքը բացահայտող մակդիրներ: Հաշվի առնելով Լևոն I-ին և տաճարականներին հակադրած տարածայնությունը, առանց դժվարության ընթանելի է դաշնում, որ նման հարգալից վերաբերմունքի ավելի շուտ արժանացել են հիվանդախնամներն ու տևառնականները: Լևոն I-ը նշում է «հիվանդախնամների սուլը միաբա-

¹⁶⁹ Stépannos Orbélian, Histoire de la Siounie, trad. de l'Arménien par M. Brosset, v. I, Saint-Pétersbourg, 1864, p. 245-246.

¹⁷⁰ Samuel d'Ani, Tables chronologiques.– Marie-Félicité Brosset, Collection d'historiens arméniens, t. II, Saint-Pétersbourg, 1876, p. 470-471.

նության»¹⁷¹, իսկ Ռայմոնդ-Ռութենը՝ «սրբազնագույն միաբանության»¹⁷² մասին: Երուսաղեմի Սուրբ Յովհաննեսի հիվանդախնամների հոգևոր կյանքն այս հրովարտակներում գովաբանվել է այս ձևերով, և միաբանությունը ձեռք է բերել սրբի համբավ: Տևտոնականների գործունեության կրոնական կողմը շատ ավելի ակնհայտ է Լևոն I-ի՝ 1212 թ. ապրիլի թվակիր նվիրատվական հրովարտակում, որից բերում ենք մի քաղվածք. «Ես նվիրաբերում եմ և զիջում տևտոնականների հիվանդանոցի Սուրբ միաբանության հարգարժան կրոնավոր եղբայրներին, որոնք փոխարինում են մակարայեցիններին՝ Խրայելի տոհմի պաշտպանության գործում և որոնց «միաբանն» են և ցանկանում են միանալ նրանց բարեգործություններին ու աղոքքներին»¹⁷³:

Այստեղ Լևոնը մեծապես առաջ է անցնում պարզունակ մակողիրներից՝ վկայելու համար տևտոնական ասպետների կրոնական գործունեության մասին և միաժամանակ հիշատակում է աղոքքներով լի նրանց կենսակերպի ու բարեգործությունների մասին: Բացի դրանից, նա զուգահեռներ է անցկացնում Կիլիկյան Հայաստանում՝ հավատքով պայմանավորված նրանց ռազմական գործունեության և Յին Կոտակարանի ընտանիքներից՝ մակարայեցինների գործունեության միջև, որն Խրայելում մարտնչել է Անտիոքոս IV Եպիփանեսի դեմ¹⁷⁴: Միևնույն փաստարդում և ավելի դասական եղանակով հիշատակվում է «տևտոնականների հիվանդանոցի սուրբ միաբանության» մասին, ինչպես մինչ այդ՝ հիվանդախնամների պարագայում:

Ինչպես Լևոն I-ի շրջանառության մեջ դրած նախորդ հրովարտակում, նրա հաջորդները՝ Յեթում I-ն ու Զապելը ևս տևտոնականների Սուրբ Մարիի միաբանությանը շնորհած նվիրատվության մեջ օգտագործում են գրառումների միևնույն գրքի գովաբանական ձևերը.

«Քանի որ մենք տեսել ենք, որ գերմանացինների հիվանդանոցի սուրբ և հոգևոր միաբանությունը լի է ու լիացած բարյացակամությանը և կրում է խաչի դրոշմը, մարտնչում է քրիստոսի խաչի թշնամինների դեմ

¹⁷¹ J. Delaville-le-Roulx, նշվ. աշխ., էջ 115-116, թիվ 1344; էջ 164-165, թիվ 1426; էջ 165-166, թիվ 1427:

¹⁷² Նույն տեղում, էջ 70-71, թիվ 1262; էջ 122-123, թիվ 1355:

¹⁷³ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 234:

¹⁷⁴ Նույն տեղում: Մակարայեցինների վրա հղումները հաճախակի էին խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանի ֆրանկների ժամանակագրություններուն, և ասպետական միաբանությունների ասպետները հաճախ համեմատվում էին Յին Կոտակարանի այս հերոսների հետ: Տե՛ս A. Demurger, Chevaliers du Christ, p. 188-189: Մակարայեցինները պարբերաբար հղվել են նաև միջնադարյան հայկական պատմագրության մեջ:

և ըստ այդմ՝ մարտերում հաղթում իր թշնամիներին, նշանավորվել է և հզրացել ծառայելով հիվանդներին, նվերների միջոցով միշտ ամոքել է ընչագուրկների [կարիքները]: [...] Քանի որ գերմանացիների սուրբ միաբանության եղբայրներն իրականացնում են Գրոց և քրիստոնեական ամբողջ օրենքը և ձգտել են միջամկյալ այս կյանքին ու արժանի դարձել Աստծո անմահ և հավերժական թագավորությանը, ինչպես գրված է. «Եւ ուր ես եմ, այնտեղ կը լինի եւ իմ ծառան»¹⁷⁵, և կրկին՝ «որովհետեւ ուր երկու կամ երեք հոգի հաւաքուած լինեն իմ անունով, այնտեղ եմ ես, նրանց մէջ»¹⁷⁶. Հանուն այս սուրբ միաբանության, Աստծո բնակավայրի՝ մենք հայտարարում ենք և ցանկանում ենք նրանց բարեգործությունների ընթացքում լինել նրանց շարքում»¹⁷⁷:

Թագավորական գույզն այս հատվածում ընդգծում է տևտոնականների Սուրբ Մարիի միաբանությանը բնորոշ երեք գլխավոր սկզբունքները. հոգևոր բնույթը՝ «սուրբ», «կրոնական» և «խաչի դրոշնը կրող» արտահայտություններով, սակայն, այն, ինչը նույնիսկ հոգևորից ավելի է՝ մասնավորապես տևտոնականների տեղի ու դերի ընդգծումն է (քաղվածքի վերջին մասում) աստվածային նպատակների իրականացնան գործում: Որոշակի ոգևորությամբ հիշատակվում է նրանց գործունեության ոլորտների և ռազմական հզրության, ինչպես նաև նրանց բարեգործությունների հետ անքակտելիորեն կապված հյուրընկալության մասին («ծառայել հիվանդներին», «նվերներ ընչագուրկներին»): Այսպիսով՝ ըստ հայոց թագավորների, միաբանության ասպետներին բնորոշ հոգևորությունն այն սկզբունքն է, որով նրանք առաջնորդվում են բոլոր գործողությունների ընթացքում: Հոգևոր գործունեության ոլորտն, այսպիսով, միաբանությանը վեր է դասում ամեն ինչից և իր ազդեցությունը թողնում դրա բոլոր գործողությունների վրա (կրոնական գործունեության, ռազմական գործողությունների և ամենաընազնությունների հանդեպ տաճվող ուշադրության՝ դրանց հաղորդելով սուրբ բնույթը:

Որոշ ժամանակագրությունների հեղինակներ ասպետական միաբանությունների անդամների գործունեության այս կողմի մասին զգալ են տալիս ածականների, հավելումների կամ անվանական խնբերի միջոցով, որոնք գուգորդում են նրանց հետ: Գրիգոր Երեցը ներկայացնում է դրանցից մի օրինակ՝ տաճարականներին համեմատելով

¹⁷⁵ Ավետարան ըստ Հովհաննեսի, 12, 26:

¹⁷⁶ Ավետարան ըստ Մատթեոսի, 18, 20:

¹⁷⁷ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

«Երկնքի դեսպանորդների» հետ և նրանց անվանելով «զորք, որը սիրում է Քրիստոսին», այն պարագայում, երբ նրանք օգնության են հասել հայոց իշխան Թորոս II-ի եղբայր Ստեփանեհն¹⁷⁸:

Իսկ երբ Սմբատ սպարապետին վերագրվող ժամանակագրության հեղինակը մեզ տեղեկացնում է «խաչի դրոշնը կրող հանդերձանքներով եղբայրների» մասին¹⁷⁹, դրանով նա ցանկանում է ոչ միայն նկարագրել խաչի ուսկեզօծ թիկնոցը, որը կրում են տաճարական ասպետները, այլև նրանց ներկայացնելու այս ծևով ընդգրկում է այն ամենն, ինչն այս խորհրդանշից ներառում է:

Որոշ հեղինակներ շատ ավելի ճշգրիտ են ներկայացնում ասպետական միաբանությունների վանական կյանքը: Ներկայացված է աղքատության, ողջախոհության և հնազանդության երեք խրատը: Միխայել Ասորին շեշտը դնում է, մասնավորապես եղբայրների անձնական աղքատության վրա. «Իրրև սեփականություն՝ բացարձակապես ոչինչ չունեին, սակայն, իրենց տիրութեները դարձնում էին համընդհանուր սեփականություն»¹⁸⁰: Դակորիկյան պատրիարքը հիշատակում է մի ասույթի մասին, որը վերաբերում է նրան, ով կարող էր չհետևել այս խրատին. «Եթե հայտնի է դառնում, որ որևէ մեկը համայնքից ինչ-որ քան է բաքցրել կամ եթե հայտնաբերում են, որ նա մահանալիս ունեցել է որևէ քան, որը չի տվել համայնքին՝ նրան արժանի չեն համարում հուղարկավորելու»¹⁸¹:

Այս ասպետների բարոյական անաղարտության մասին հիշատակվում է թե՛ Միխայել Ասորու ժամանակագրություննում («Ինչ վերաբերում է նրանց՝ նրանք իրենց պարտադրում էին ապրել վանականի կյանքին

¹⁷⁸ Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 171-172; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 337-339; A.

E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 262-264: Յեղինակը կրկին բնորոշում է տաճարականներին իրու «Քրիստոսի զորքի»: St'e'u Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 188; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 354-357; A. E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 273-277:

¹⁷⁹ La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 59, 116-117.

¹⁸⁰ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 202: Նա նաև նշում է. «Յուլաքանչյուրմ, ով դառնում է եղբայր՝ համայնքին էր տալիս այն ամենն, ինչ ուներ»: «Նրանք ունեին հետևյալ սովորություն: Որևէ մեկի բոլյատրված չէ իրու սեփականություն ունենալ կամ տուն, կամ փող, կամ որևէ ունեցվածք»: «Եվ ուստի, նրանք բոլորն աղքատ էին և ամեն ինչից կորված»: St'e'u նոյն տեղում, էջ 201-203: Տաճարականների կանոնն այս կետում հաստատում է. «Մենք հաստատականորեն պահանջում ենք, որ ոչինչ չքացվի, և որ ոչ մի եղբայր չունենա որևէ քան՝ ոչ մթերային պաշարներ, ոչ սպիտակեղեն, ոչ բոդե հագուստ, ոչ որևէ այլ քան, քան պայուսակը»: St'e'u L. Dailliez, Règle et statuts de l'Ordre du Temple, Paris, 2ème éd. augmentée par J.-P. Lombard, 1996 (1ère éd., Paris, 1972), p. 111 (11-րդ հոդված):

¹⁸¹ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 202:

հատուկ կանոններով, առանց կին առնելու»)¹⁸² և թե՛ Հուսիկ անունով գրչի՝ XIII դարում գրած հիշատակարանում. «Մերձ յաստուածապահ դղեկին Պաղրաս, ի սահման Անտիոք քաղաքի, [...] յորում բնակեալ են աստուածահաճոյ հարը և կուսակրաւն ճգնաւորը»¹⁸³: Խոսքը վերաբերում է Պաղրասում հիմնավորված տաճարակամների քահանաներին և ասպետներին:

Հակոբիկյան պատրիարքի աշխատություններում հնազանդությունն ի հայտ է գալիս քողարկված. «Ոչ մեկի թույլատրված չէ [...] հեռանալ առանց նեկավարի թույլտվության [...] և ոչ էլ ասել՝ «Ես չեմ գնա», երբ ստացվում է ինչ-որ տեղ գնալուն և մահկանացուն այնտեղ կնքելուն առնչվող հրաման»¹⁸⁴:

Ասպետական միաբանությունների առօրեական կյանքը ևս Միխայել Ասորու առանձնահատուկ ուշադրության կենտրոնում է: Աղոքքները¹⁸⁵ կարևոր տեղ են զբաղեցնում եղբայրների գործունեության ոլոր-

¹⁸² Նույն տեղում: Տաճարակամների կանոնադրությունում կարելի է կարդալ. «Թո՛ղ որ բարոյական անաղարտության ծաղկը միշտ անպակաս լինի մեզնից»: Տե՛ս L. Dailliez, նշվ. աշխ., էջ 114 (հոդված 53): Ինչպես նաև. «Մենք հավատում ենք, որ ցանկացած կրոնի համար կանանց դեմքին նայելով կրոծանարար է: Եվ դրա համար թո՛ղ որ ծեզնից ոչ մեկն իրեն թույլ չտա համբուրել որևէ կնոջ, այրու, կույսի, ո՞չ էլ իր մորը, իր քրոջը, իր մորաքրոջը և կամ որևէ այլ կնոջ: Այսպիսով, Յիսուս Քրիստոսի ասպետները պետք է ցանկացած ծնով խուսափեն կանանց համբուրելուց, որի հետևանքով տղամարդիկ բազմաթիվ առիթներով զոհվել են: Թո՛ղ որ նրանք հավերժ երիտասարդ մնան և ապրեն Աստծո առջև մաքրու խոճով ու հաստատուն կյանքով» (նույն տեղում, էջ 118, հոդված 68): Եվ կամ. «Բարոյական անաղարտությունն արիության և մարմնի առողջության գրավականն է, որովհետև եթե որևէ եղբայր չի խոստանում լինել բարոյապես անաղարտ, նա չի կարող ո՞չ հանել հավիտենական հանգստի և ո՞չ էլ տեսնել Աստծոն և այն» (նույն տեղում, էջ 106-107, հոդված 27):

¹⁸³ Յայերեն ծեռագրերի հիշատակարամներ, ժԳ դար, էջ 158, թիվ 114:

¹⁸⁴ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 202: Պատրիարքն ավելացնում է. «Տարվա վերջին նրան, ով համաձայնվում է և խոստանում կրել լուծը՝ նրանք աղորում են և հացնում իրենց հագուստները»: Յնազանդության խոսնումի արիթով տաճարակամների կանոնադրությունում գրված է. «Քոյու այն եղբայրների համար, որոնք երդվում են, պատշաճ է, որ [...] նրանք հաստատականորեն հնազանդվեն Տիրոջը, քանզի Յիսուս Քրիստոսի համար հնազանդությունից թամն ոչինչ չկան»: Տե՛ս L. Dailliez, նշվ. աշխ., էջ 109 (հոդված 35):

¹⁸⁵ Միաբանության նախական կանոնադրությունում ամրագրված է, որ տաճարակամները պետք է «անկեղծ ցանկությամբ միշտ լսեն ժամերգության առաջին մասը և ժամերգությունն ամբողջությամբ՝ խստագույնս հետևելով կանոններին և Երուսաղեմ Սուլր քաղաքի վաճական առաջնորդների» (այս է՝ Աստծո գերեզմանի կանոնիկուսների –Մ.-Ա. Ը.) սովորույթներին»: Յաշվի են առնվուն նրանց առաքելության առանձնահատկությունը և դրա հնարավոր հետևանքները, քանզի այնուհետև ծցգրտվում է. «Սակայն, երբ միաբանության և Արևելքի քրիստոնեության կարիքների համար, ինչը կարող է հաճախ պատահել, եղբայրներից մեզը միաբանությունից դրւում է ուղարկվում և չի կարողանում ծիսակատարություններ մատուցել Աստծոն, նա պետք է ժամերգության առաջին մասում

տում, սակայն պատրիարքը դրանց վրա չի ծանրանում¹⁸⁶: Հուսիկ գրչի հիշատակարանում շատ ավելի արտահայտիչ ձևով նկատելի է ժամերգությունների կարևորությունը (Պաղրասի) տաճարականների համար. «Եւ անդադար Սաղմոսի եւ աւրինութեամբ, ի տուէ եւ ի գիշերի, երգովք հոգեւորաւք եւ ձայնիւք քաղցրութեամբ փառաւորեն զանենասուրբ Երրորդութիւն, որ է աւրինեալ յալիտեան»¹⁸⁷:

Միհայել Ասորին հետաքրքրվում է նաև, թե ինչպիսիք են տաճարականների կազմակերպական հիմնունքները նրանց միաբանության շրջանակում (նա հիշատակում է միաբանության մեջ մտնելու ձևերի, եղբայրների միջև առաջադրանքների բաշխման, անդամների միջև աստիճանակարգության մասին)¹⁸⁸, սանդի¹⁸⁹ և հանդերձավորման¹⁹⁰ հարցերում՝ նաև վաճականի կենսակերպին համապատասխանող նրանց սովորություններով:

Աղքանների նկատմամբ գթասրտությունը հոգևոր բոլոր միաբանություններին բնորոշ պարտականություններից է, անկախ այն բանից՝ ասպետական, թե ոչ, և տաճարականները, հիվանդախնամներն ու տևոտնականներն այս ասպարեզում բացառություն չեն: Ռայմոնդ-

---

«հայր-մերն» ասի տասներեք անգամ, իսկ ժամերգություններից յուրաքանչյուրի ժամանակ՝ յոր անգամ, երեկոյան ժամերգության ժամանակ՝ ին անգամ»: Բայց մենք նախընտրում ենք, որ նա մասնակցի ամրող ժամերգությանը»: Տե՛ս L. Dailliez, նշվ. աշխ., էջ 101-102 (հոդվածներ 9 և 10):

¹⁸⁶ «Լրանց աղոթում են»: Տե՛ս Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 202:

¹⁸⁷ Հայերն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ժԳ դար, էջ 158, թիվ 114:

¹⁸⁸ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 202:

¹⁸⁹ «Լրանց սնունդը (կարգավորված է) այս ձևով. կիրակի, երեքշաբթի և ուրբաթ օրերին նրանք ուտում են միս, իսկ մյուս օրերին՝ ծու, պանիր, խմում են կաթ: Ամեն օր հացի հետ գիտի խմում են միայն իրենց եկեղեցներում ժամերգություն անցկացնող քահանաները, ինչպես նաև գիտողները, այս է՝ հեջալներն իրենց վարժությունների և հետևակայինները՝ մարտերի ժամանակ»: Նոյն տեղում, էջ 202: Ըստ տաճարականների կանոնադրության՝ երբանները միս կարող են ուտել շաբաթական երեք անգամ, որը համապատասխանում է Միհայել Ասորու խոսքերին. մյուս օրերին նրանք սնվում են բանջարեղեններով կամ ապաւրով: Տե՛ս L. Dailliez, նշվ. աշխ., էջ 104, հոդվածներ 17, 19 և 20 (Վերջին հոդվածը վերաբերում է պասի ժամանակահատվածներին): Ասպետական միաբանությունների անդամների սննդին առնչվող ստվորույթները ճշգրտվել են նրանց ռազմական գործունեության լույսի ներքո:

¹⁹⁰ «Լրանց հանդերձանքը բաղկացած է շատ պարզունակ սպիտակ հագուստից, ինչից բացի նրանք ուրիշ ոչինչ չեն կարող հագել: Եթե նրանք քննում են՝ իրավասու չեն հանել հագուստը կամ ծեռքից բաց քողմել սանձը»: Տե՛ս Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 202: Կանոնադրությունը կարգավորում է եղբայրների թիկնոցների գումերը. ասպետների համար՝ սպիտակ թիկնոց, զինակիրների և սերժանտների համար՝ սև թիկնոց: Տաճարականների հագուստի մասին տե՛ս L. Dailliez, նշվ. աշխ., էջ 106-108 (հոդվածներ 27, 28, 29 և 30):

Ռուբենն այստեղ չի սխալվում, երբ հիվանդախնամների առիթով նշում է «Երուսաղեմի հիվանդանոցի աղքատների միաբանության» մասին¹⁹¹: Հերում I-ն ու Զապելը ևս չեն սխալվում, երբ տևողականների Սուրբ Մարիի միաբանությանը շնորհվող հրովարտակում հաղորդում են, որ վերջիններս «միշտ ընծաների միջոցով հոգում են ընչազուրկների [կարիքները]»¹⁹²: Միխայել Ասորին այս առիթով բավական պարճախոս է և դա երբեմն արտահայտում է փոքր-ինչ ընդհանուր ձևով. «Նրանք գթասիրու են բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր պաշտում են խաչը և նրանց մերձավորներն են»¹⁹³: Սակայն, այս թեմայի շուրջ նա հանդես է գալիս նաև ավելի հստակորեն¹⁹⁴: Նա հիշատակում է նաև սովորական երուսաղեմում տաճարականների բաժանած սննդի, ինչպես նաև այն մասին, որ Քրիստոսի այս ասպետները գիտակցարար անձնագոհության են դիմել, քանզի ցանկացել են այդուհետև և աղքատներին հատկացնել հացահատիկի միևնույն քանակը, չնայած իրենց պաշարների ամեանգստություն պատճառող նվազմանը: Ոգևորված՝ Միխայել Ասորին հիշատակում է մի աստվածային հրաշքի մասին, որը եղայրներին թույլատրել է մեծահոգի վճռի կայացումից հետո իրենց նկույները կրկին լեցուն տեսնել¹⁹⁵:

¹⁹¹ J. Delaville-le-Roux, նշվ. աշխ., էջ 122-123, թիվ 1355:

¹⁹² V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

¹⁹³ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 203:

¹⁹⁴ «Հացահատիկի և այլնի բերքահավաքներից, ինչպես նաև գիմուց ստացվող հասույթի տասներորդ մասը նրանք բաժանում են աղքատներին: Անեն անգամ, երբ իրենց տներից մեկում նրանք հաց են թխում՝ տասից մեկը պահում են աղքատների համար: Այն օրերին, երբ սեղան են պատրաստում և երբ եղայրները հաց են ուտում, այն ամենն, ինչ մնում է՝ տրվում է աղքատներին: Շաբաթական երկու անգամ, հատկապես աղքատներին, նրանք բաժանում են հաց և գիմի»: Նույն տեղում, էջ 202-203: «Պատրիարքը հետաքրքիում է որոշակի յուրահատուկ պայմաններում ամենաքնչազուրկների համար նախատեսված ընծաներով: «Եթե որևէ մեկը վախճանվում է՝ նրան համար նրանք քառասուն պատրաստ են մասնաւում: Նրա համար նրանք աղքատներին կերակրում են քառասուն օր և օրական քառասուն մարդու»: Նույն տեղում, էջ 202: Այսուհետեւ, Միխայել Ասորու դատողությունները համապատասխանում են այն ամենին, ինչը կարելի է կարդալ տաճարականների կանոնադրությունում. «Մենք նաև խնդրում ենք և կարգադրում մեր հովական իշխանությամբ, որ աղքատը կերակրվի մսով և նրան գիմի տրվի մինչև քառասուներորդ օրը՝ ի հիշատակ վախճանված եղողը, կարծք, նա դեռևս կենացի է: Տե՛ս L. Dailliez, նշվ. աշխ., էջ 102, հոդված 11: Գրասրտության մասին տե՛ս նաև 21-րդ և 71-րդ հոդվածները (էջ 105, 118):

¹⁹⁵ «Այս ժամանակաշրջանում Երուսաղեմում մեծ սով բռնկվեց: Սակայն, այս «փոքր-ները» [...] ըստ իրենց սովորությի, աղքատներին էին հատկացնում և բաժանում առանց նվազեցնելու [...] նրանց այցելեց: Հենց որ կառավարիչները ներս մտան տե-

Յիվանդախնամների և տևողութականների միաբանություններին հավասարապես բնորոշ են հիվանդների նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարությունը և հիվանդախնամային գործունեությունը¹⁹⁶, ինչը հասուլ չէ տաճարականների գործին: Յայ գահակալներն այստեղ ոյլուրազգաց են. Ռայմոնդ-Ռուբենը Երուսաղեմի Սուրբ Յովհաննեսի հիվանդամոցը բնորոշում է իրեւ «Երուսաղեմի հիվանդների հիվանդանոցի միաբանություն»¹⁹⁷, իսկ՝ ըստ Յեթում I-ի և նրա կնոջ Զապելի, գերմանացիների հիվանդանոցի միաբանությունը «Նշանավորվել է և ամրապնդվել հիվանդներին ցուցաբերած աջակցության ընթացքում»¹⁹⁸: Միխայել Ասորին նկարագրում է Եղբայրների՝ հիվանդներին ուղեկցելու ամբողջ ընթացքը, անկախ այն բանից, թե նրանց հովանավորյալների համար ինչպիսին է արդյունքը. «Իրենց բոլոր Երկրներում, և, մասնավորապես Երուսաղեմում, նրանք իմանադրեցին հիվանդանոցներ, այնպէս, որ ցանկացած օտարերկրացի, որը հիվանդանում է, դրանցում տեղ է գտնում: Նրանք նրան ծառայություններ են մատուցում և խնամում մինչև ապաքինումը և այդ պարագայում՝ տեղափոխության համար նրան հատկացնում են դրամ ու խաղաղությամբ ետ ուղարկում, իսկ եթե նա վախճանվում է՝ հոգում են նրա հուլարկավորության ծախսը»¹⁹⁹.

Յովելորասպետական միաբանությունների ընկալման ասպարեզում Միխայել Ասորին անցնում է փաստերի պարզունակ գունազարդման սահմանը, քանզի Երեմն գերբնական կամ նաև բնական, սակայն, բացառիկ՝ Երկնային լուսատուների հետ կապված Երևույթները համակցում է տաճարականների գործի մասին հիշատակմանը: Մենք արդեն անդրադարձանք դրանց համառոտ ուղվագծին, եթե խոսքն առնչվեց Սուրբ Քաղաքում միաբանության նկուղների մթերային պաշարներին վերաբերող իրաշագրությանը: Պատրիարքը նմանապես հիշատակում է արկի խավարման ժամանակ «քառասուն «Փրեր» հեջալների [...]» չորս հարյուր այլ քրիստոնյաների և սարկավագ Բար Քորուայի

սան, որ բոլոր նկուղներն առատորին լեցում են ու լի հացահատիկով, գարով, գինով և քանջարեղեններով»: *Michel le Syrien*, Աշվ. աշխ., էջ 207-208:

¹⁹⁶ Երուսաղեմի Սուրբ Յովհաննեսի միաբանության Եղբայրների հիվանդախնամային գործունեության մասին տե՛ս S. Edgington, *Medical Care in the Hospital of St John in Jerusalem*. – H. Nicholson, *Military Orders*, p. 27-33; տևողականների գործունեության մասին տե՛ս K. Militzer, Աշվ. աշխ., էջ 51-59; B. Demel, Աշվ. աշխ., էջ 61-73:

¹⁹⁷ J. Delaville-le-Roux, Աշվ. աշխ., էջ 70-71, թիվ 1262:

¹⁹⁸ V. Langlois, Աշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke, Աշվ. աշխ., էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, Աշվ. աշխ., էջ 235-236:

¹⁹⁹ Michel le Syrien, Աշվ. աշխ., էջ 203:

հետ մեկտեղ» վախճանի մասին՝ համակցելով երկու իրադարձությունը²⁰⁰:

Ասպետական միաբանությունների անդամների գործունեության կրոնական և հոգևոր ոլորտի վերջին ծայրահեղ կողմը, որը նկատելի է Արևելքի քրիստոնյաների աշխատություններում՝ մինչև մոլուցքի վերջին՝ նահատակության սահմանագծին հասցված հավատքն է: Կեղծ Սմբատի ժամանակագրությունում դաշնում ենք հանուն Աստծո սիր՝ տաճարականների և հիվանդախնամների ծայրահեղ զոհաբերության ականատեսը: Հարինի ջախջախումից հետո, 1187 թ., Սալահ Էդ-Դինն ասպետական միաբանությունների անդամներին առաջարկել է ուրանալ հավատքը և դարձի գալ իսլամի՝ «Նվերների» և «պատիվների» դիմաց, սակայն, Եղբայրները, չնայած այս շահավետ առաջարկությանը, նախընտրել են ներնել՝ տաճարականների մագիստրոսի՝ հեղինակի կողմից նրան վերագրվող սրտաճմիկ հորդորից հետո²⁰¹: Եղբայրների նահատակությանը հստակորեն անդրադարձել են որոշ ժամանակագիրներ, ինչպես Գրիգոր Երեցը, որը հիշատակել է քրիստոնյաների կողմից 1153 թ. Ասկաղոնի պաշարման նամակն: «Այս պաշարման ընթացքում, մի ամբողջ տարի, ֆրանկների քաջարի ազգը, ինչպես նաև նրանց խիզախն և սուրբ թագավորը, շատ ուժասպառ եղան: Նրանցից և Եղբայրներից շատերն արժանացան նահատակի լուսապատճենից»²⁰²: Ըստ Միխայել Ասորու՝ տաճարականներն իբրև «նահատակների են դիտում նրանց, ովքեր զոհվում են ճակատանարտերում»²⁰³: Այսպիսով, Արևելքի քրիստոնյաների սկզբնաղբյուրների հեղինակների համար գոյություն ունի նահատակ Եղբայրների երկու խումբ. նրանք, ովքեր մահացել են՝ քանզի չեն ցամկացել ուրանալ իրենց հավատքը (Կեղծ Սմբատ), և նրանք, ովքեր կյանքից գրկվել են հանուն իրենց գործի, այսինքն այն պայքարի, որը

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 235-236:

²⁰¹ «Եղբայրներ, ահա և հասել են մեր հոգիների փրկության օրերը, որոնք մեզ հնարավորություն կտան հասնել Դրախտին, ինչում ես ծեզ հավաստիացնում եմ: Քրիստոսին սիրելու հարցում եղեք համերաշխ և անսասան. մենք այսօր կխառնենք մեր արյունը նրա՝ Փոլիք արյանը. չերկուտիմք նրանցից, ովքեր սպանում են մասնիները և թոյլ չտանք, որ անցողիկ կյանքի հրապույները մեզ խարենն:» Տե՛ս La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 62-63: Այդուհանդերձ, թվում է, թե այս ելույթն ունեցել է ոչ թե Ժիրայր ոդ Ռիդե-Փորը՝ միակ տաճարականը, որն անվնաս է մնացել այս պատահարից, այլ միաբանության՝ Սիկուա անունով ասպետը (ըստ՝ L'itinerarium Peregrionorum et gesta regis Ricardi, cité par S. Der Nersessian, The Armenian Chronicle, p. 753, note 40; Etudes, p. 362, note 40; La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 62, note 64):

²⁰² Grigor Yerets, Աշվ. աշխ., էջ 184; Matthieu d'Edesse, Աշվ. աշխ., էջ 350-351; A. E. Dostourian, Աշվ. աշխ., էջ 270-271:

²⁰³ Michel le Syrien, Աշվ. աշխ., էջ 202:

Սուրբ Երկիրը քրիստոնյաներին վերադարձնելու համար մղվել է նրանց դեմ, ում իրենք դիտել են իրեւ անհավատների, այն է՝ մահմեղականների (Գրիգոր Երեց և Սիխայել Ասորի): Ասպետական միաբանությունների գործունեության կրոնական և հոգևոր ոլորտի հենց այս վերջին բնորոշումն է մեզ հնարավորություն ընձեռում կապ հաստատել Քրիստոսի այս ասպետներին բնորոշ ռազմատենչությունը ներկայացնելու հետ:

R – Եղբայրների ռազմական կոչումը

Արևելքի քրիստոնյաներին ակնհայտ է թվում, որ հոգևորասպետական միաբանությունների անդամները շարքային գինվորներ չեն: «Անպարտելի զորք» և «Քրիստոսի զորք» արտահայտությունները, որոնցով նրանց բնորոշել է Գրիգոր Երեցը²⁰⁴, վկայում են աստվածային այն առաքելությունը ներկայացնելու ձևի մասին, որը նրանք կոչված են իրականացնել:

Եղբայրների նախնական առաքելությունը կրում է որոշակի ռազմական բնույթ, որն, ի դեպ, բխում է հակոբիկյան պատրիարքի աշխատություններից. «Բողովին II-ի իշխանության սկզբում, մի ֆրանկ մարդ [...] ցանկություն է հայտնել [...] վաճական դառնալ, այն բանից հետո, երբ Երեք տարի շարունակ՝ թե՛ ինքը և թե՛ նրան ուղեկցող երեսուն հեծյալը թագավորին օգնել են պատերազմի ընթացքում [...]: Երբ թագավորը և նրա մեծերը տեսել են, որ այս Երեք տարվա ընթացքում նրանք պատերազմում հօշակվել են և իրենց ծառայությամբ քաղաքին օգտակար եղել, այդ մարդուն խորհուրդ են տվել՝ իր կողքին գտնվողների հետ մեծութեղ ծառայել զորքում՝ վաճական դառնալու և միայն իր հոգին փրկելու ուղղությամբ ջանքեր գործադրելու և այդ վայրերը գողերից պաշտպանելու փոխարեն»²⁰⁵: Իրոք, միաբանության հիմնադրման նախնական նպատակը հանգել է ուխտագնացներին հովանավորելուն և սուրբ վայրերի պաշտպանությանը²⁰⁶: Լատինների և

²⁰⁴ Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 171-172, 188, 189; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 335, 337-339, 354-357; A. E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 262-264 (քաղաքանված է իրեւ «Քրիստոսի սիրելիներ»), 273 («անպարտելի ուժեր»):

²⁰⁵ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 201:

²⁰⁶ Տաճարականների միաբանության հիմնադրման մասին տես՝ A. Demurger, Les Templiers. Une chevalerie chrétienne au Moyen Age, Paris, 2005, p. 27-31; Մուշի՛ Chevaliers du Christ, p. 36-40; M. Barber, նշվ. աշխ., էջ 1-37:

նույնիսկ հայոց գահակալների կողքին՝ տաճարականներն ավելի ուշ են մասնակցել մարտերին:

Հայերի և ասորիների՝ եղբայրների պատերազմական գործունեության ոլորտի վրա նետած հայացքը նկատելի է այն մարտերի պատմությունների հենքի վրա, որոնց վերջիններս մասնակցել են, անկախ այն բանից, թե խոսքն ինչին է վերաբերում՝ ռազմական արշավանքներին, թե տարածքների կամ ամրոցների պաշտպանությանը: Դեռում պատմիչն իր «Ծաղիկը պատմութեանց Արևելից» գրքում ներկայացնում է, թե ինչ ձևով են տաճարականներ և հիվանդախնամներ ընդգրկող՝ քրիստոնյաների գործերը մոնղոլ խան Ղազանի կանչով ժողովվել՝ մամլուքներին համատեղ դիմակայելու նպատակով²⁰⁷: Միևնույն հեղինակն իր ժամանակագրությունում հիշատակում է բազմաթիվ ճակատամարտերի մասին, որոնցում ասպետական միաբանությունների անդամները հոչակվել են և կամ հաճախ կնքել մահկանացուն²⁰⁸. օրինակ՝ 1289 թ. ապրիլին, Կալաուն սուլթանի կողմից Տրիպոլիի գրավման ժամանակ²⁰⁹: Բազմաթիվ գրիչներ և պատմիչներ իրենց հիշատակարաններում հաղորդում են, թե ինչպես են ասպետական միաբանությունները 1291 թ. ապարդյուն ջանքեր գործադրել Սեն-Ժան դ'Ակրան պաշտպանելու համար²¹⁰: Ինչ վերաբերում է Կեղծ Սմբատին, ապա նա հիշատակում է եղբայրների մասնակցության մասին բազմաթիվ մարտերի, մասնավորապես Հարթնում, ինչպես արդեն արիթն ունեցանք տեսնել²¹¹: Այդուհանդեռձ, այս սկզբնաղբյուրները բավարարվում են ռազմի դաշտում կամ պաշարման ժամանակ ասպետական միաբանությունների մասնակցության մասին պարզունակ հիշատակմամբ: Դրանք չեն ժանրանում մարտը վարելու նրանց հմտության, կիրառած միջոցների կամ ռազմավարության վրա, այլ հիշատակում են միայն հանդիպումների ավարտի մասին և ներկայացնում եղբայրներին՝ հաղբանակի, ինչպես նաև պարտության պարագայում, վկայելով անհաջողության դեպքում նրանց վիճակված ճակատագրի մասին:

Երբեմն տաճարականները, հիվանդախնամները և տևողականները պարտության արդյունքում ներկայացված են իրեն գերիներ: XII դա-

²⁰⁷ Haython, նշվ. աշխ., էջ 196-199 (լատիներեն տարբերակում՝ էջ 320-321); « La Fleur des histoires de la terre d'Orient », p. 851-852.

²⁰⁸ Դեռում պատմիչի ժամանակագրությունը (XIII դ.), էջ 60, 65, 66, 67, 68, 74, 75-76, 77:

²⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 79:

²¹⁰ Հայերեն ծերագրերի հիշատակարաններ, ժամանակագրությունը (XIII դ.), էջ 701-703, թիվ 570; էջ 706-713, թիվ 574; էջ 718-720, թիվ 579:

²¹¹ La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 62-63.

ոի հայկական հիշատակարաններից մեկում Սալահ Էդ-Դինի մասին գրիչը գրում է. «Եւ ձերբակալ արարեալ զբագաւորն եւ զարս պատերազմողս, որ կոչին փրերք»²¹²: Վերստին Յարինի ճակատամարտի առիթով՝ Անանուն Եղեսացին ավելի հանգամանորեն հաղորդում է. «Ավելի քան հարյուր հիսուն ազնվական՝ տաճարակամների և հիվանդախնամների Եղբայրների թվից, բռնվեցին և ուղարկվեցին Դամասկոսի բանտ, քաջի ծեր իշխան Ռենոյից, ում գլխատեցին Սալահ Էդ-Դինի ներկայությամբ՝ շատ այլ առաջնորդների հետ մեկտեղ, որոնք սպանվեցին նրա Վրանի առջև»²¹³:

Արևելքի քրիստոնյանների սկզբնադրյուրներում հաճախ է հիշատակվում հոգևորասպետական միաբանությունների Եղբայրների մահվան մասին, անկախ այն քանից, թե որտեղ է դա տեղի ունեցել՝ մեծ ճակատամարտերի ընթացքում, ինչպես Յարինում՝ 1163 թ.²¹⁴, թե Յարինում՝ 1187 թ.²¹⁵, պաշարումների ժամանակ, օրինակ՝ քրիստոնյանների կողմից Ասկաղոնի գրավման ժամանակ՝ 1153 թ. օգոստոսի 19-ին²¹⁶, կամ գուցե նվազ նշանակալից մարտերում: Մահը հաճախ ստանում է յուրահատուկ, արտասովոր բնույթ, քանզի այն, ինչպես տեսանք վերը, մերձենում է նահատակությանը:

Արևելքի քրիստոնյանները հաշվի են առել նաև Եղբայրների տիրապետության տակ գտնվող քաղաքների և ամրոցների կորուստը. օրինակ՝ 1268 թ. տաճարակամների Պաղյաս բերդամրոցի²¹⁷ կամ հիվանդախնամների Ասպետների Կրակ ամրոցի, իսկ 1271 թ. տևոտնակամների Մոնֆոր ամրոցի²¹⁸: Ամենաակնհայտ պարագան, որը տարբեր պատմություններում առավել հաճախ է կրկնվում՝ Վերաբերում է Սեն-Ժան

²¹² Յայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 272, թիվ 280:

²¹³ *Anonyme syriaque*, p. 148-149.

²¹⁴ «Նույր Էդ-Դինը պաշարեց Յարիմը: Այդ ժամանակ իինձ իշխանը, Տրիպոլիի կոմսը, Թորոս Կիլիկեցին, հոյսն Դուկաս Տարսոնեցին և Եղբայրների առաջնորդը՝ շուրջ տասներեք հազար հեծյալով և հետևակայինով միավորվեցին: Նրանք հանդիսացին նույր Էդ-Դինի հետև և ֆրանկներն անփառունակ կտրատվեցին մասերի: [...] Բոլոր Եղբայրները սպանվեցին: [...] Նույր Էդ-Դինը գրավեց Յարիմը և հոլնական Սիմեոն վանքը»: St' u Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 324-325: Գրեթե տառացիորեն միևնույն հատվածը կարելի է գտնել Բար Յերենոսի մոտ: St' u Bar Hebraeus, նշվ. աշխ., էջ 288:

²¹⁵ La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 62-63.

²¹⁶ Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 184; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 350-351; A. E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 270-271:

²¹⁷ Յիշատակել է Եթում պատմիչը. տես Եթում պատմիչի ժամանակագրությունը (XIII դ.), էջ 74:

²¹⁸ Նույր տեղում, էջ 75:

դ'Ակրա քաղաքի կորստիմ²¹⁹:

Չնայած եղբայրների հանդեպ որոշ ժամանակագիրների դրսնորած հարգալից վերաբերնութիւն, Քրիստոսի ասպետների անվեհերությունն ու ռազմական արժանիքները երբեմն կասկածի տեղիք են տալիս. դա հավաստվում է Հովհաննես Երզնկացու գրած հիշատակարանում, ինչը ևս առնչվում է Ակրայի անկմանը. «Խսկ Ձես (1291) թուին, որդին Աքֆէ մելիք Աշրաֆ անուն²²⁰, խակամիտ և գազանաբարու, առ զմեծահոչչակ և բազմամբու քաղաքն զԱքայ, զոր ունեին ազգ ֆրերացն, տունն Դամբլուն և Ոսպեթալին, անարի և թոյլ գտեալ ազգն արիական առաջի անաւրինացն: Սատնեցաւ քաղաքն ի պաշարումն և առաւ, և սպառեցան սպանմամբ սրոյ և գերութեամբ»²²¹:

Յարկ է նկատի ունենալ միաբանությունների ռազմական դերի ընկալման մեկ այլ դրսնորում ևս: Խոսքը վերաբերում է այն քանին, թե ինչպես են հայկական թագավորական պետական դիվանից ելնող տարբեր հրովարտակների հենքի վրա գահակալերն ընկալել յուրաքանչյուր միաբանության: Այսպիսով, ներկայացման այս ձեզ փոփոխվում է՝ ըստ գահակալի (որին վերաբերում է խոսքը) և հրովարտակում հիշատակված միաբանության միջև գոյություն ունեցած փոխիհարաբերությունների: Իբրև օրինակ՝ նշենք, որ Լևոն I-ը գրեթե մշտապես գանգատվում է իր նկատմամբ տաճարականների թշնամական դիրքորոշումից, քանզի թշնամանքը երբեմն հասնում էր մինչ բացահայտ առակատման²²², այն պատճառով, որ տաճարականների միաբանությունը գորավիզ էր Տրիպոլիի կոնսի շահերին՝ ի վեհական Յայատանի թագավորի եղբոր թռոան՝ Ռայմոնդ-Ռութենի: *A contrario**, Լևոնը հրճվում էր հիվանդախնամների՝ այս առճակատման ընթացքում դրսնորած գուսապ դիրքորոշմամբ²²³: Այս թագավորը, իսկ ավելի ուշ Յերու 1-ը, երախտագիտությամբ են հիշատակում երուսաղեմի Սուլը Հովհաննեսի և տևտոնականների Սուլը Մարիի հիվանդանոցների միաբանությունների՝ իրենց թագավորությանը ցուցաբերած ռազ-

²¹⁹ Stépannos Orbélian, նշվ. աշխ., էջ 245-246; Յայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ժգ դար, էջ 701-703, թիվ 570; էջ 706-713, թիվ 574; էջ 718-720, թիվ 579:

²²⁰ Խոսքը վերաբերում է նամնութ սուլթան ալ-Աշրաֆ Խալիլին:

²²¹ Յայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ժգ դար, էջ 711, թիվ 574:

²²² Տե՛ս Լևոն I-ի՝ Խճնկենտիոս Գ պապին հղած նամակը. հմնտ. Innocent III.- PL, t. 215, cols. 687-692, N 119:

* Լատ.- Փիխարենը: – Ծ. թ.:

²²³ Նույն տեղում:

մական աջակցության մասին²²⁴:

Արևելքի քրիստոնյա որոշ հետինակների հետաքրքրում է ասպետական միաբանությունների ստորակարգությունը: Միխայել Ասորին ջանում է վերականգնել, ընդհանուր գծերով, միաբանությունների ներքին կառուցվածքը՝ հիշատակելով ոմանց պարտականությունների մասին. «Ամեն օր հացի հետ միասին գիճի են խանում միայն իրենց եկեղեցիներում պատարագ մատուցող քահանաները, ինչպես նաև զինվորները, այն է՝ հեծյալներն իրենց վարժությունների ժամանակ և հետևակայինները՝ մարտերի ընթացքում: Աշխատավորներից յուրաքանչյուրը զբաղվում է իր արհեստով, նույն ձևով են վարդում դաշտերի աշխատավորները: Յուրաքանչյուր քաղաքում և գյուղում, ուր նրանք տուն ունեն՝ կամ մի ավագ և տնտեսությունը վարող և նրանց կարգադրությամբ՝ այդտեղ գտնվողներից յուրաքանչյուրը զբաղվում է իր գործով: Բոլորի վերադասը երուսաղենում է: Նա դեկավարում է ամենքին և նրանցից ոչ մեկին երբեք չի թույլատրվում սեփական նախաձեռնությամբ որևէ բան անել»²²⁵:

Իրոք, ասպետական միաբանությունների անդամների թվում կարելի էր հանդիպել հոգևորական եղբայրների, քահանաների կամ ժամերգությունն անցկացնող երգչախմբային եղբայրների և մարտնչող աշխարհիկ եղբայրների, հեծյալների ու սերժանտների: Կար նաև անձնակազմ՝ միաբանությունների կյանքի համար անհրաժեշտ՝ գյուղատնտեսությամբ և արհեստագործությամբ զբաղվելու համար: Ինչ վերաբերում է Հեթում պատմիչին, ապա նա միաբանությունների առաջնորդների մասին ունի հիմնավոր իմացություն, քանզի իր ժամանակագրությունում ծզգրտում է ասպետական երեք մեծ միաբանությունների զանազան մագիստրոսների ինքնությունը և նրանց հիշատակում՝ ըստ այն իրադարձությունների և երեսն նույնիսկ բարձրաստիճան անձանց, որոնց անդրադարձում է, ինչպիսին է տաճարականների մարեշալը²²⁶:

Գ – Գործունեության քաղաքական ոլորտը

Ուզմական կոչումից բացի այս միաբանություններին բնորոշ են ինքնուրույն քաղաքական գործողությունները: Դրանք նկատելի են զա-

²²⁴ J. Delaville-le-Roulx, նշվ. աշխ., էջ 115-116, թիվ 1344; էջ 118-119, թիվ 1349; V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46, էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 234, 235-236:

²²⁵ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 202:

²²⁶ Հեթում պատմիչ ժամանակագրությունը (XIII դ.), էջ 60:

նազան հարթություններում: Մի կողմից, իրենց տիրապետության տակ՝ հաճախ գերիշխող դիրքեր զբաղեցնող բերդամրոցներ (արդեն տեսանք Պաղրասի և Սելևկիայի պարագաները) և քաղաքներ (օրինակ՝ Ակրան) ունենալը միաբանություններին և դրանց ղեկավարներին ընձեռում է վճռական դեր, որը մահմեդականների դեմ հնարավոր հարձակումների նպատակով քրիստոնյա առաջնորդների (անկախ այն բանից՝ Մերձավոր Արևելքում հաստատված լատին կամ հայ իշխանների, թե ինչ նոր ափ ելած խաչակիրների) համախմբման ժամանակ անհնար էր արհամարիել: Բացի դրանից, Արևելքի քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի համար, Եղբայրներն ի կատար են ածում նաև դիվանագիտական առաքելություն, որը հնարավոր չէ արհամարիել: Այսպես, իր միաբանության հրահրմանը՝ տևտոնական մի ասպետ ստանձնում է Իննոկենտիոս Գ-ի մոտ Լլուն Լ-ի շահերի պաշտպանությունը²²⁷: Ինչ վերաբերում է հիվանդախնամ Եղբայրներին, ապա Կիլիկյան Հայաստանի թագավորին տված փոխառության՝ նրանք նպաստում են նրա դուստր Ռիթյահ ամուսնության ֆինանսավորմանը Երուսաղեմի թագավոր ժամ դը Բրիենի հետ²²⁸: Իսկ տաճարականներին, ի դեպ, Լլուն Լ-ի նախկին հակառակորդներին, հաջողվում է ծախողել թագավորի դեմ հյուսված դավադրությունը՝ դավադիրներին բացահայտելու միջոցով²²⁹: Իրենց աշխատություններում հայերը հավաստում են ասպետական միաբանությունների ամենահաստությունն Արևելքի լատինական երկրների և Կիլիկյահի հայկական թագավորության կյանքում՝ թե՛ ռազմական և թե՛ քաղաքական ասպարեզներում:

Դ – Հոգևորասպետական միաբանությունների հարստության ընկալումը

Ասպետական միաբանությունների գործունեության տնտեսական ոլորտն Արևելքի քրիստոնյաների սկզբնադրյուրներում ի հայտ է գալիս

²²⁷ Տե՛ս Իննոկենտիոս Գ-ի Լլուն Լ-ին հետաձ նամակը: Ղմնտ. **Innocent III.** – *PL*, t. 216, cols. 54-56, N 45:

²²⁸ **J. Delaville-le-Roullx**, նշվ. աշխ., էջ 165-166, թիվ 1427:

²²⁹ 1217 թ. այս դավադրության պատասխանառուն Ռայմոնդ-Ռութենն էր. “Then Liône, the king of the Armenians, the brother of Rûmîn the Armenian, because he, Rûmîn the Frank, was the son of his brother’s daughter, was enraged and he came to Antioch; and he made the people of Antioch swear oaths of fealty to him. Then this stupid man seeing that he was reigning became puffed up with pride and he wished to seize Liône, who had made him king, so that he might reign over Cilicia also. Then when the Brethren (Frères) knew of the plot they informed Liône concerning him, and he escaped without injury”. Տե՛ս **Bar Hebraeus**, նշվ. աշխ., էջ 370:

Եղբայրների՝ շարժական, թե անշարժ ունեցվածքը ներկայացնելու միջոցով:

Ինչպես հաճախ, այս միաբանությունների հարստության ընդհանուր պատկերը ներկայացնում է Միհայել Աստրին: Նախ, նա հիշատակում է նրանց արված առաջին նվիրատվությունների մասին. «Թագավորը նրանց տվեց Սոլոմոնի տունը՝ բնակվելու համար և գյուղեր՝ գոյությունը պահպանելու համար: Պատրիարքը ևս նրանց տվեց եկեղեցուն պատկանող մի քանի գյուղեր»²³⁰. Պատրիարքը այնուհետև բացահայտում է նրանց ծավալման ձևերից մեկը՝ նոր անդամների ընդունելությունը. «Յուրաքանչյուրն, ով դառնում էր նրանց եղբայրը՝ համայնքին էր տալիս այն ամենն, ինչ ուներ՝ կամ գյուղ, կամ քաղաք, կամ որևէ այլ քան: Նրանք ստվարանում էին, ծավալվում և դառնում երկրների տիրակալներ ոչ միայն Պաղեստինի տարածաշրջանում, այլև, մասնավիրապես Իտալիայի և Հռոմի հեռավոր տարածաշրջաններում»²³¹: Եզրափակելուց առաջ նա իր զարմանքն է հայտնում այս միաբանությունների հարստության առիթով. «Նրանք ունեին ամրոցներ և քրիստոնյաների տիրապետության տակ գտնվող բոլոր երկրներում իրենք իսկ կառուցում էին ամրոցներ: Նրանց հարստությունը բազմապատկվեց ոսկով և ցանկացած բնույթի այլ բաներով՝ ցանկացած տեսակի սպառազինությամբ, ոչխարների, եզների, խոզերի, ուլտերի, ծիերի հոտերով, ինչը գերազանցում էր բոլոր բազավորների հարստությանը»²³²: Ըստ Էլության, ասպետական միաբանությունների տիրապետության տակ գտնվում էին բազմաթիվ գյուղեր, քաղաքներ և դյուակներ՝ տնամերձ տարածքներով, սակայն, նույնն ասել ամբողջ երկրների մասին՝ չափազանցություն է, քանզի «երկրներ» բարի իմաստն այն ժամանակ կարող էր ավելի մերձենալ «տարածաշրջաններ» բարի իմաստին»²³³:

Ավելի ուշ և ավելի հստակորեն հայոց գահակալների նվիրատվական փաստաթորերում նկարագրված են ասպետական միաբանու-

²³⁰ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 201:

²³¹ Նոյն տեղում, էջ 201-202:

²³² Նոյն տեղում, էջ 203:

²³³ Ասպետական միաբանությունների սեփականության և ֆինանսական գործունեության մասին, ընդհանուր առմամբ, տե՛ս A. Forey, *The Military Orders from the Twelfth to the Early Forteenth Centuries*, London, 1992, p. 58-77, 98-132; A. Demurger, *Chevaliers du Christ*, p. 160-162: Ավելի մասնավիրապես հիվանդախմբների առնությամբ տե՛ս J. S. C. Riley-Smith, *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, 1050-1310*, Edimbourg, 1967, p. 421-469; M. Ballard, *I possedimenti degli Ospedalieri nella Terrasanta (secoli XII-XIII)*.— J. Costa-Restagno (dir.), *Cavalieri di San Giovanni e Territorio*, Bordighera, 1999, p. 473-505: Տաճարականների մասին տե՛ս M. Barber, նշվ. աշխ., էջ 229-279; A. Demurger, *Les Templiers*, p. 273-329: Տևոնականների մասին տե՛ս K. Toomaspoeg, նշվ. աշխ., էջ 77-95:

թյունների տիրապետության տակ գտնվող տարածքների զանազան տեսակները: Օրինակ՝ դա կարելի է տեսնել 1212 թ. ապրիլին՝ տևողական ասպետներին Լևոն I-ի շնորհած հրովարտակում. «Ես տալիս եմ և նվիրում այսուհետև և մեկընդիմիշտ շատ լավ և չափազանց ընդարձակ տիրույթների և գյուղերի հողային տարածքներ [...]»: Առաջին հերթին՝ Անուղակ կոչվող նշանավոր դրյակը և դրան կից՝ ստորև նշված գյուղեր՝ իրենց սեփականությամբ և իրենց սահմաններով [...]»²³⁴.

Միևնույն հրովարտակում Լևոնը եղայրներին արտօնություններ է ընձեռում՝ թույլատրելով նրանց գնել և վաճառել այն ամենն, ինչն անհրաժեշտ է իրենց ապրուստի համար:

Ել ավելի ուշ հոգևորասպետական միաբանությունների ունեցվածքի մասին արձագանքներ հնչում են հիշատակարաններում, որոնք հիշատակում են այս կամ այն ամրոցի՝ իբրև այս կամ այն միաբանության սեփականության մասին²³⁵:

Արևելքի քրիստոնյաների կողմից ասպետական միաբանությունների ռեսուլունների ներկայացման հիման վրա կարելի է պատկերացում կազմել Վերջիններիս տիրապետության տակ գտնվող տարածքների և հարստության մասին: Այդուհանդերձ, այդ ընկալումը խիստ սահմանափակ է, քանի ոչ մի տեղեկություն չի հաղորդվում նրանց տիրույթների շահագործման ծկի, դրանցից գանձվող զանազան հարկերի վերաբերյալ կամ տնտեսական գործունեության այլ ոլորտներում եղայրների մասնակցության կամ առնվազն ներդրման մասին: Չնայած այդ ամենին, նրանց ֆինանսական գործունեության ասպարեզներից մեկի՝ փոխառության մասին, հիշատակվում է Լևոն I-ի՝ 1214 թ. ապրիլի 23-ի թվակիր հրովարտակում: Թագավորը վկայում է, որ հիվանդախնամների մեջ մագիստրոս Գարին ող Մոնտեգյուլից ստացել է սարակինույան 20000 բեսան՝ ինչն օժանդակել է իր դստեր՝ Ոթբայի ամուսնության ֆինանսավորմանը ժամ ող Բրիենի հետ: Քանի որ այդ գումարը վերցվել էր միաբանության հանգանակություններից, Լևոնն այդ պարտքը

²³⁴ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 381.

²³⁵ Օրինակ՝ Ներումի ժամանակագրության մեջ հեղինակը հիշատակում է տևողականների կողմից Սոնֆոր դրյակի կառուցման մասին (էջ 64), Պաղյասի և Լա Ռուստելի՝ իբրև տաճարականների սեփականության մասին (էջ 74) կամ կրկին Ասպետների Կրակի՝ իբրև հիվանդախնամների սեփականության մասին (էջ 75): Բար Ներբեռուը մեզ հաղորդում է, որ Սելիկիան պատկանում էր Եղեայրներին (հիվանդախնամ) (**Bar Hebraeus**, նշվ. աշխ., էջ 381), իսկ Ներում II թագավորն իր «ժամանակագրական այլուսակում» հիշատակում է Պելերին դրյակում տաճարականների ներկայության մասին և վերստին գերնացի Եղեայրների մասին՝ Սոնֆորում (*RHC, DA*, տ. 1, թ. 484, 485):

վերադարձնելու համար գրավ է դնում ճկերի տարածքը և այնտեղ գտնվող բոլոր գյուղերը²³⁶:

Յայերի և ասորիների կողմից ասպետական միաբանությունների գործունեության բոլոր հիմնական ոլորտների ընկալումը՝ դրանց ինքնատիպության և համանմանության պայմաններում, բացահայտում է Արևելքի քրիստոնյաների առանձնահատուկ ուշադրությունն այսափ արտասովոր առաքելություն ստանձնած այս վանականների հանդեպ: Այս առաքելությունից է սկիզբ առնում նրանց ռազմական ուժը, ինչպես նաև երբեմն ընդարձակ տարածությունների և ռազմավարական նշանակություն ունեցող ամրոցների զավթումը, ինչը միաժամանակ ենթադրում է միաբանությունների թե՛ հաստատուն քաղաքական դերը, ինչն անհնար էր անտեսել, և թե՛ անառարկելի հարստությունը: Այդուհանդերձ, Արևելքի քրիստոնյաներին շատ ավելի ապաշխատ է եղբայրների հոգևոր գործունեության ոլորտը և ցանկացած անձնական շահարդրովածություն բացասոյ ու նյութական բավարարվածություն չակնկալո՞՝ միայն Աստծո անունից մովող նրանց պայքարը: Չնայած այս ամենին, սկզբնաղբյուրների բոլոր հեղինակները չեն, որոնց վերաբերում է խոսքը, որ համաձայն են նրանց այդպիսի նկարագրի հետ, ամենևին ո՞չ: Նրանցից յուրաքանչյուրն այս միաբանությունների և դրանց փաստաթղթերի վրա տարբեր հայացք է նետում և երբեմն նույնիսկ զանազանվող կարծիք հայտնում դրանց մասին:

III – Խիստ և անզիջում գնահատականից դեպի ներքողում

Ա – Ասպետական միաբանությունների հասցեին արված հանդիմանությունները

Ընդհանուր առնամք՝ Արևելքի քրիստոնյաների կողմից ասպետական միաբանությունների ընկալումը համեմատաբար բարեհած է: Այնուամենայնիվ, որոշ պարագաներուն նրանք հայտնում են անզիջում կարծիք այն ամենի շուրջ, ինչն իրենք ավելի հաճախ համարում են դրանց արժեքների (անկախ այն բանից հոգևոր, թե ռազմական) արժեգործում: Այլ հեղինակներ որոշակիորեն սահմանազատվում են դրանցից՝ համեմատաբար հատու ձևով հիշատակելով դրանց առնչվող փաստերի մասին, առանց համակրանքով վերաբերվելու դրանց ճակատագրին կամ գովերգելու դրանց խիզախությունը, բայց նաև առանց

²³⁶ J. Delaville-le-Roulx, նշվ. աշխ., էջ 165-166, թիվ 1327:

արհամարհանքի արտահայտվելու դրանց մասին:

Նզօնրասպետական միաբանությունների հասցեին հնչել են երկու բնույթի հանդիմանությունները. առաջինը, որը պակաս նշանակալից չէ՝ դրանց հաստատությունների այլասերումն է և դրանց առաքելության նախնական բնույթի փոխակերպումը, որը «Մտորումներ Եկեղեցու հաստատությունների մասին» աշխատությունում ծևակերպել է Ներսես Լամբրոնացի²³⁷:

«Նրանք գտան տարբեր օրենքներով դեկավարվող հոգևոր միավորումներ, որոնք միավորում են վաճական հաստատությունները (աշխարհում ապրելով զինվորական հանդերձանքով) և հետապնդում հարևանությամբ գտնվող թշնամիների դեմ անողոք պայքարի նպատակ: Այս միաբանության ծագումն արժանի է գովեստի, եթե սատանան, այդուհանդերձ, վերջնականապես բարին չի զանազանում չարից, հետևելով այն խոսքին, որն ըմբռուտ մարդիկ կարող են մեզ ուղղել և որը կարող ենք օգտագործել նրանց հերթելու համար, ինչը ևս մեզ հայտնի է: Սակայն, հետագայում, այս միաբանության հաստատությունները դադարեցին լինել այն, ինչի համար, ըստ Էւլբյան, կոչված էին»²³⁸:

Այսպիսին է միաբանությունների բարեշրջան այն ձևը, որը հանդիմանել է Տարսոնի արքեպիսկոպոսը: Բացի վերոնշյալ դատողություններից, հարկ է ննանապես ընդգծել մի փաստ. Դայոց Եկեղեցում ընդունված չէր, որ վաճականները մարտնչեին կամ նույնիսկ գենք կրեին (բացառությամբ այն իրավիճակների, երբ ենթակա էին իրական վլանգի): Ներսես Շնորհալու²³⁹ «Թուղթ ընդհանրականն» այս առումով պերճաշուր սկզբնաղբյուր է. «Զի գեն զինուուրութեան մերոյ ոչ է մարմնաւոր, որպէս իրամայէ առաքեալն, այլ հոգեւոր և աստուածային: [...] Վասն որոյ, աղաչենք ի բաց լինել յայսմհետէ ի յանկարգ սովորութենէ աստի»²⁴⁰:

²³⁷ Ներսես Լամբրոնացին (1153-1198), որը եղել է Սկևռայի վաճառքի վաճահայրը և Տարսոնի արքեպիսկոպոսը, գործ է բազում աշխատություններ, որոնց թվում են «Մեկնութիւն խորիդոյ պատարագին» (1177), «Թուղթ առ Լևոն արքայն» (1195 թ. շրջանում) և այլն: Ներսես Լամբրոնացու կյանքի մասին տե՛ս Ն. Եպս. Պողարեամ, Դայ գրողներ, Ե-Ժ դարեր, Երևանական, 1971, էջ 253-259; L. Zekian, Nerses de Lambroun.— Dictionnaire de spiritualité, XI, cols. 122-134:

²³⁸ Réflexions sur les institutions de l'Eglise et explication du mystère de la messe.— RHC, DA, t. 1, p. 571.

²³⁹ Ներսես Շնորհալուն (1102-1173) 1166-1173 թթ. եղել է կաթողիկոս:

²⁴⁰ Սենք Շնորհակալություն ենք հայտնում տիկին Մարիամ Վաներյանին՝ սիրակիաբար մեզ տրամադրելու համար «Թուղթ ընդհանրականն»՝ իր բարգմանությունը, որից մի հատված այստեղ ներկայացրինք: Տե՛ս նաև Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Երևան, 1995, էջ 138:

Հայոց եկեղեցին և դրա ամենանշանավոր ներկայացուցիչները, կարելի է կարծել, որ ասպետական միաբանությունների հանդեպ ունեին, այսպիսով, անբարեհած *a priori*^{*}, որովհետև հղելով Ավետարանի, մասնավորապես Պողոսի պատգամները («Առ հռոմ.», 13, 12)՝ Ներսես Շնորհալին քահանամերին խորհուրդ է տալիս «զգեն լուսոյ զգենով», այլ ոչ թե խավարի զրահը կրել²⁴¹: Դա բացառում էր ցանկացած համատեղելիություն հոգևոր կյանքի և ռազմական գործի միջև: Բայց եթե Ներսես Լամբրոնացին, եւնելով նրա դատողություններից, թվում է, թե ընդունում է պատերազմ/վաճականություն գուգակցությունը, տաճարականների միաբանությանն ուղղված նրա քննադատությունները թվում են համեմատաբար վաղաժամանակակիցների մասին:

Ուզմական հոդի վրա եղբայրների մասին երթեմն արվել են անզիջում դատողություններ, հատկապես, եթե նրանք ի վիճակի չեն եղել արդյունավետորեն պաշտպանել իրենց վստահված տարածքը կամ քաղաքը: Վրդեն նշեցինք Յովհաննես Երգնկացու պարագան, որն ալ-Աշրաֆ Խալիլի կողմից Սեն-Ժան դ'Ակրայի գրավումից հետո տաճարականներին և հիվանդախնամներին անվանում է վախկուտներ²⁴²:

Սամուել Անեցու շարունակողը ևս մատնանշել է տաճարականների անհավատարնությունը.

«Գերմանացիների գահակալը բազմաքանակ բանակով եկավ Կիպրոս կղզի և գնաց Երուսաղեմ՝ ուխտագնացության: Տաճարական եղբայրները գրեցին Եգիպտոսի սուլթան Կամելին, որ կայսրին կիանձնեն նրան. սուլթանը նրանց նամակը փոխանցեց կայսրին՝ համոզելու համար նրան՝ իր ազգին պատկանողների դավաճանության մեջ և Երուսաղեմում նրան ընդունեց բարյացակամությամբ: Քանի որ նրանց միջև խաղաղություն հաստատվեց, կայսրը եկավ և ցասուննալից սպառնաց եղբայրներին»²⁴³:

Եթե այսպիսի նամակի գոյությունը նույնիսկ չի փաստվել, այս դավաճանության արձագանքը, ինչպես նաև այս փաստաթղթի մասին հիշատակում կարելի է գտնել Մատթեոս Փարիզեցու հիշատակարա-

* Լատ.- Նախավիրձական [նոտեցում]: – Ծ. թ.:

²⁴¹ Նույն տեղում, էջ 139:

²⁴² Այդուհաններծ, հոգևորասպետական միաբանությունները թե՛ Արևելքում և թե՛ Արևմտային մակարդակում, ի սկզբանե, տեղիք են տվել տարբեր քննադատությունների: Նրանց մեղադրել են նախանձ, Ժլատ, ամբարտավան, նենգ, դաժան և այլն լինելու մեջ: Տե՛ս H. Nicholson, Templars, p. 129:

²⁴³ Հայերնեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, ժԳ դար, էջ 711, թիվ 574: Տե՛ս վերը՝ էջ 49:

²⁴⁴ Samuel d'Ani, Աշվ. աշխ., էջ 471:

նում²⁴⁵, որն օգտագործել է Ե. Կանտորովիցը²⁴⁶: Բացի դրանից, Սիբտ իբր ալ-Զավզի ժամանակագիրը հիշատակում է, որ տաճարականները սպառնում էին սպանել կայսրին²⁴⁷:

Նա, ով ամենաանողոք հայացըն է նետում տաճարականների վրա, ամբողջությամբ ընդունելով զոհի կեցվածք՝ Լևոն I թագավորն է՝ հնանկենտիոս Գ պապին հղած նամակներում: Նա գանգատվում է իր հանդեպ միաբանության ունեցած բացասական տրամադրվածությունից, այն բանից, որ այն իրաժարվել էր աջակցել իրեն թագավորության սահմանների պաշտպանության հարցում, այնուհետև, ինչն ավելի կարևոր է, իր շահերի և, անընդունելիության բարձրագույն աստիճանը, քրիստոնյանների դեմ ուղղված դրա ռազմական գործողություններից²⁴⁸: Յայ գահակալը, որն անձամբ էր ներքաշված, տաճարականների միաբանությունը ներկայացնում է, այսպիսով, խիստ բացասական երանգներով, որովհետև չկարողանալով միաժամանակ լինել թե՛ դատավոր և թե՛ մասնակից, չէր կարող լինել ամկողմնակալ: Բացի դրանից, Լևոն I-ը իրաժարվելով եղբայրներին զիշել նրանց նախկին՝ Պաղորաս բերդամունքը, որն անձամբ ինքն էր ետ վերցրել Սալահ եղ-Դինի նվաճումից հետո, չէր կարող հույսեր կապել նրանց հաշտվողական դիրքորոշման հետ:

²⁴⁵ Matthaei Parisiensis, monachi sancti Albani, Chronica majora, H. R. Luard (éd.), t. III, A. D. 1216 à A. D. 1239, Londres, 1876, p. 177-179.

²⁴⁶ L'empereur Frédéric II, Paris, rééd. de 2000, p. 177.

²⁴⁷ Chroniques arabes des croisades, textes recueillis et présentés par F. Gabrieli, Paris, 2ème éd., 1996, p. 302. Ֆրիդրիխ II Հոհենշտաուֆենը չէր կարող բարեհաճրեն տրամադրված լինել տաճարականների միաբանության նկատմամբ այն պատճառով, որ 1227 թ. Գրիգոր թ պապը բանադրել էր գերմանացիների կայսրին: Այդուհանդերձ, չնայած պապական արգելքին, կայսրը ծերուակել էր խաչակրաց վեցերորդ արշավանքը՝ ծով դուրս գալով 1228 թ. հունիսին և դրանով հայ զրկվելով ասպետական միաբանությունների (բացառությամբ տևողական ասպետների) աջակցությունից: Տաճարականների՝ կայսրի հանդեպ ունեցած թշնամների հետևանքով, վերջինս ցանկություն է դրսւորել պաշարել նրանց միաբանությունն Ակրայում: Այդուհանդերձ, նա հարկադրված է եղել նահանջել, քանզի ժամանակ չի ունեցել հստակեցնելու իր ծրագիրն այն պատճառով, որ ժամ ոյ Բրիենը ներխուժել է Սիցիլիայի նրա թագավորություն: Եթե հիվանդախնամներն, ի վերօն, Ֆրիդրիխ II-ի հանդեպ որդեգրել են ավելի հաշտվողական դիրք, ապա որ չէր կարող վերաբերվել տաճարականների պարագային, որոնք նրան դիմակայելու համար միավորվել են Սուլր երկրի բարոնների հետ: Տե՛ս J. Richard, Histoire des croisades, Paris, 1996, p. 321, 323:

²⁴⁸ Հմտ. Innocent III.- PL, t. 214, cols. 810-812, N 252; cols. 1003-1006, N 43; t. 215, cols. 687-692, N 119:

Ծառ ավելի նվազ կրքոտությամբ համակված գրողների մեկ այլ խումբ ջանում է մարտնչող եղբայրներին վերաբերող փաստերը շարողրել համեմատաբար չեզոք ձևով, նրանց բնութագրելիս ձեռնպահ մնալով արհամարհական կամ վայելուց ածականներ օգտագործելուց: Նրանց ավելի հետաքրքրում է բուն տեղեկությունը, քան մեկնաբանությունը, որին նրանք դրանից կարող են հանգել: Այս առումով հատկանշական է Հեթում պատմիչի «Ժամանակագրությունը»: Առանց հանդիմանելու կամ գովարանելու հոգևորասպետական միաբանությունների անդամներին, Հեթումը հետաքրքրվում է դրանց պատմությունն ուղղագործող բոլոր կարևոր իրադարձություններով, անկախ այն քանից, թե ինչին է վերաբերում խոսքը՝ դրանց հիմնադրման տարեթվին, մեծ մագիստրոսների և որոշ գլխավոր աստիճանավորների վախճանին, ամրոցների կառուցմանը, թե կորստին, այն արշավանքներին, որոնց դրանք մասնակցել են, պաշտպանողական մարտերին, այդ առճակատումների հանգուցալուծմանը, դրանց օգտին արված նվիրատվություններին և վաճառքներին, դիվանագիտական գործունեությանը և դրանց առնչվող մի քանի զվարճակի պատմությունների²⁴⁹: Տաճարականների և տևառնական ասպետների մասին հիշատակելու համար Հեթում II-ը իր «Ժամանակագրական այլուսակում» դիմում է միևնույն քայլին²⁵⁰, կիրառելով այնպիսի մի մոտեցում, որը վերստին որդեգրվել է նաև ձեռագրերի որոշ հիշատակարաններում²⁵¹: Խև ասորի ժամանակագիրների թվում անանուն մի հեղինակ եղբայրների մասին հիշատակում է Սալահ եղ-Դիմի դեմ մղվող մարտի ընթացքում և Հարինի ջախջախումից հետո նրանց գերեվարության կապակցությամբ՝ առանց որևէ կարծիք հայտնելու մարտը վարելու նրանց ձևի կամ նրանց ծակատագորի մասին²⁵².

²⁴⁹ Հեթում պատմիչի ժամանակագրությունը (XIII դ.), էջ 60, 65-68, 74-77, 79: Հեթում Կոռիկոսին նմանապես չեզոք ձևով է հիշատակում տաճարականների և հիվանդախմանների միաբանությունները «Ծաղիկը պատմութեանց արևելից» գրքում: Տե՛ս Haython, նշվ. աշխ., էջ 196-199 (լատիներեն տարեթակում՝ էջ 320-321); «La Fleur des histoires de la terre d'Orient », p. 851-852.

²⁵⁰ RHC, DA, t. 1, p. 484-485.

²⁵¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ժա դար, էջ 701-703, թիվ 570; էջ 718-720, թիվ 579:

²⁵² Anonyme syriaque, p. 148-149.

Գ – Ասպետական միաբանություններին ուղղված նպաստավոր և բարեհած հայացք

Ասպետական միաբանությունների անդամների մասին հիշատակող սկզբնաղբյուրների հետնախորքի վրա կարելի է հավաստել դրանց հեղինակների դրսնորած հարգալից վերաբերմունքի, իսկ երբեմն նույնիսկ հիացմունքի աստիճանական աճ: Երբ Լևոն I-ը կամ Ռայմոնդ-Ռուբենը նվիրատվական կամ արտօնումի հրովարտակներ են շնորհում հիվանդախնամներին՝ միաբանությունը բնորոշում են իրեւ «սուրբ» կամ «սրբազնագույն միաբանություն», իսկ մեծ նազիստոսի անվանը միշտ նախորդում է «պատվարժան» մակղիրը²⁵³:

Տաճարականների ընկալումը Կեղծ Սմբատի կողմից, որոնց նա անվանում է «խաչի դրոշնը կրող հանդերձանքներով եղբայրներ», հանգում է ներբողի՝ նկարագրելու համար, մասնավիրապես նրանց քաջությունը Սալահ Էդ-Դիմին դիմակայելու ընթացքում, երբ Յաթինի ջախչախումից հետո նրանց ընձեռվել էր ընտրության հնարավորություն²⁵⁴: Այդուհանդերձ, չնայած ժամանակագիրը մատնանշում է Կիլիկյան Յայաստանում տաճարականներին և իհվանդախնամներին վերաբերող կարևորագույն իրադարձությունների մեջ մասը, նա չի հիշատակում Անտիոքի ժառանգության շուրջ ծագած վեճի մասին, որի գլխավոր դերակատարները եղել են նրանք՝ Տրիպոլիի կոմսի, Ռայմոնդ-Ռուբենի և Լևոն I թագավորի հետ մեկտեղ, հավանաբար, եղբայրների նկարագիրը պահպանելու մտահոգությունից դրդված, ինչը կարող էր արատավորվել՝ եթե հիշատակեր առճակատման մեջ նրանց ներգրավված լինելու մասին:

Իր «ժամանակագրության» մեջ Բար Յեթրեոսն այն կարծիքին է, որ 1156 թ. ի վեր, երբ Ռենոն դը Շատիյոնը հայոց իշխան Թորոս II-ի դեմ հարձակում է ծեռնարկել²⁵⁵, տաճարականները «գործում են ելենելով բոլոր քրիստոնյաների շահերից»²⁵⁶: Տաճարական եղբայրները շարունակում են պահպանել բարեհած նկարագիրը, երբ 1217 թ. Լևոն I-ի համար բացահայտում են Ռայմոնդ-Ռուբենի հյուսած դավադրությունը,

²⁵³ J. Delaville-le-Roulx, նշվ. աշխ., էջ 70-71, թիվ 1262; էջ 71, թիվ 1263; էջ 115-116, թիվ 1344; էջ 122-123, թիվ 1355; էջ 164-165, թիվ 1426; էջ 165-166, թիվ 1427, էջ 175, թիվ 1441; էջ 176, թիվ 1442:

²⁵⁴ La Chronique attribuée au Connétable Smbat, p. 59-63.

²⁵⁵ Յարձակումը ծեռնարկելու է Բյուզանդիայի կայսր Մանուել I-ը Կոմնենոսի հրահրմամբ: Անտիոքի իշխանի իրական նպատակն, այդուհանդերձ, Ամանոսի ամրոցները եղայրներին վերադարձնելու էր, որոնց նախկինում ֆրանկներից գործել էին հովաները:

²⁵⁶ Bar Hebreus, նշվ. աշխ., էջ 283:

որը նպատակ ուներ առևանգել նրան ու թագավորել նրա փոխարեմ²⁵⁷: Դեղինակը հաղորդում է նաև այն իրադարձության մասին, որ իիվանդախնամները, որոնց մոտ Զապելն ապաստանել էր իր ամուսնու վաղաժամ Վախճանից հետո, թագուհուն «պաշտպանել են պատվով»²⁵⁸ և նրան իրենցից պահանջող կոստանդինին ասել. «Մեր տները և փոքր ամրոցները քրիստոնյաներին ապաստանող գյուղեր են, և մենք չենք կարող հանձնել մի կոնջ, թագուհու, որն ապաստանել է մեզ մոտ»²⁵⁹: Մեծ մետրոպոլիտն ընդգրկվում է, այսպիսով, Արևելքի այն քրիստոնյաների թվում, որոնք ընբօնում են, թե ասպետական միաբանությունների ստանձնած առաքելությունն ինչ իմաստ և նպատակ ունի և բացահայտում է դրանից բխող որոշ առանձնահատկություններ ու արժանիքներ, ինչպիսիք են հավատարմությունը՝ միաբանություններին և քրիստոնյաներին ապաստանելու պատրաստականությունը:

Արևելքի քրիստոնյաների որոշ սկզբնաղբյուրներում ասպետական միաբանությունների նկատմամբ տածկող հարգանքն ավելի խորն է, իսկ երբեմն դրանցում հնչում է իսկական ներբող:

Դ – Ներքողական ընկալումը

XII դարի որոշ ժամանակագրություններում և XIII դարի առաջին կեսի որոշ հրովարտակներում կարելի է զանազանել ասպետական միաբանությունների ծայրահետ ներբողական ընկալումը: Գրիգոր Երեցի համար տաճարականները «Երկնքի դեսպանորդներն են»²⁶⁰, «զորք, որը սիրում է Քրիստոսին»²⁶¹ և «անպարտելի զորք»²⁶²: Նրանք արժանանում են «նահատակի պատկի»՝ մարտնչելով մահմեդականների դեմ²⁶³: Բացի դրանից, հայ ժամանակագիրն ընդգծում է տաճարական ասպետների աջակցությունը հայերին, որն ուներ միաժամանակ թե՝

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 370:

²⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 381:

²⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 389-390:

²⁶⁰ Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 171-172; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 338; A. E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 263:

²⁶¹ Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 171-172; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 338, 354; A. E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 273:

²⁶² Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 189; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 335; A. E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 273:

²⁶³ Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 184; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 350-351; A. E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 270:

ռազմական բնույթ և ուղղված էր Մանուել {I} Կոմնենոսի անունից գործող սելջուկյան սուլթանի դեմ²⁶⁴ և թե՛ նաև դիվանագիտական, քանզի տաճարականները պաշտպանում էին Թորոս II իշխանի գործն այդ նույն կայսրի մոտ²⁶⁵:

Ավելի՝ քան այլք, Միխայել Ասորին մանրամասնում է ասպետական միաբանությունների կենսակերպը: Այդ իսկ պատճառով, նա գովեստներ է շռայլում Եղբայրների կողմից՝ իրենց իսկ պարտադրվող կարգապահության, ինչպես նաև նրանց ներկայության շահեկանության հասցեին թե՛ մարտի դաշտում և թե՛ ընչափուրկներին ու իհվանդներին մշտապես անդուլ օգնության ձեռք մեկնելու ասպարեզում²⁶⁶: Պատրիարքն անդրադարձնում է նաև նրանց շիտակությանն ու ազնվությանը, երբ հիշատակում է Բարսումայի վաճիք ռազմակալման ու կողոպուտի մասին, որը տեղի է ունեցել 1148 թ. հունիսի 18-ին՝ կոմս Ժուսելենի կողմից²⁶⁷: Նա մեզ տեղեկացնում է այս իրադարձությանը հետևած՝ տաճարականների արձագանքին. «Նրան ուղեկցող որոշ ֆրանկներ փրերների, այն է՝ «Եղբայրների» թվում էին: Տեսնելով այս, նրանք նրան ասացին. «Մենք քեզ հետ եկել ենք թուրքերի դեմ պատերազմելու և քոհստոնյաներին օգնելու, այլ ոչ թե եկեղեցիներն ու վանքերը կողոպտելու համար», և նրանք «լրեցին նրան ու հեռացան՝ առանց հաց ուտելու կամ ջուր խմելու»²⁶⁸:

Հուսիկ գրչի հիշատակարանը կարելի է դասել ասպետական միաբանությունները ներբողող այս սկզբնադրյուրների շարքում, որովհետև հեղինակն իրական հիացմունքով է արտահայտվում տաճարականների մասին, որոնց եռանդը գովաբանում է, հիշատակելով նրանց բարոյական անաղարտության և ռազմական գործունեության ասպարեզի մասին²⁶⁹:

Միաբանությունների ներբողական ընկալումը հաճախ առնչվում է դրանց հավատքի, մեծահոգության և ռազմական հատկանիշների հի-

²⁶⁴ Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 189; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 338; A. E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 263:

²⁶⁵ Grigor Yerets, նշվ. աշխ., էջ 188; Matthieu d'Edesse, նշվ. աշխ., էջ 354; A. E. Dostourian, նշվ. աշխ., էջ 273:

²⁶⁶ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 201-203, 207-208, 235, 314, 324:

²⁶⁷ Այս իրադարձության հանգամանքներին առնչվող շատ ավելի մանրամասների մասին տե՛ս Anonyme syriaque, p. 113-115; G. Dédeyan, Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés. Etude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150), t. 2, Lisbonne, 2003, p. 1238-1239:

²⁶⁸ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 287:

²⁶⁹ Դայերն ծեռագրերի հիշատակարաններ, գ9 դար, էջ 158-159, թիվ 114: Դիշատակարանի հատվածներից կատարված հղումները տե՛ս Վերը՝ էջ 54-55:

շատակման հետ: Այսպես, Եղբայրներին ավելի սիրաշահող դիվանագիտական փաստաթրեթը՝ հայոց գահակալների պետական դիվանի կողմից տևտոնականների Սուլը Մարիի միաբանությանը հատկացված երկու նվիրատվական հրովարտակներն են, որոնք առիթն ունեցանք ներկայացնել միաբանությունների գործունեության հոգևոր ոլորտի նկարագրության կապակցությամբ: Առաջինում, որը թվագրված է 1212 թ. ապրիլով, Լսոն I-ը տևտոնականներին ննանեցնում է մակարայեցիների հետ և հիշատակում նրանց «բարեգործությունների» և «աղոքների» մասին: Միաբանության հանդեպ նրա բարեհաճությունն աճում է, երբ նա կարգադրում է, որ իր մարդիկ «այս նույն Եղբայրներից ուժով չպահանջեն որևէ ծառայություն կամ տուրք (tributum), կամ բահրա (բնամթերքով) (angarium), կամ անկախ այն բանից, թե ինչ ձևով՝ չգանձեն որևէ հարկ, այլ ընդհակառակը՝ պարտավորվեն նրանց սիրել, մեծարել և հարգել ամեն ինչի համար և ամեն ինչում, ինչպես պատշաճ է աստվածավախ մարդկանց»²⁷⁰: Երկրորդ հրովարտակում, որը 1236 թ. հունվարի 22-ին հրապարակել են Շեթում I-ն ու Զապելը, հիշատակվում է Եղբայրների գրասրտության և մարտի դաշտում նրանց անվեհերության մասին: Այս միաբանության նկատմամբ նրանք առավել ևս բարեհած են տրամադրված, քանզի իրենք դրա «միաբաններն» են, իսկ տևտոնական ասպետները հայտարարել են, որ նրանց կպաշտպանեն այնպես, ինչպես իրենց թագավորությունը²⁷¹:

Ասպետական միաբանությունների գործողությունների և անվեհերության գնահատականը հսկայական չափով տատանվում է՝ ըստ հեղինակների տիտղոսի, միաբանությունների հետ նրանց անմիջական առնչությունների, ինարավոր վիճակարույց հարցերի կամ, ընդհակառակը, մատուցված կամ մատուցվելիք ծառայությունների ճանաչման:

Այն դեպքում, երբ աշխարհագրական տեսանկյունից՝ Արևելքի քրիստոնյա հեղինակների մոտ գտնվելու և մշակութային որոշ հոգեհարազատության հիման վրա կարելի էր խորհել հոգևորասպետական միաբանությունների հանդեպ նրանց տեսակետների ննանության մասին, իրականությունը բացահայտվում է բոլորովին այլ տեսքով: Իրոք, հայկական և ասորական հասարակությունները տարբեր են և դա զգացվում է ժամանակագրությունների ինչեղության հենքի վրա: Ասորիների գրած ժամանակագրությունները շեշտը դնում են իրադարձությունների տնտե-

²⁷⁰ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 234:

²⁷¹ V. Langlois, նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 65-66, թիվ 83; K. Forstreuter, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

սական և կրոնական կողմերի վրա, այն դեպքում, երբ ավատատիրական բնույթի հասարակությունում ապրող հայերի գրած ժամանակագրություններն ավելի բներգած են դրանց ռազմական կողմի վրա: Մեզ են ներկայանում հիշատակման զանազան ձևերը, գնահատման եղանակները, միաբանությունների դերի ընկալումներն անբողջ բազմերանգությամբ: Այդուհանդերձ, կարող ենք ջանալ առանձնացնել որոշ հիմնական միտումներ: Ընդհանուր առմանք, ասորի հեղինակները (հատկապես Միհայել Ասորին) բարեհած են տրամադրված ասպետական միաբանությունների հանդեպ, որոնց կենսակերպը նրանց հայտնի է, սակայն, այլ հարցերի առնչությամբ նրանք այնքան էլ ճշգրիտ չեն, մասնավորապես երբ խոսքը վերաբերում է տաճարականներին հիվանդախնամներից զանազանելուն, որոնց բոլորին նախընտրում են անվանել «եղբայրներ»: Դայ հեղինակների գերակշռող մասը (անկախ այն բանից՝ կարողիկոս, եպիսկոպոս, թե վանական դպրոցների պատասխանատուներ)՝ ավելի դժմի հայացք է նետում հոգևորասպետական միաբանությունների վրա, գտնելով, որ վերջիններս այլևս հարգալից վերաբերնունք չեն դրսւորում այն առաքելության հանդեպ, ինչին նրանք հետամուս էին (և դա արդեն XII դարի վերջից): Բացի դրանից, Դայոց Եկեղեցու վերնախավի համար ըմբռնելի չեր վանական կյանքի և ռազմական գործունեության համատեղելիությունը: Ավելի համեստ պարտականություններ կատարող հայ գրիչները չեին բարցնում իրենց հիացմունքը տաճարականների հանդեպ, որոնց դիտում են իրեւ առաքինության և ինքնազնության տիպարներ: Ինչ վերաբերում է հայոց գահակալներին և նրանց ընտանեկան շրջապատին, ապա ասպետական միաբանությունների՝ նրանց ուրվագծած պատկերը զանազանվում է ըստ քմնարկվող վավերագրերի: Իրավաբանական արժեք ունեցող փաստաթղթերը հաճախ խիստ ներբողական են (բացի տաճարականների պարագայից), իսկ պատմական բնույթի վավերագրերն ամփոփում են շատ ավելի անկողմնակալ և չեղոք պատմություններ: Այդուհանդերձ, հստակորեն զգացվում է, որ ասպետական միաբանություններին, դրանց մեջ մագիստրոսներին, գլխավոր բարձրաստիճան անձանց և դրանց առնչվող իրադարձությունների գերակշռող մասին լավագույնս իրազեկ է հեղինակների վերջին խումբը:

Դայկական սկզբնաղբյուրներում տաճարականներին, հիվանդախնամներին և տևառնականներին վերաբերող հիշատակումների մեծամասնությունն առնչվում է ռազմական իրադարձությունների, անկախ այն բանից, թե ինչին է վերաբերում խոսքը՝ մարտերի, թե գերեվարված կամ սպանված ասպետների և այլնի: Զարմանալի չէ հավաստելը, որ

սկզբնաղբյուրներում ավելի հաճախ հանդիպում ենք հոգևորասպետական միաբանությունների այս առանձնահատկությանը, քանզի ժամանակագրությունների և պատմությունների նպատակն այս բնույթի իրադարձությունների նկարագրությունն է: Այնուամենայնիվ, այս միաբանությունների անդամների երկակի ինքնության հավաստումը հաճախ ընդգծվել է այնպիսի բառերի միակցմանք, ինչպիսիք են «Երկնքի դեսպանորդները» կամ «Քրիստոսի զորքը»: Բացի դրանից, որոշ հեղինակներ նախաձեռնում են խոսել եղբայրների վաճական կյանքի մասին ավելի ծավալուն ձևով: Ասպետական միաբանությունների պատկերը ներկայացնելը շատ ավելի տատանվում է՝ ըստ հեղինակների, քան ըստ ժամանակի, որովհետև դրանց հասցեին կարելի է հատու քննադատությունների, ինչպես նաև ներքողական խոսքերի հանդիպել թե' XII և թե' XIII դարերում:

Թեպետ յուրաքանչյուր ընկալում ունեցել է իր առանձնահատկությունը, ոչ մի հեղինակ չի կարողացել սահմանազատվել իր գաղափարի և միջավայրի այլաձևող պրիզմայից (քանի որ նրա վկայությունը միակցել է իր գրած փաստաթուղթը և այն հասարակությունը, որը նա ներկայացնում է), այդուհանդերձ, Արևելքի քրիստոնյա հեղինակների աշխատություններում նկատվում է մեկ ընդհանուր՝ հոգևորասպետական միաբանություններն իրեն ցանկացած նյութական բարիքների հանդեպ շահադիտություն չունեցող մարտնչողների ներկայացնելու միտումը, որոնք ներկա են բոլոր ռազմաճակատներում և կյանքը զոհաբերում են իրենց հավատքի զոհասեղանի վրա:

ԳԼՈՒԽ IV

ԱՍՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ԿԻԼԻԿԻԱՆ (XII ԴԱՐԻ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XIV ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԸ)

Տաճարականները, հիվանդախնամները և տևտոնական ասպետները, որոնց Կիլիկյան Հայաստանում շնորհվել էին իսկական սահմանամերձ մարզեր ձևավորող նշանակալից հողային տիրույթներ, այդուհանդերձ, իրենց տիրապետության տակ այս երկրուան ունեին փոքրաթիվ նավահանգստային հենակետեր, որոնց գերակշռող նասը գտնվում էր Ալեքսանդրետի ծոցում: Որոշ սկզբնաղբյուրներ մեզ տեղեկացնում են Կիլիկյան Հայաստանում՝ Այսաի նավահանգստի ջրերում հոգևորասպետական միաբանություններին պատկանող նավերի մասին²⁷²: Որոշ միաբանությունների հանդեպ ավելի քան բարեհաճորեն տրամադրված հայկական իշխանությունները եղբայրներին հատկացրել են ծովային ճանապարհով զանազան ապրանքներ տեղափոխելու արտոնություններ, պայմանով, սակայն, որ դրանք նախատեսված լինեն միայն նրանց միաբանության օգտագործման համար:

Նավահանգստային այս վայրերը նախատեսված էին նախ և առաջ առևտորի համար և այդտեղ տեղի ունեցող փոխանակությունները հստակորեն բացահայտում էին այն ժամանակ Ալեքսանդրետի՝ Արևելքի և Արևմուտքի միջև կապող օղակի դերը: Այս քաղաքի շուրջ, որի աշխույժ գործունեությունը մասամբ իր ազդեցությունն էր թողում իր շրջապատում գտնվող ավելի փոքր նավահանգստների գործունեության վրա, միահյուսվում էին առևտորական տարրեր ցանցեր: Բազմաթիվ նոտարական փաստաթղթեր հավաստում են, որ նման բնույթի գործունեությունը Կիլիկյան Հայաստանում ասպետական միաբանություններին խորը չէր, թեաւետ դրանց դերն այս ասպարեզում կարող էր լինել խիստ համեստ, որի և Զենովյայի ու Վենետիկի առևտորի ծավալների միջև համեմատության եզրեր անգամ չէին կարող լինել: Իրականում, եղ-

²⁷² Ըստ Ռ. Ու. Էդուարդսի և Յ. Յելլենկեմպերի՝ միջնադարյան Այսա բնակավայրը համապատասխանում է Անդրկախի Յումլուրալիի տեղադրությանը: Տե՛ս R. W. Edwards, Settlements and Toponymy in Armenian Cilicia.— « Revue des études arméniennes », nouvelle série, 24, 1993, p. 233; H. Hellenkemper, Աշխ., 154:

բայրների մասնակցությունը կիլիկյան առևտրին տեղիք է տվել՝ ըստ սկզբնադրյուրների, շատ ավելի զվարճալի պատմությունների, քան կրել է կանոնավոր գործունեության բնույթը: Չնայած դրան, նավահանգիստների վրա, որքան էլ դրանք փոքր լինեին, հաստատված փաստական տիրապետությունը նրանց բույլատրել է ծովային առևտրից եկամուտներ կուտակել՝ ապրանքներից տուրք գանձելու միջոցով:

Ծովը նաև այն միջոցն էր, որը թույլատրում էր ասպետական միաբանություններին իրականացնել Կիլիկյան Հայաստանում ստանձնած առաքելության մի մասը: Այսպիսով, կարելի էր տեսնել, թե ինչպես են հիվանդախնամների ամենաբարձրաստիճան աստիճանավորները պարբերաբար Կիպրոսից Կիլիկիա և Կիլիկիայից Կիպրոս տեղափոխվում՝ համաձայնության եզրեր գտնելու համար Ամորի դը Տյուրոսի և նրա եղբրո՛ Կիպրոսի թագավոր Յենրի II-ի միջև, այնուհետև փորձում ազատագրել Կիլիկյան Հայաստանում ձերբակալված Կիպրոսի գահակալին: XIV դարում եղբայրներին նաև կոչ է արվել ծովային ճանապարհով կանոնավոր օգնություն ուղարկել Կիլիկյան Հայաստան:

Ի՞նչ դեր ուներ ծովը Կիլիկիայում հաստատված հոգևորասպետական միաբանությունների անդամների համար և ի՞նչ չափով էին «անդրծովային երկրներից» Միջերկրական ծովով նավարկելով եկածները միջամտել հայկական թագավորության գործերին:

Մենք խոսք կկենտրոնացնենք երեք առանցքային հարցերի շուրջ: Դրանք են՝ հոգևորասպետական միաբանությունների փաստացի հաստատումը հայկական պետության ծովամերձ գոտում, այս պետության ծովային առևտրում նրանց ներգրավվածության չափը և դրա դրսևորումները, ինչպես նաև այն առաջնահերթ կարևորությունը, որն ուներ ծովը Կիլիկիայում միաբանությունների (մասնավորապես հիվանդախնամների) դիվանագիտական և ռազմական միջամտությունների համար:

I – Ասպետական միաբանությունների ներկայությունը Կիլիկիայի ծովամերձ գոտում

Ա – Նավահանգստային հենակետերին տիրանալը

Բնակավայրերի՝ ամրացված թե ոչ, ձեռքբերման ձևը կիլիկյան ծովամերձ գոտում կախված է եղել այն միաբանությունից, որին առնչվում է խոսքը: XII դարի կեսերից ի վեր տաճարականներն Ամանոսում հաստատել են բերդամրոցների ցանց և այդ աշխույժ գործունեության ըն-

թացքում ծավալվել մինչև Ալեքսանդրետի ժողի ափերը՝ տիրանալով Բոննել նավահանգստին, հավանաբար՝ Ալեքսանդրետին և, ամենայն հավանականությամբ, ներկայիս Սարի Սեկիի և Զալանի տեղանքում գտնվող բնակավայրերին: Այդ հաստատումն ու ծավալումն իրականացվել են Անտիոքի իշխան Ռենո դը Շատիյոնի ռազմական ներխուժման հետևանքով, որը 1155 թ. շրջանում հաղթել էր հայոց իշխան Թորոսին և այդ հաղթանակի շնորհիվ հասել այն բանին, որ Ալեքսանդրետի տարածաշրջանում տաճարականների միաբանությանը գիշվեն բազմաթիվ տարածքներ²⁷³: Յիշվանդախնամների կամ տևողական ասպետների համար Կիլիկյան Հայաստանում բերդամրոցների կամ գյուղերի ձեռքբերման ձևութափեական միաբանությանը բխում էին հենց հայկական իշխանության ցանկությունից: Յիրավի, 1210 թ. ապրիլի 15-ին Կիլիկյան Հայաստանի առաջին քաջավոր Լևոն I-ը Սելևկիա քաղաքը և միաժամանակ Կամարդիասն ու «Նորբերդ» (Castellum Novum) գիշել է իիշվանդախնամների առաջնորդ Գարին դը Մոնտեօյուին և միաբանության վանքին: Նույն տարվա օգոստոսի 3-ին Իննոկենտիոս Գ-ը վակերացրել է այս նվիրատվությունը: Թվում է, թե Սելևկիայի նավահանգիստը տարանջատված էր քաղաքից²⁷⁴ (որը գտնվում էր ծովից 15 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Կալիկադնոսի գետաբերանի աջ ափին), թեև կախում ուներ դրանից: Ի դեպ, XII-ից XIV դարերում այս քաղաքը հազվադեպ է հիշատակվում նավահանգստային գործունեությանը: Այդուհանդերձ, հայտնի է, որ 1140-ական թվականներին Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ դը Պուատիեն Սելևկիայում վենետիկցիներին արտոնություններ է շնորհել առևտիր ոլորտում²⁷⁵: Յոգնորասապետական միաբանություններին պատկանող Սելևկիայի նավահանգիստն Ալեքսանդրետի ժողից (որը երկրի ամենաաշխույժ առևտրական գործունեության գոտին էր) ամենամեծ հեռավորության վրա գտնվող նավահանգստային հենակետն է: Եղբայրները հարկադրված են եղել լքել բերդամրոցն ու քաղաքը տասնվեց տարի դրանք ռազմակալելուց և դյուակի մեջ մասը կառուցելուց հետո²⁷⁶. Անդին քաղա-

²⁷³ Michel le Syrien, p. 314; Bar Hebreus, t. 1, p. 283.

²⁷⁴ A. Commène, Alexiade, t. III, Paris, 1945, p. 46. Այս հատվածը հղում է Ժ. Դերեյանը.

G. Dédéyan, Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés, p. 712.

²⁷⁵ G. Tafel, G. Thomas (dir.), Urkunden zur alteren handels-Staatsgeschichte der Republik enedigh, Bd. 1, Vienne, 1856, S. 102.

²⁷⁶ R. W. Edwards, The Fortifications of Armenian Cilicia, p. 31-32; K. Molin, Աշխ., էջ 150: Ըստ Ռ. Ու. Էղուարդի՝ Յ. Քելլենկեմպֆերը սխալվել է՝ Կամարդիասը բնորոշելով իրու Սելևկիա քաղաքի դյուակ: Տե՛ս H. Hellenkemper, Աշխ., էջ 249; F. Hild, H. 84

քականության պատճառներով²⁷⁷:

1214 թ. ապրիլի 23-ին Լևոն I-ը Կանանելլայի նավահանգիստը (ինչպես նաև բազմաթիվ գյուղեր նկերի տարածքում), իբրև գրավ, երկու տարով հանձնում է հիվանդախմանների միաբանությանը, քանի որ վերջիններս թագավորին պարտքով տվել էին սարակինոսյան 20000 բեսան, որպեսզի օժանդակեին երուսաղեմի թագավոր ժամ դը Բիհենի հետ նրա դատեր՝ Ոթբայի ամուսնության հետ կապված անհրաժեշտ ծախսերի մարմանը: Ըստ Իբն ալ-Ֆուրատի՝ 1266 թ. ալ-Շինա կամ ալ-Շինան անվաճք հայտնի տաճարական մի բերդամրոց, այն է՝ Կանանելլան, ավերվել է: Ըստ Կլոդ Կահանի²⁷⁸ և Պոլ Դեշանի, որը շարունակում է նախորդի միտքը²⁷⁹, նավահանգիստը կարող էր հիվանդախմաններից տաճարականներին անցնել 1216 թ. հաջորդած որևէ տարեթվի, եթե հիվանդախմանները պետք է, որ այն վերադարձրած լինեին հայոց թագավորին, պարտքի մարումից հետո: Այս տեսությունը հաստատող իրադարձությունն Ամստիոքի գրավումն է Լևոն I-ի կողմից 1216 թ. և այս քաղաքի վերահանձնումն իր եղբոր թոռանը, որին մինչ այդ Բիհենունդ դը Տրիպոլին գրկել էր ժառանգությունից: Այս իրադարձությունը հրահերել է հայոց գահակալի վերահաշտեցումը տաճարականների միաբանության հետ, որին նա վերադարձրել է Պաղոս բերդամրոցը: Այդժամ, արդյո՞ք այս վերահաշտեցման շրջանակում Կանանելլայի նավահանգիստը ևս նա տվել է այս միաբանությանը, հենց որ գրավի երկու տարվա ժամկետը սպառվել է: Մեզ հասած որևէ փաստաթուղթ այդ չի հավաստում և միայն Իբն ալ-Ֆուրատի ուշ արված վկայությունը կարող է հաստատել այս ենթադրությունը: Այդուհանդերձ, այն փաստը,

---

Hellenkemper, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabluae imperii Byzantini, Bd. IV: Neue Forchungen in Kilikien, Vienne, 1986, S. 36:

²⁷⁷ Յիրավի, հանգուցյալ թագավոր Լևոն I-ի դուստր Զավելն ապաստանել էր այս-տեղ այն քանի հետո, եթե նրա ամսախնճ՝ Ամստիոքի հշխան Բիհենունդ Խ-ի որդի Ֆիլիպը, կայանավորվել էր, իսկ այնուհետև բունավորվել թագավորության խնամակալ Կոստանդին շանեթրով: Խնամակալը ցանկանում էր երիտասարդ թագուհուն բռնությանը ամուսնանել իր հարազարդ որդու՝ Ճերոմիք հետ: Ծվալ է, թե այդ ժամանակ Սելիվիայի տիրակալի պաշտոնը գրաշեցնող հիվանդախմանների երբայր Բերտրան դը Տեսի նախընտրած միակ լուծումը՝ ըստ Կեղծ Սմբատի ժամանակագրության, հանգեցրել է բերդամրոցը և այն ամենը, ինչ այնտեղ կար, Կոստանդինին վաճառելուն, որպեսզի թագուհուն բացահայտորեն համանելով՝ չսասանի իր հետինակությունը, ինչպես նաև չզրկվի Կիլիկյան Յայստանի փաստաց տիրոջ բարյացակամությունից: Յնմտ. *Sempad le Connétable*, Chronique du royaume de la Petite Arménie.— E. Dulaurier, éd. du texte et trad. française.— RHC, DA, t. 1, p. 648:

²⁷⁸ Cl. Cahen, Աշխ., էջ 512:

²⁷⁹ P. Deschamps, Աշխ., էջ 70:

որ Կանամելլային վերաբերող զրույցին նախորդած տողերում նույն հեղինակը հիշատակում է Ամուղայի՝ իրեւ տաճարականներին պատկանող բերդամրոցի մասին, այն դեպքում, եթե վերջինս գտնվում էր տևողունական ասպետների տիրապետության տակ, մեզ դրդում է կարծել, որ նա կարող էր նաև տաճարականներին շփոթել հիվանդախնամների հետ²⁸⁰: Այս պարագայում, դա կարող է մատնանշել, որ Լևոնը կամ նրա հաջորդները 20000 բեսանի հասնող գումարը երբեւ չէին կարող վերադարձրած լինել: Ըստ Ռոբերտ Էդուարդի՝ Կանամելլայի նավահանգիստն, անտարակույս, գտնվել է Ալեքսանդրետի հյուսիս-արևելքում, Խոսի մոտակայքում²⁸¹:

Ինչ վերաբերում է XIII դարի սկզբին հայոց գահականների՝ հիվանդախնամներին և տևողունականներին տված այլ վայրերին, ապա դրանց մի մասի տեղադրությունը դժվարությանը է հստակեցվում: Բացառված չէ, որ դրանք կարող էին գտնվել կիլիկյան ծովամերձ գոտում, Մալլոս քաղաքից ոչ հեռու, որն անվանվել է նաև Մալլոն, Մելում²⁸² կամ նաև Մելոն (հրովարտակներում) և եղել է համեմատաբար ակտիվ հայկական նավահանգիստ: 1212 թ. ապրիլին Լևոն I-ը տևողունականների հիվանդանոցին նվիրաբերում է, ի դեպ, «Մելոնի» տարածքում գտնվող բազմաթիվ գյուղեր. Խոսքը վերաբերում է գլխավորապես Գումբեթֆորթին, Այունին և Վանգունին²⁸³: Գումբեթֆորթը հիշատակել է նաև Վիլբրանդ Օլդենբուրգցին՝ Դայաստան կատարած իր այցելությանը նվիրված պատմության մեջ: Դիլենսիայի կանոնիկոսը ճշգրտում է, որ այդտեղ կարելի էր գտնել տևողունական ասպետներին պատկանող մի միաբանություն և այդ վայրը տեղադրում է իր ճանապարհին գտնվող Մամես-

²⁸⁰ Այս վերջին ենթադրությանը տուրք են տվել նաև Ո. Ռ. Էդուարդը և Կ. Մոլինը. K. Molin, նշվ. աշխ., էջ 186: Զ. Ռիլեյ-Սմիթի կարծիքն ավելի է զանազանվում. J. S. C. Riley-Smith, The Templars and the Teutonic Knights in Cilician Armenia, p. 107:

²⁸¹ R. W. Edwards, Settlements and Toponymy in Armenian Cilicia, p. 225. Սակայն ըստ Յ. Շելենբեմպերի՝ Կանամելլան կարող էր լինել միայն Պայասը. H. Hellenkemper, նշվ. աշխ., էջ 107: Տե՛ս նաև F. Hild, H. Hellenkemper, նշվ. աշխ., էջ 104-108:

²⁸² Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ այս երկու անունը կարող էին վերաբերվել միայն մեկ և միևնույն վայրին: Տե՛ս L. Alichan, Sissouan ou l'Arménio-Cilicie, description géographique et historique, trad. de l'arménien, Venise-St. Lazare, 1899, p. 423: Ակզրնադրյուրներում Մալլոս քաղաքին առըստ զանազան անվանումների և այս նավահանգստի պատմության մասին տե՛ս F. Hild, H. Hellenkemper, Tabulae imperii Byzantini, Bd. V: Kilikien und Isaurien, Vienne, 1990, p. 337:

²⁸³ E. Strehlke, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46:

տիայի և Տարսոնի միջև²⁸⁴: Այդուհանդեռձ, եթե Վիլբրանդը հիշատակել է Գումբերֆորթի մասին, դրա ծովափին գտնվելու հավանականությունները կարող էին ներ լինել: Բացի դրանց, գահակալի ջանցերը, որը գյուղերի սահմանները հրովարտակում ճշգրտել է ամենահստակ ձևով, որևէ տեղ չի հիշատակել ծովափի մասին: 1214 թ. ապրիլի 23-ին Լևոն I-ը Վաներ գյուղը, որը ևս գտնվում էր Մալլոսի տարածքում²⁸⁵, «Նվիրաբերում» է Գարին դը Մոնտեզոյին և հիվանդախնամ Եղբայրներին՝ իրեւ սարակինոսյան այն 20000 բեսանի փոխառուցում, որը միաբանությունը հատկացրել էր Ութայի ամուսնության համար: Յրովարտակում ճշգրտվել է, որ հիվանդախնամները կտիրեն “totam terram predicti casalis et maritimam cum portu”-ին և որ քացի դրանց, իրավունք կունենան այդտեղ կառուցել և այդ վայրերը բարեկարգել՝ ըստ իրենց հայեցողության²⁸⁶: Այսպիսով, հոգևորասպետական միաբանություններին հանձնված այս գյուղերի մի մասը, հավանաբար, Մալլոսի նավահանգստից հետ գտնվող տարածքում էր (arrrière pays), որոնցից մի քանիսի ազդեցությունը տարածվում էր նավահանգստային հենակետերը ներառող ծովափնյա գոտում: Ինչ վերաբերում է այլ գյուղերին, ապա դրանք հարկադրված էին օգտվել այս նավահանգստի գործունեությամբ ընծեռված հնարավորություններից:

1332 թ. օգոստոսի 2-ի թվակիր նամակով Ջիովանի ԻԲ պապը հիվանդախնամներին հայտնել է հայոց քագավորի՝ իրենց արած նվիրատվական առաջարկության մասին: Իրոք որ, Լևոն IV-ն ունենալով մեկ՝ Սեղինի և Անտիռքետի դյակեները թուրքերին վաճառելու կամ դրանք ավերելու այլընտրանք, խորհում է այդ ժամանակ դրանք հիվանդախնամ ասպետներին հանձնելու մասին: Կիլիկյան ծովամերձ գոտում և Անամուր քաղաքի (Սելլիկիայի արևմուտքում) մոտակայքում, ինչպես նաև թուրքական սահմանամերձ գոտում գտնվող այս երկու

²⁸⁴ Wilbrandi de Oldenborg, նշվ. աշխ., էջ 176; Wilbrand von Oldenburg, Itinerarium Terrae Sanctae.— S. De Sandoli, éd. du texte et trad. italienne, Itinera hierosolymitana Crucesignatorum (Saec. XII-XIII), t. III, Jérusalem, 1983, p. 220-221.

²⁸⁵ Ըստ Յ. Յելենկենակերի և Ֆ. Յիլդի՝ Վաներ գյուղը կարող էր գտնվել ներկայիս Գյորզելի-օղլու Քանտսիի տեղանքում (H. Hellenkemper, նշվ. աշխ., էջ 165; F. Hild, H. Hellenkemper, Tabulae imperii Byzantini, Bd. V: Kilikien und Isaurien, S. 454-455), ինչին առարկում է Ռ. Ու. Էդուարդսը՝ Վաների տեղանքին առնչվող սկզբնադրյուրներում հստակության բացակայության պատճառով (R. W. Edwards, The Fortifications of Armenian Cilicia, p. 135): Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ չի բացառվում Վաները (հրովարտակներում «Վաներիում») Վանգումի հետ նույնացնելու հնարավորությունը, քանի որ աշխարհագրական երկու անվանումն ունեն միևնույն «վանք» արմատը: Երկու տեղանքը հիշատակվել են իրեւ Մալլոսի տարածքում գտնվող վայրեր: St' և L. Alichan, նշվ. աշխ., էջ 226:

²⁸⁶ J. Delaville Le Roulx, նշվ. աշխ., էջ 164-165, թիվ 1426:

բերդամրոցը Եղբայրներին կարող էին հետաքրքրել ծովային ճանապարհով մատչելի լինելու պատճառով։ Այդուհանդերձ, այդ միջնորդությունը որևէ արդյունքի չի հանգեցրել²⁸⁷։

Ինչ վերաբերում է ծովամերձ գոտում տաճարականների տիրույթներին, ապա հայոց գահակալմերը դրամք չեն նվիրաբերել օրինականության շրջանակներում։ Չնայած դրան, տաճարականների կողմից այս վայրերի ռազմակալման մասին վկայում են ոչ միայն ավանդական սկզբնաղբյուրները, այլև դրամց որոշ ճարտարապետական առանձնահատկությունները։ Տաճարականներն Անանոսի լեռների ստորոտում գտնվող ծովափնյա փոքր քաղաք Բոննել նավահանգստի տիրակալներն էին²⁸⁸։ Եղբայրներն իրենց տիրապետությունն այդտեղ հաստատել են XII դարի 50-ական թվականներից ի վեր՝ Թորոսի նկատմամբ Ունոյի տարած հաղթանակից հետո։ 1211 թ. Իննոկենտիոս Գ պապի նամակը Երուսաղեմի պատրիարքին և նրա նվիրակ Ալբեր դը Վերսոնին տեղեկացնում էր, որ օգտվելով Սուրբ Երկիր մարտնչելու մեջնած Եղբայրների գերակշռող մասի բացակայությունից, Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքոր Լևոնը, ի շարու այլ բռնությունների, Բոննել նավահանգստում գավթել է տաճարականների ամբողջ ունեցվածքը²⁸⁹։ Ըստ Զոնարան Ռիլեյ-Սմիթի՝ Բոննել նավահանգստուը տաճարականներին է Վերադարձվել, հավանաբար, 1213 թ., այն բանից հետո, երբ Պապը համաձայնվել էր Վերացնել Լևոնի վրա դրած իր բանադրանքը²⁹⁰։ Տաճարա-

²⁸⁷ L. Alichan, նշվ. աշխ., էջ 378, 383։ Քեղինակը տպագրում է քաղվածքներ Զինվաննի ԻԲ-ի՝ հիվանդախնամներին հղած նամակից (էջ 378)։ Տե՛ս նաև A. T. Luttrell, The Hospitallers' interventions in Cilician Armenia: 1291-1375.- T. S. R. Boase, նշվ. աշխ., էջ 128-129; F. Hild, H. Hellenkemper, Tabulae imperii Byzantini, Bd. V: Kilikien und Isaurien, S. 191-193, 421-423։

²⁸⁸ Ֆ. Յիլդը և Ր. Քելլենկեմպերն առաջարկում են երեք վայր, որտեղ հնարավոր է տեղադրել Բոննել նավահանգստաց. մի կողմից՝ Յոռոսոց (Արուլզը, այսօր՝ Ուլուքինարը), Ենթադրություն, որին առավել հաճախ են տուրք տալիս, բայց նաև Գյուլսիհանը, որը փոքր նավահանգստն է Ալեքսանդրեսի և Յոռոսու միջև և «Պոր որ Կոլոնո»՝ Յոռոսոսի մոտավորապես ինը կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող՝ Քիշլասայ Քյոյի մոտակայքում (F. Hild, H. Hellenkemper, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabulae imperii Byzantini, Bd. IV: Neue Forschungen in Kilikien, S. 115)։ Բոննել նավահանգստի տեղադրության առնչվող վերջին երկու առաջարկությունը հիմնվում են Պ. Ժակոյի աշխատության վրա։ Տե՛ս P. Jacquot, Antioche, centre de tourisme, v. 1, Antioche, 1931, p. 140, 144։

²⁸⁹ Innocentii III Romani pontificis Opera omnia, J.-P. Migne, éd., 4 vol., Petit-Montrouge, J.-P. Migne, 1855. Patrologiae cursus completus, series latina, t. 216, cols. 430-431, N 64.

²⁹⁰ J. S. C. Riley-Smith, նշվ. աշխ., էջ 107։ Ֆ. Յիլդը և Ր. Քելլենկեմպերի կարծիքով Բոննել նավահանգստոց կարող էր ավելի շուտ տաճարականներին վերադարձվել 1215 թ.։ Տե՛ս F. Hild, H. Hellenkemper, Tabulae imperii Byzantini, Bd. V: Kilikien und Isaurien, S. 383։

կաների միաբանությունն այս նավահանգիստն օգտագործել է հաշվենկատորեն, որովետև 1201 թ. հիշատակելով Կիլիկյան Հայաստանում միաբանության տարեկան եկամուտների մասին, Լևոնը դրանք գնահատում էր 20000 բեսանի սահմանում, ինչը, նրա կարծիքով, արդարացնում էր տաճարակամերի նասնակցությունը երկրի պաշտպանության իր կողքին, և չնայած այն բանին, որ դեռևս իր տիրապետության տակ էր պահում նրանց նախկին բերդամրոց Պաղրասը²⁹¹: 20000 բեսանի հասնող այս գումարը ներառում էր Լա Ռոշ Գիյոմի, Լա Ռոշ Ռուսսելի և, անտարակույս, նաև Բոննել նավահանգստի եկամուտները, քանզի գահակալը դեռևս չէր «զավթել» այս վայրը: Տաճարակամերը լրել են Բոննել նավահանգիստը 1268 թ., որում տարում, ինչ Պաղրասը և Լա Ռոշ Ռուսսելը²⁹², գիտակցելով, որ Ջուսիսային Ասորիքում մամլուքների առաջխաղացմանը ցանկացած դիմադրություն ցուցաբերելն ի գուրք է: Վերջիններս, որոնց գլխավորում էր սուլթան Բայրասը, մայսի ամսին գրավել էին Անտիոք քաղաքը:

Ծովափնյա գոտում գտնվող միջնադարյան բնակավայրը, որը ներկայիս Սարի Սեկիի տեղադրման վայրում էր, Պայասից հարավ և Ալեքսանդրետից տասնմեկ կիլոմետր հյուսիս, թվում է, թե XII դարի կեսից սկսած կառուցել են տաճարական ասպետները: Դրա կառուցման ձևը թույլատրել է ապացուցել, թե ով է ռազմակալել այդ վայրը: Ուրերտ Եղուարդը լուս է սփոթել Սարի Սեկի բերդամրոցի և Պաղրասի ու Դարպակի բերդամրոցների այսուսապատումների նմանությունների վրա²⁹³: Այս վայրից ծովն ավելի մատչելի էր, քանզի այն գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանի չորս դրաներից մեկի՝ Պորտելլայի (որն անվանվել է նաև Ջովնանի Մուլյը)²⁹⁴ նակարդակի և Միջերկրական ծովից նվազագույնը մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա: Ըստ բազմաթիվ պատմաբանների՝ այս բնակավայրը կարող է համապատասխանել միջնա-

²⁹¹ Innocentii III, նշվ. աշխ., հ. 214, սյունակ 1003-1006, թիվ 43:

²⁹² Les Gesters des Chiprois, p. 771-772; Chroniques d'Amadi et de Strambaldi, Paris, 1891, p. 210 (այսուհետն՝ Amadi); Chronique de l'île de Chypre par Florio Bustron. Mélanges historiques, t. V, Paris, 1896 (Coll. de documents inédits sur l'histoire de France), p. 113 (այսուհետն՝ Florio Bustron):

²⁹³ R. W. Edwards, նշվ. աշխ., էջ 215, 216:

²⁹⁴ F. Hild, H. Hellenkemper, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabulae imperii Byzantini, Bd. IV: Neue Forchungen in Kilikien, S. 110-112; R. W. Edwards, նշվ. աշխ., էջ 204: Ջովնանի Մուլյը Սարի Սեկիից գտնվում էր մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա դեպի հարավ-արևելք: Այս անվանումը դրան է տրվել, քանզի լեզենդը հյուսողները ցանկանում էին, որ այս վայրում գտնվող կետը Ջովնանին ցամաք նետեր հենց այստեղ: Դմտ. L. Alichan, նշվ. աշխ., էջ 497:

դարյան Մերկեզին²⁹⁵, որոնք, սակայն, դրանում համոզված չեն: Սարի Սեկիում ժակոն հայտնաբերել է բերդամրոցից մինչև ծովափ ձգվող պարսպի հետքեր²⁹⁶:

Չալան քաղաքը պատսպարում է XII դարում տաճարակամների կառուցած մի բերդամրոց²⁹⁷: Ըստ Ռ. Ռ. Էդուարդսի՝ վերջիններս այն լքել են, հավանաբար, 1266 թ. կամ 1268 թ.՝ մամլուքների առաջխաղացումների ժամանակ²⁹⁸: Ըստ նույն հեղինակի՝ անհնար է ճշգրտորեն սահմանել, թե խաչակիրներին պատկանող միջնադարյան որ բնակավայրին կարող էր համապատասխանել այս վայրը, թեև խոսքը կարող է վերաբերվել ամրացված նավահանգստի²⁹⁹: Նրա կարծիքով, պատմաբանների՝ այս արիթրով առաջդրած ոչ մի ենթադրություն չի հիմնավորվում բավականաչափ համոզիչ ձևով³⁰⁰: Այդուհանդերձ, Լա Ռոշ Ռուսելի հետ նույնացմանն առնչվող՝ Պոլ Դեշանի փաստարկումը, ինչպես ինձ թվում է, միանգանայն արժանի է հավանությամ³⁰¹:

Ալեքսանդրետը, մեր օրերի հսկեներունը, թվում է, թե XII-ից XIV դարերում եղել է տեղական նշանակություն ունեցող նավահանգստ: Խոսքը կարող է վերաբերվել խաչակիրներին պատկանող՝ Պաղրասի և Ամանոսում տաճարակամների այլ բերդամրոցների ճյուղավորման մեջ ներառված նավահանգստի, որը կարող էր ակնթարթորեն Լևոն I-ի հսկողության ներքո անցնել այն ժամանակաշրջանում, երբ վերջին XII և XIII դարերի սահմանագծին իր տիրապետության տակ էր պահում Պաղրասը և Դարպասակը³⁰²: Միխայել Ասորին, ինչպես և Բար Յերեն-

²⁹⁵ W. F. Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, 2 vol., London, 1842, v. 1, p. 92; V. Langlois, Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, exécuté pendant les années 1852-1853, Paris, 1861, p. 472-474; L. Alichan, Աշխ., էջ 497; P. Jacquot, Աշխ. աշխ., էջ 121; R. W. Edwards, Աշխ. աշխ., էջ 215:

²⁹⁶ P. Jacquot, Աշխ. աշխ., էջ 150:

²⁹⁷ Այստեղ կարելի է տեսնել այդուսապատումների միևնույն ձևը, ինչ Պաղրասում և Դարպասակում, որին բնորոշ են Ամանոսում տաճարակամների ճարտարապետությանը համապատասխանող լայն խոռոչներ ունեցող լուսամուտները և արտաքին ճակատային մասերը: Տե՛ս R. W. Edwards, Աշխ. աշխ., էջ 100-102:

²⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 99-100:

²⁹⁹ Նույն տեղում:

³⁰⁰ Նույն տեղում: Պ. Դեշանի կարծիքով խոսքը վերաբերում է Լա Ռոշ Ռուսելին: Տե՛ս P. Deschamps, Աշխ. աշխ., էջ 70-71, 363-365: Կ. Կահանը գտնում է, որ տաճարակամների Լա Ռոշ Ռուսելի բերդամրոցը կարող է շատ ավելի համապատասխանել Յաղար Սուլամնին: Տե՛ս Cl. Cahen, Աշխ. աշխ., էջ 143:

³⁰¹ P. Deschamps, Աշխ. աշխ., էջ 363-365:

³⁰² R. W. Edwards, Աշխ. աշխ., էջ 39: Ալեքսանդրետ բնակավայրի մասին տե՛ս նաև F. Hild, H. Hellenkemper, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabulae imperii Byzantini, Bd. V: Kilikien und Isaurien, S. 302:

սը³⁰³, հիշատակում է Թորոսի դեմ Ունոյի ձեռնարկած հարձակման մասին Ալեքսանդրետի դրան մոտ (Tar`ā de-Sūnqratūm)³⁰⁴, իսկ Գրիգոր Երեցն առանց երկնտանքի Պորտելլան բնորոշում է իբրև առճակատման վայր, քանզի հիշատակում է «դրան» մասին³⁰⁵: Ըստ սկզբնաղթյուրների՝ 1153 թ. և 1156 թ. միջև տեղի ունեցած այս ճակատամարտը թույլատրել է տաճարականներին երկարատևորեն հիմնավորվել տարածաշրջանում և, հետևաբար, հավանաբար, նաև Ալեքսանդրետում: Արար պատմիչ Էլ-Ինադը եղրորդ հոլած նամակներից մեկում պարզուց մատնանշում է Իսկենդերունահը (Iskenderounah), այն է՝ Ալեքսանդրետն, իբրև սուլթան Սալահ Էդ-Դինի կողմից մինչև 1188 թ. մարտը գրավված քաղաքներից մեկը³⁰⁶: Այս վայրն այնուհետև պետք է, որ Լևոն I-ը վերագրաված լինի, ինչպես Պաղորասը և Դարպասակը: Ոչ մի սկզբնաղյուր մեզ չի դրդում խորհել, որ հետագայում տաճարականները կրկին դրան տիրացել են: Վիլբրանդ Օլդենբուրգցին 1211-1212 թթ. նկարագրում է Ալեքսանդրետն իբրև ամրացված, սակայն, ավերված քաղաք³⁰⁷: Զիակոնո Բոսիոն հիշատակում է 1347 թ. մամլուքների կողմից քաղաքի վերջնական գրավման մասին³⁰⁸:

Տաճարականները միայն Ալեքսանդրետի ծոցի երկայնքով ձգվող փոքր նավահանգիստների չին տիրացել, այլև Կիլիկյան Հայաստանի ամենածաղկուն նավահանգստում՝ Այասում, իրենց ենթակայության ներքո ունեին նաև մի նավամատույց³⁰⁹:

Բ – Ծովային արտոնություններ

³⁰³ Bar Hebraeus, Աշխ., էջ 283:

³⁰⁴ Michel le Syrien, Աշխ., էջ 314:

³⁰⁵ Grigor Yérêts, Continuation de la chronique de Matt`eos d'Ouùha.– Edouard Dulaquier, éd. du texte et trad. françaises.– RHC, DA, t. I, p. 171.

³⁰⁶ El-'Imad, Extrait de l'ouvrage intitulé : Le livre des deux jardins. Histoire des deux règnes, celui de Nour ed-Dîn et celui de Saleh ed-Dîn.– A.-C. Barbier de Meynard, éd. du texte et trad. française, Recueil des historiens des croisades. Historiens orientaux, t. IV, Paris, 1898, p. 303.

³⁰⁷ Wilbrandi de Oldenborg, Աշխ., էջ 175; Wilbrand von Oldenburg, Աշխ., էջ 220-221:

³⁰⁸ Giacomo Bosio, Dell'istoria della Sacra Religione et illusrrissima militia di San Giovanni gierrosolimitano, t. II, p. 68.

³⁰⁹ Տե՛ս 1279 թ. փետրվարի 11-ի քվակիր փաստաբուրք, որը հրատարակել է Կ. Դեսիմոնի. C. Desimoni, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aias (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois.– § Archives de l'Orient latin I, t. I, Paris, 1881, p. 495, N 4:

Հայ գահակալները չեն բավարարվել տիրույթների նվիրատվությամբ. զիջված տարածքներում նրանք դրանց հավելել են օրինական իրավունքներ, որոնք երբեմն տարածվել են շատ ավելի ընդարձակ գոտիներում:

Քաղաքների, գյուղերի, ինչպես նաև դրանց պատկանելությունների նվիրատվությունները հիվանդախնամներին՝ ինչպես Սելլսկիայում, Նորքերում, Կամարդիասում, Լարանդայում (դրան տիրանալու պայմանով), Վաներում և ճկերի տարածքում, հանգեցրել են այս տիրույթների նկատմամբ բոլոր իրավունքների նվիրատվությանը թե՛ ցամաքում և թե՛ դրանց ազդեցության ոլորտում գտնվող ծովային տարածություններում³¹⁰. Երբեմն դա թույլատրում էր փոփոխել այս վայրերի տեսքը, օրինակ՝ նոր կառույցներով³¹¹, անկախ այն բանից, թե խոսքն ինչին է վերաբերում՝ ամրությունների, թե այլ կարգի կառույցների: Մուտքն ու ելքն այս տարածքներ՝ եղբայրների համար հարկերից գերծ էին: Այս իրավունքներով, հիվանդախնամները երբեմն ստանում էին կատարյալ ինքնուրույնություն դիվանագիտության ասպարեզում և հատկապես մահմեղականների հետ առճակատումների լուծման ձևի ընտրության հարցում³¹²:

Տևողնականներին տրված իրավունքները շատ ավելի կարևոր էին, քանզի դրանք սահմանափակված չէին նրանց զիջված ցամաքային և ծովային տարածությունների ազդեցության գոտիներով: Իրոք որ, Անուդայի դյանի և Սեսփինի, Բուքուեքիայի, Գումբերֆորի և Այունի գյուղերի՝ 1212 թ. ապրիլյան նվիրատվական հրովարտակով Լևոն I-ը շատ ավելի մեծ նշանակություն ունեցող զիջողական քայլի է դիմում, երբ թույլատրում է իր թագավորության ամբողջ տարածքում և դրան ենթակա ծովային տարածություններում, առանց հարկ վճարելու վաճառել ու գնել այն ամենն, ինչն անհրաժեշտ է նրանց միաբանության համար: Նավահանգիստներն ընդգրկվում են նրա թվարկած վայրերում.

“Dono et concedo amodo in perpetuum eisdem fratribus plenam libertatem per terram, per mare; per totum regnum meum et per totam terram omnium mihi subiacencium et obediencium in civitatibus, in castellis, in villis, in casalibus, in montibus, in planis, in portibus vendendi et emendi ad opus domus sue omnia victualia et queque sibi necessaria, et eciam equituras libere, quiete, pacifice,

³¹⁰ J. Delaville Le Roulx, նշվ. աշխ., էջ 115-116, թիվ 1344; էջ 118-119, թիվ 1349; էջ 164-165, թիվ 1426; էջ 165-166, թիվ 1427:

³¹¹ Նույն տեղում, էջ 164-165, թիվ 1426:

³¹² Նույն տեղում, էջ 118-119, թիվ 1349:

sine contradictione, sine omni dictura, sine contrarietate et sine exactione aliqua”³¹³.

Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ-Ռուբենը հետևում է իր պապի եղբոր և հովանավորի՝ Լևոն I-ի նախանշած ուղուն, երբ 1219 թ. նարտին համանամ արտոնություններ է շնորհում տևառնականների Սուլք Մարիի միաբանությանն Անտիոքի դքսության ամբողջ տարածքում.

“Ut libertatem plenariam habeant emendi, vendendi, intrandi et exeundi cum rebus propriis per totam terram meam tam infra Antiochiam quam extra, et per mare ac per omnia loca mei principatus et per universa passagia ipsi et res, que eorum erunt proprie, libere transire possint et redire, nullam penitus mihi vel balivis meis nec pactonariis nec hominibus meis dreituram neque consuetudines exsolventes”³¹⁴.

Այդուհանդերձ, այս հրովարտակին վիճակված էր, անտարակույս, կարճատև գոյություն՝ նույն տարում հայոց թագավորի հանդեպ Ռայմոնդ-Ռուբենի դավաճանության պատճառով, ինչի հետևանքով Բոհեմունդ IV-ը Վերագրավել է իշխանությունը, որը չի թվում, թե Վերատին հանդես է եկել տևառնականների համար շահավետ այդպիսի նախաձեռնությամբ: Լևոն Մեծագործի գերմանական ռազմավարությունը բացատրում է տևառնական ասպետների նկատմամբ հայոց գահակալների որդեգրած դիրքորոշումը:

Այս փաստաթղթերն ակնհայտ են դարձնում նաև այն առևտրական արտոնությունները, որոնցից միաբանություններն օգտվում էին Կիլիկյան Հայաստանում և, այսպիսով, կռահել են տալիս այս միաբանությունների՝ երկրի տնտեսական գործունեության և այդ թվում ծովային առևտրում դրանց ներգրավվածության մասին:

II – Ասպետական միաբանությունները և ծովային առևտուրը Կիլիկյան Հայաստանում

Յոգևորասպետական միաբանությունների ծովային գործունեությունը նկատելի է բազմաթիվ ասպարեզներում: Մասնավորապես XIII դարի 70-ական թվականներին ջենովացի նոտարների կողմից տրված որոշ փաստաթղթեր թույլատրում են այդ հավաստել: Դրանք մատնա-

³¹³ V. Langlois, Le Trésor des Chartes d’Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, p. 117-120; E. Strehlke, Աշխ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, Der deutsche Orden am Mittelmeer, S. 234.

³¹⁴ E. Strehlke, Աշխ. աշխ., էջ 41-42, թիվ 51:

ցույց են անում ասպետական միաբանությունների անդամների տնտեսական կյանքի մեկ կարծառև ժամանակաշրջանը՝ կապված միջերկրածովյան Կիլիկիայի հետ: 1279 թ. փետրվարի 11-ին Այասում նոտարներից մեկի կազմած պայմանագիրը ճշգրտում է, որ շինափայտերի ծովային բեռը մինչև տաճարականների նավամատույցը պետք է բերեր ոմն Գիյոմ Ռայմոնդը³¹⁵: Սիաբանությունն անհապաղ օգտվում է նաև բնույթի առևտրական գործարքներից՝ հարկեր գանձելով, իր նավահանգիստ հասնող և այնտեղից առաքվող ապրանքներից³¹⁶: Այս փաստաթղթերը հիշատակում են նաև առևտրական նպատակներով վարձակալված՝ հիվանդախնամների նավերի ներկայության մասին Այասի նավահանգստում: Քիվանդախնամների՝ «Սուլը Անդրե» նավը վարձակալել են երեք Ձենովացի՝ Պետոն Սալտոն (կիսով չափ), Բոնիֆաս ող Տիբայը (մեկ երրորդի չափով) և Անրի ող Գրիմալդին (իբրև իր եղբոր՝ Լուկ ող Գրիմալդիի դատապաշտպան՝ մեկ Վեցերորդի չափով): Նրանք միջնորդների դեր են կատարում միաբանության և իրենց արտադրանքները մինչև Ձենովա կամ առնվազն իտալական քաղաքի ազդեցության ոլորտում գտնվող՝ Պորտո Վեներեից մինչև Նոլի ծգվող գոտի փոխադրել ցանկացող վաճառականների միջև: Այս նավը կարող էր կրել 30-ից 35 կանտար (cantar), այն է՝ 6780-ից մինչև 7910 կիլոգրամ: Ապրանքների փոխադրման պայմանները սահմանված են ամենաճշգրիտ ձևով. օրինակ՝ հայտնի է, որ տախտակամածի վրա գտնվող յուրաքանչյուր կանտարի համար սեփականատերը վճարում էր Կիլիկյան Հայաստանի սարակինոսյան ութ թեսան³¹⁷: Նշվում են նաև նավի մեկնումի ժամկետները և պայմանավորվածություն կայացրած կողմերից մեկի նկատմամբ՝ պայմանագրի կետերը չպահպանելու պարագայում կիրառվող պատժիչ միջոցները: Բացի դրանից, տնօրինողներն ավելացնում են միայն մեկ կետ, որը թվում է, թե հաճախ էր հանդիպում հիվանդախնամների (և մասնավորաբես նրանց մեծ կոճանրոր Բոնիֆաս ող Կալամանդրակենի) հետ կնքված պայմանագրերում. այն է՝ նավի վերագնումն այստեղ բացառվում է³¹⁸: Պայմանագրի՝ վերագննմանն առնչվող կետը, հավանաբար, հետապնդում էր, եղբայրների համար ծայրահեղ իրավիճակում, նավը բռնագրավելու նպատակ: Այսպիսով, միաբանությունը

³¹⁵ C. Desimoni, նշվ. աշխ., էջ 495, թիվ 4:

³¹⁶ L. Alichan, նշվ. աշխ., էջ 439:

³¹⁷ 100 ռոտլ (rotl) ունեցող կանտարը համագոր էր 226 կիլոգրամի, այն դեպքում, երբ բամբակի համար նախատեսված կանտարը՝ 237 կիլոգրամի: Տե՛ս C. Desimoni, նշվ. աշխ., էջ 450:

³¹⁸ Նույն տեղում, էջ 511-512, թիվ 32: Այս փաստաթությը բվագրված է 1279 թ. մարտի 24-ով:

կարող էր եկամտաբեր դարձնել նավերի գնման ժամանակ կատարած իր ներդրումը՝ դրանք վարձակալությամբ տալով իտալացի վաճառականներին, եթե դրանք չէին օգտագործվում ռազմական նպատակներով:

1279 թ. մարտի 30-ի թվակիր՝ նոտարական մեկ այլ փաստաթուղթ հիշատակում է հիվանդախնամների՝ Այասում խարիսխ ծգած նավի մասին, որը թից անց պետք է մեկներ Ձենովա: Այս նավը վարձակալել են նաև Զուգուլֆան որ Զուգուլֆոն և նրա եղբայր Պերսևալը, որպեսզի վերադարձնեին՝ ոսկի, արծաթ և մարգարիտներ իրենց տված վարկատուի՝ Լուկ որ Ռեշոյի պարտքը: Բացի իրենց ապրանքներից, նրանք Լուկ որ Ռեշոյի համար տախտակամածի վրա տեղափոխում էին, իրու գրավ, իմրիդի համեմունքի և պղպեղի երեսուն զամբյուղ: Այս նավը մեկ ամսից պետք է մեկներ Ձենովա կամ օտարերկրյա այլ նավահանգիստ, որպեսզի ապրանքները բեռնաբափենի և պարտքը Վճարվեր նշված վարկատուին կամ նրա Էմիսարներին: Պեպոն Մալոնի՝ նախորդից մեկ ամսիս անց կազմված այս փաստաթղթի վկաներից է³¹⁹: Բացառված չէ, և նույնիսկ խիստ հավանական է, որ Երկու պարագայում խոսքը վերաբերում է հիվանդախնամների միևնույն նավին, եթե հաշվի առնենք, որ Պեպոն Մալոնի ազգանունը նշված է Երկու փաստաթղթում: Բացի դրանից, նպատակակետը նույնն է, իսկ մեկնումի և ժամանման ժամանակահատվածները, ընդհանուր առմամբ, համընկնում են (առաջին պարագայում մեկնումի ժամանակահատվածը նշված է՝ այս պահից, այն է՝ մարտի 24-ից մինչև ապրիլի 19-ը, բայց Երկրորդ պարագայում՝ նշված չէ, ինչի կապակցությամբ, սակայն, ճշգրտված է ժամանման ժամանակահատվածը՝ փաստաթղթի ստորագրման պահից նվազագույնը մեկ ամսիս անց, այն է՝ մինչև ապրիլի 30-ը, այսպիսով, այս սահմանագծերն անհանատենելի չեն): Բացի դրանից՝ ըստ առաջին փաստաթղթի, նավի մի մասը դեռևս վարձակալված չէր: Կարելի է նաև նշել այն փաստը, որ հաճախակի ճանապարհորդություններ ձեռնարկելու համար միաբանությունն անհրաժեշտ չափով նավեր չուներ:

Օտտոն Բլանկարդի՝ ի նպաստ տևողության կամ կարգավորության համար, կազմվել է նավերից մեկի տախտակամածի վրա³²⁰: Իրու հրա-

³¹⁹ Նույն տեղում, էջ 519, թիվ 46:

³²⁰ Իրոք որ, փաստաթղթի սկզբում նշված տարեթիվը (Սուլր Լորանի նախօրյակին, 1278 թ. օգոստոս) զանազանվում է կտուակի հավելվածի տարեթիվց (24-ը փետրվարի 1279 թ.): Բացի դրանից, առաջին տարեթին չի հետևում վայրին առնչվող որևէ նշում. ըստ այդմ՝ կարելի է պատկերացում կազմել, որ փաստաթուղթը կազմվել է բաց ծովում, նավի տախտակամածի վրա:

հանգ՝ նվիրատուն եղբայրներին հանձնարարում է իր ունեցվածքի վաճառքից ստացված փողոն օգտագործել իրենց հիվանդանոցի հիվանդներին կերակրելու համար³²¹: Օտտոն Բլանկարդը գտնվել է, հավանաբար, առողջական վատ վիճակում, քանզի կտակը գրել է նավի տախտակամածի վրա և բացի այդ, այն անձանց բացակայությամբ, որոնց հանձնարարում էր այն իրականացնել: Այս պատճառով, կտակին նա կցել է հավելված, որպեսզի «իրապարակային փաստաթութեր կազմվի հրապարակայնորեն»³²². Նոտարական կարգով հաստատված փաստաթղթերը վկայում են, որ ասպետական միաբանությունները, անկախ այն բանից իբրև նավամատուցի, թե նավերի սեփականատերեր, Կիլիկյան Հայաստանում հիմնավորապես ներգրավված էին ծովային առևտում, ինչպես նաև իտալական քաղաքների առևտրական համայնքների հետ դրանց ունեցած կապը, որոնց վաճառականներն ընդունում էին ոչ միայն դրանց օգտակարությունն իրենց առաջին հերթին հետաքրքրող, այն է՝ առևտորի ասպարեզում, այլև հավասարապես՝ դրանց առաքելության գրասիրու և հիվանդանոցային բնույթը: Օտտոն Բլանկարդի՝ ի նպաստ տևողնականների կազմած կտակը որևէ այլ բանի շուրջ խորհելու տեղիք չի տալիս:

Այսպիսով, XIII դարի երկրորդ կեսի ընթացքում և XIV դարի սկզբում հոգևորասպետական միաբանություններն օգտվել են Այսակ հարածուն վերելիքից և առևտրական ոլորտում դրա առավելություններից, ինչը բացատրվում է միաժամանակ Ակրայի կործանմամբ, Պարսկաստանի խաների հետ՝ հայոց գահակալների պահպանած արտոնյալ կապերով և քաղաքի խիստ բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով (Թավղիզով անցնող մետաքսի ճանապարհ ավարտին էր հասնում այստեղ)³²³: Յաֆֆայի գրավումը Ղփչաղ Թողթայ խանի կողմից 1308 թ. ևս նպաստել է մի քանի տարով առևտրական ուղիների շեղմանը դեպի

³²¹ Ունեցվածքը եղել է քազմազան՝ բաղկացած նավի փայերի երեք քառորդից՝ ջենովական արտադրության արկղիկ, երկու ներքնակ, շերտավոր մեկ ծածկոց, երկու մեծ սավաններ, սպիտակեղեն, երկու ֆուն քրքում, մի սրածայր սաղավարտ, մի «օպավազանում» (bordonum) (խիստ հավանական է, որ խոսքը վերաբերում է գավազանի, ուխտագնացի փայտի), փորիկ երկար դանակ և բացի դրանցից՝ մեկ կաթսա:

³²² Այս հավելվածն արվել է, անտարակույս, Այսաում, քանզի հաջորդ՝ միևնույն օրն այդ քաղաքում՝ ջենովացիների վաճառատանը կազմված փաստաթղթում հիշատակվում է նաև Անրի դը Գրիմալդին:

³²³ Այսուվ տարանցիկ փոխադրվող մետաքսի մասին տե՛ս M. Ballard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, t. 2, Rome, 1978, p. 725, 726, 727, 728, 730; *Ծովային Հեռած և լուսական առաջական քաղաքացիությունների պատմությունը* («Revue historique», Paris, 1983, N CCLXX, p. 35-36 (rééd. M. Ballard, dir.), *La mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe- XVe siècles)*, Londres, 1989):

Այս՝³²⁴ Այս նավահանգստի վրա 1321 թ. մոնղոլների, այնուհետև մամլուրների հարձակումները, որոնք 1322 թ. ավերել են դրա բերդամրոցները, հարվածել են առևտորի բարգավաճնանը, թեպետ ներխուժներն ապրիլ ամսից մեկնել են: Զիրվաննի ԻԲ-ի՝ 37722 ֆլորինի սահմանում Կիլիկյան Հայաստանին հատկացրած ֆինանսական օգնությունը թույլատրել է մասամբ վերակառուցել քաղաքի ամրություններն ու աշտարակները, ինչպես նաև կողոպտված այլ քաղաքները³²⁵: Այդուհանդերձ, Այսի, հավանաբար, վերջնական գրավումը մանլութների կողմից 1337 թ., կասեցրել է Արևմուտքի հետ դրա փոխանակումները կամ առնվազն հսկայական չափով արգելակել է դրանք³²⁶:

Մենք ունենք նաև հոգևորասպետական միաբանություններին պատկանող նավահանգիստների գործունեությանը վերաբերող որոշ տվյալներ: Մի վաճառականի անանուն դասագրքում, որը գտել է և մա-

³²⁴ Այդուհանդերձ, 1313 թ. խանը թենովացիներին կրկին թույլատրել է վերադառնալ Յաֆֆա: **S't'u R.-H. Bautier**, Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Age. Points de vue et documents.— **M. Mollat**, dir., Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan indien (Actes du 8ème colloque international d'Histoire maritime (Beyrouth - 5-10 septembre 1966), Paris, 1970, p. 276 (rééd.: **R.-H. Bautier**, Commerce méditerranéen et banquiers italiens au Moyen Age, Great Yarmouth (Norfolk), 1992): Այսի նավահանգստի տնտեսական գործունեության մասին տե՛ս նաև **L. Alichan**, L'Armeno-Veneto, Compendio storico e documenti della Relazioni degli Armeni coi Veneziani, Venise, 1893; **Ս. Վ. Բոռնազյան**, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկիայի հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, Երևան, 1973; **C. Otten-Froux**, L'Aias dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois.— The Medieval Levant. Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914-1984), “Asian and African Studies”, 1988, 22, p. 147-171; **P. Racine**, L'Aias dans la seconde moitié du XIIIe siècle.— “Rivista di Bizantinistica”, 1992, t. 2, p. 173-206; **C. Otten-Froux**, Les échanges commerciaux.— **Claude Mutafian**, dir., Le Royaume arménien de Cilicie, Paris, 1993, p. 118-126; Առյօնի՛ Կիլիկյան առևտուրը XII-XIV դարերում.— «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1997, թիվ 2, էջ 205-214); **L. Balletto**, Il commercio armeno-italiano (secoli XIII-XV).— **Claude Mutafian**, dir., Roma-Armenia, Roma, 1999, p. 184-187:

³²⁵ Դրամական այս օգնություններին վերաբերող բազմաթիվ հղումներ և փաստաթրերի որոշ հրապարակումներ տե՛ս **J. Richard**, Chypre sous les Lusignans. Documents chypriotes des Archives du Vatican (XIVe et XVe siècles), Paris, 1962, p. 36-49: Զիրվաննի ԻԲ-ի կողմից 30000 ոսկե ֆլորինի առաքման մասին հիշատակում է նաև Ներսես Պալիենցին. տե՛ս Ներսես Պալիենցի ժամանակագրական հատվածները (XIV դ.).— Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., էջ 189:

³²⁶ Քրիստոնյաների համար Այսի վերջնական կորստի տարեթվի շուրջ պատմաբանների առաջարկած զանազան ենթադրությունների և սկզբնաբերությունների լույսի ներքո՝ այդ տվյալների լուսաբանման առջևորյամբ հմմտ. **A. T. Luttrell**, նշ. աշխ., էջ 134-144:

սամբ հրատարակել Ռոբեր-Անրի Բոտիեն³²⁷, մեզ են տրամադրվում Այսի և Բոննելի նավահանգիստներ տարանցիկ փոխադրվող ապրանքներին վերաբերվող արժեքավոր տեղեկություններ: Այսպիսով, ըստ այդ սկզբնաղբյուրի, որը Ռ.-Ա. Բոտիեն հակված է թվագրել 1315 թ. սահմաններուն, տաճարականների Բոննել նավահանգիստը ներմուծում էր արծաթ, վենետիկյան գրո*, այժի կաշի և կիպրուկան հետևյամի շեղ եռանկյունի առագաստներ, իսկ արտահանում էր մեծ քանակությամբ բամբակ, ինչպես նաև բամբակազգիներ, որոնք պետք է իրեն կերակուր ծառայեին Կիպրոսի եզների համար³²⁸: Իտալացի վաճառականներն, այսպիսով, մասնակցում էին նաև համեստ մեծություն ունեցող հայկական այս նավահանգստի առևտուրին, որտեղ փոխանակումները կատարվում էին մոտակա կիպրոս կղզու հետ:

Ունեղ Ալիշանի կարծիքով, հիվանդախնամներին վստահված Կանամելլա նավահանգիստն իր անունն ստացել էր իրեն շրջապատող շաբարեղեզմի բազմաթիվ տմկաստամներից³²⁹. Ըստ Զոնարքան Ռիեյ-Սմիթի՝ Ամանոսի սոդինների արտահանումն սկսվել է այս վայրից³³⁰: Լևոն Լ-ի հրովարտակն, ի դեպ, երկու տարով Կանամելլայի եկամուտները, իրեն գրավ, բողնուկով հիվանդախնամներին, ճշգրտում էր, որ Գարին դը Մոնտեգյուն և միաբանության եղբայրները կարող էին ունենալ բոլոր իրավունքները (հետևաբար, նրանք կարող էին ապրանքներից գանձել ելքի և մուտքի բոլոր հարկերը), քանզի նրանց էր նվիրաբեն-իածն “omnes drichturas terre et maris, tam lignorum quam aliarum rerum venalium”-ը³³¹, ինչը հաստատում է փայտի ծովային առևտուրի ենթադրությունը՝ առանց սահմանափակելու, այդուհանդերձ, այս նավահանգստի առևտուրը միայն այս ապրանքով:

Ինչ վերաբերում է, հավանաբար, տաճարականներին պատկանող Սարի Սեկի բերդամոնցին, որը գտնվում էր թե՛ Սիցերկրական ծովից և թե՛ Պորտելլայի մաքսային գոտուց նվազագույնը մեկ կիլոմետր հեռա-

³²⁷ Այս ծեռագիրը պահպանվել է Ֆլորենցիայի Սարուէլլիանա գրադարանում (C 226 համարի տակ): Հատվածները հրատարակել է Ռ.-Ա. Բոտիեն. **R.-H. Bautier**, Եշվ. աշխ., էջ 263-331:

* Վենետիկյան դրամի տեսակ: – Ծ. թ.:

³²⁸ “Portaxi a Porbonello: argento e grossi veneziani d’argento, a cambellotti e mezanelli di Cipri e i più vogliono essere verdi smeraldini e bianchi e azurri e fistichini. Traxi di Pornobello: chotoni assai, e del suo seme si porta in Cipri per dare mangiare a buoi”. Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 318:

³²⁹ **L. Alichan**, Sissouan ou l’Arménio-Cilicie, p. 475.

³³⁰ **J. S. C. Riley-Smith**, Եշվ. աշխ., էջ 108:

³³¹ 1214 թ. ապրիլ 23-ի հրովարտակը. **J. Delaville Le Roulx**, Եշվ. աշխ., էջ 165-166, թիվ 1427:

վորության վրա³³², ապա այն իշխում էր Ալեքսանդրետը Դաշտային Կիլիկիայի հետ կապող ծանապարհի վրա³³³: Ծովային առևտրում այս երթուղու դերն արժանի է եղել ուշադրության, քանզի Յալեափից ժամանող քարավաններն այս ծանապարհով էին ընթանում դեպի Այաս, Պորտելլա, Սամեստիա, Աղանա և Տարսոս³³⁴:

Միաբանություններն, իրոք որ, ներգրավված էին Կիլիկիայի ծովային առևտրում: Այդուհանդերձ, հարկ է հարաբերականորեն մոտենալ դրա դերին ու նշանակությանը և թեպետ եղբայրների՝ ծովով պայմանավորված գործունեությունն ապահովել է շահավետ եկամուտներ, միաբանությունների համար այն ոչ մի դեպքում չէր կարող լինել առաջնային և ստացված եկամուտների առումով հեռու էր իտալական ծովային հանրապետությունների հետ հավասար դիրքեր գրավելուց: Միաբանությունների նավերը կամ նրանց անդամների ներկայությունը կիլիկյան ջրերում ամենից հաճախ հիշատակվում են ճգնաժամային հենքի վրա: Յանգամանքները պարբերաբար ամիրաժեշտ էին դարձնում եղբայրների միջամտությունը հաշտեցնողների կամ ավելի հաճախ՝ ճնշված քրիստոնյաների պաշտպանների դերում:

III – Ծովն իբրև Կիլիկյան Յայաստանում հոգևորասպետական միաբանությունների առաքելության իրականացման միջոց

Ա – Ծովային ուղիների կարևորությունը XIX դարի սկզբի կիպրական քաղաքական ճգնաժամի լուծնան խնդրում

1306 թ. Կիպրոսում իշխանության բռնագրավումն Ամորի դը Տյուրոսի կողմից³³²՝ ի վեհական իր եղբայր Շենրի II թագավորի, կողմերի միջև սկզբնավորում է բանակցությունների լարված մի ժամանակաշրջան: Սկզբնական շրջանում հիվանդախնամները միջամտել են տաճարականների հետ մեկտեղ, որպեսզի Ամորիի և գահընկեց արված թագավորի միջև համաձայնություն կայացվի: Դա հանգեցրել է գլխավորապես ֆինանսական հարցերի կարգավորմանը³³⁵, քանզի Շենրին հրաժարվել է ցմահ կառավարիչ նշանակել իր եղբորը: Նա դրան համաձայնվել է միայն 1308 թ.³³⁶ թագավորական կուսակցության տապալումից հետո:

³³² H. Hellenkemper, Աշվ. աշխ., էջ 108:

³³³ R. W. Edwards, Աշվ. աշխ., էջ 204, 215:

³³⁴ P. Z. Bédonkian, Coinage of Cilician Armenia, éd. révisée, Connecticut, 1979, p. 26.

³³⁵ Amadi, Աշվ. աշխ., էջ 251; Florio Bustron, Աշվ. աշխ., էջ 137:

1310 թ. փետրվարին Ամորին աքսորել է Հենրիին Կիլիկյան Հայաստան: Գունդեստարլը կապված էր Կիլիկիայի հայոց թագավոր Օշինի հետ, որը նրա կոնջ՝ Խօսքելի Եղբայրն էր: Թագավորի շրջապատում գտնվող մի քանի ազդեցիկ անձանց Օշինն արդեն պահում էր «կիսագերության» մեջ. նրա քեռուն՝ Ֆիլիպին, Կիպրոսի սենեչալին և Բողոքին դ'Իբելիին: Վերջիններիս գահակալը կասկածել էր 1309 թ. Շողոդոս փախչելու ցանկություն ունենալու մեջ³³⁶: Լինելով իր փեսայի կողմնակիցը՝ հայոց թագավորն ըստ այդմ՝ հանգել է այն մտքին, որ հարկ չկա վստահել հիվանդախնամներին, ինչպես նաև Պապի բանագնաց Ռայմոնդ դե Պիիսին, որը նրա թագավորություն էր եկել Հենրի II-ի հետ բանակցելու նպատակով (պաշտոնապես՝ հանուն Ամորիի իշխանության ճանաչման), այնուհետև՝ 1310 թ. հունիսի 5-ին, Տյուրոսի սենյորի սպանությունից հետո³³⁷, Կիպրոսի գահակալին ազատագրելու համար: Պարբերական բնույթ կրող այս նախաձեռնությունները հիվանդախնամների համար առիթ են դարձել բազմից Կիպրոսից Կիլիկյան Հայաստան գնալու և Կիպրոս վերադառնալու համար: Հիվանդախնամների մեջ կոնանդոր Գի դը Սլերակը Կիլիկյան Հայաստանից ֆամագուստա է վերադարձել թիանավով՝ այն նույն օրը, երբ վախճանվել է Ամորի դը Տյուրոսը: Նրա այցելության ընթացքում Օշինը նրան խանգարել է տեսնել Հենրի II-ին, սակայն, վերջինս կարողացել էր մի նամակ փոխանցել նրան, որով թագավորն իր փոխարեն դեկավար էր նշանակում հիվանդախնամների առաջնորդ Ֆուլք դը Վիլլարեին և իր մարդկանցից պահանջում էր ենթարկվել նրան³³⁸: Հենց որ Գի դը Սլերակը տեղեկանում է Ամորիի մահվանը, կրկին ծով է դուրս գալիս և ափ ելնում Մալլոսի նավահանգստում՝ Ալեքսանդրեսի ծոցում: Այդուհանդերձ, նա հարկադրված է եղել յուրայինների հետ թիանավով անմիջապես ետ մեկնել, որովհետև նրան ուղեկցող անձանցից մեկը՝ Նովո ո՞Արժանան աճապարել էր ցամաք՝ հայերին հաղորդելու համար հիվանդախնամների օգնությամբ՝ Տյուրոսի սենյորի, նրա կոնջ և երեխաների սպանության մասին: Գի դը Սլերակը ջանացել է բարելավել իրավիճակը՝ հայոց թագավորին իրագեկելով միայն Ամորիի մահվան մասին և խնդրելով ազատ արձակել Կիպրոսի թագավորին, ինչին Օշինը համաձայնվել է այն պայմանով, որ իր քույրը նամակով հաստատի, որ թե՛ ին-

³³⁶ Amadi, նշվ. աշխ., էջ 313-314; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 183:

³³⁷ Սիմոն դը Սոնտոլիֆի կողմից:

³³⁸ Amadi, նշվ. աշխ., էջ 336-338, 368; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 201-205, 224-225: Առաջնորդի փոխարեն այդ պարտականությունն իրականացրել է Կիպրոսում հիվանդախնամների կոնանդոր Ալբեր ո՞Ալեմանը:

քը և թե՛ իր Երեխաները կենդանի են³³⁹: Յիվանդախնամները, ինչպես նաև Պապի բանագնացը, երբ հարկ էր, որ Կիլիկյան Հայաստան զնային իրենց դիվանագիտական առաքելությունն իրականացնելու համար, գորեք միշտ ափ էին ելում Սալլոսի նավահանգստում (իսկ ավելի ծայրահեռ պարագաներում՝ Այստում)³⁴⁰: Մալլոսի առաջնորդը նույնիսկ միշտանտել է այս գործին, որովհետև Կիլիկյան Հայաստանի թագավորը նրան հանձնարարել է ձգձգել Ռայմոնդ դե Պիիսի մեկնումը (խանգարելով նրան իր թիանավ բարձրանալ), որին ինքը հենց նոր էր ազատ արձակել, որպեսզի նա վերջնականապես կատարի իր հանձնարարությունը³⁴¹: Գի դը Սևերակն այնուհետև ստանձնել է մի առաքելություն, այն է՝ համոզել Իզարելին՝ Տյուրոսի Տիկնոցը, դեպի Կիլիկյան Հայաստան ուղղորվող թիանավ բարձրանալ, որպեսզի Եենրին իրենց վերադարձի³⁴²: Բազմաթիվ խուսանավումներից և ուժի ճնշման տակ նավ բարձրանալու՝ մեծ գունդստարլի սպառնալիքից հետո, Տիկինը դրան համաձայնվել է, սակայն, միայն մեկ այլ մարդու՝ Ռորեր դը Մոնգեսարի միշտանտության արդյունքում: Յիվանդախնամների հանդեպ Իզարելի համառորեն տածած հիշաշարությունը չի մարել³⁴³: 1310 թ. օգոստոսի 20-ին Տյուրոսի Տիկնոցն ուղեկցող նավերը ժամանել են Այսաի նավահանգիստ: Այս նավատորմիդը համեմատաբար ազդեցիկ էր, քանզի բաղկացած էր տասնմեկ թիանավից, երկու մեծ թիանավերից և թիեր ունեցող չորս առագաստանավից: Այս ժամանումը հարուցել է խուճապ և քանզի որևէ թույլտվություն չի հետևել, ինչել է գենքի կոչող զանգը: Այսաի նավահանգիստ մուտք գործելու թույլտվություն՝ նավատորմիդի հրամանատար Ռենո դը Սանտոնին տրվել է միայն մեկ թիանավի, մեկ նավակի և մեկ թերք առագաստանավի համար, իսկ մյուսները պետք է ուղարկվեին մեկ այլ նավահանգիստ³⁴⁴, որպեսզի տեղի ունենար Տյուրոսի իշխանութու և թագավորի փոխանակումը: Ըստ Անադիի՝ հայերը ծրագրել էին չհանձնել թագավորին, ինչո՞ւ որ Տյուրոսի Տիկինը և նրա Երեխաներն իրենց ձեռքն ընկնեին: Այդուհանդերձ, նրանց հետապնդել է կիպրական մի թերք առագաստանավ, որը զավթել է թագավորի

³³⁹ Նույն տեղում:

³⁴⁰ Amadi, նշվ. աշխ., էջ 371-372, 378; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 227, 232:

³⁴¹ Amadi, նշվ. աշխ., էջ 356; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 215-217:

³⁴² Amadi, նշվ. աշխ., էջ 357-358; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 231-232:

³⁴³ Amadi, նշվ. աշխ., էջ 358-359, 361, 375-377; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 217-219, 223, 231-232:

³⁴⁴ Պազմանի նավահանգիստ (տե՛ս Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 233), ըստ Պարիի՝ «Լազարմի»: Ա. Լ. դը Սաս Լատրին կարծում է, որ խոսքը վերաբերում է Ալեքսանդրետին, սակայն, ոչինչ թույլ չի տալիս այդ հավաստել:

նավակը և նրան տեղափոխել այն միակ թիանավը, որին հաջողվել է մուտք գործել նավահանգիստ³⁴⁵: Այսպիսով, հիվանդախնամները և Պապի բանագնացները կարողացել են լուծում տալ նրբարնույթ այս գործին՝ Կիպրոսը և Կիլիկյան Հայաստանը միմյանցից անջրպետող ծովային տարածություններում անընդմեջ տեղափոխությունների շնորհիվ: 1319 թ. և 1323 թ. Պապը կրկին համար ջանքեր է գործադրել, որպեսզի հիվանդախնամն եղայրները վերացնեն հայոց և կիպրացիների գահակալներին ծվատող տարածայնությունները³⁴⁶.

Բ – Ծովն իրու Կիլիկյան Հայաստանի համար օգնություն տեղ հասցնելու միակ միջոց

Ծովային ճանապարհ ծառայել է նախ և առաջ իբրև հայերին օգնության հասմելու՝ հիվանդախնամների առավել հաճախ նախընտրած միջոց: Մինչև XIII դարի 60-ական թվականները միաբանության ասպետները թագավորությանը պաշտպանելու համար կարող էին ներքին գործերին միջամտել՝ այդ երկրում, ինչպես նաև շատ մոտ գտնվող Անտիոքի դրսությունում և Տրիպոլիի կոնսուլյունում իրենց պատկանող տարածքներից: Սուլը երկրում, Յոյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկյան Հայաստանում մամլութերի առաջընթացի պայմաններում, այդ միջամտությունները կարող էին իրականացվել դրսից: Այսպես, 1282 թ. մարտի 31-ի թվակիր նամակում հիվանդախնամների եղբայր ժողեք դը Սանսին տեղեկացնում է Անգլիայի թագավոր Էդուարդ ՈՒ-ին, որ իր տերը՝ Նիկոլա Լորդը, Կիլիկյան Հայաստանի թագավորին, որի բազմաթիվ քաղաքներ կողղութել են, ուղարկել է հարյուր հեծյալ, հիսուն հետիւն և հիսուն քուրքովլ^{*347}: 1292 թ. հունվարի 23-ին Նիկոլայոս Դ պապը կոչով դիմում է հիվանդախնամների առաջնորդ ժան դը Վիլիերին և տաճարականների առաջնորդ Տիրո Գոդենին, որպեսզի իրենց թիանավերն ի սպաս դնեն Կիլիկյան Հայաստանի թագավորության պաշտպանությանը: Միևնույն հարցով նա դիմում է Քոռմեական Եկեղեցու թիանավերի նավապետ Ռութ դը Տոդինիսին³⁴⁸: Սեն-Ժան դ'Ակ-

³⁴⁵ Amadi, նշվ. աշխ., էջ 378; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 232-233:

³⁴⁶ A. T. Luttrell, նշվ. աշխ., էջ 126:

* Թուրքովլ (turcopole) անվանումը տրվում էր քրիստոնեությունը ընդունած կամ արևելյան ծագում ունեցող քրիստոնյա՝ հոգևորասպետական միաբանությունների հեծելագործում ծառայող բնիկ գինվորներին: – Ծ. թ.:

³⁴⁷ J. Delaville Le Roulx, նշվ. աշխ., էջ 424-428, թիվ 3782:

³⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 604, թիվ 4183; Les registres de Nicolas IV, recueil des bulles de ce

րայի անկումից մեկ տարի անց, Մերձավոր Արևելքում գոյություն ունեցող միակ քրիստոնեական պետության՝ Կիլիկյան Հայաստանի պաշտպանությունն Արևելքում դարձել էր պապական քաղաքականության առաջնահերթ նոր խնդիրներից մեկը: Ալեն Դեմուրժեն խորհել է այն հարցի շուրջ, թե արդյո՞ք Կիպրոսում տաճարակամների կողմից երկու թիանավի զինումը կամ 1292 թ. (ըստ՝ Տաճապիտի որ Տյուրոսի), կամ 1293 թ. (ըստ՝ Ձեռնովական տարեգրության) հավաստում էր Նիկողայոս Դ-ի նախատեսած օգնության ընթացք տալը և եզրակացրել է, որ եթե այդ զինումը տեղի ունեցած լիներ 1292 թ., կարող էր, ըստ էռության, լինել Պապի կոչի պատասխանը, և, *a contrario*, եթե այն ձեռնարկված լիներ 1293 թ., շատ ավելի հավանական է, որ կարող էր հետապնդել Կիպրոսի պաշտպանության վերջնական նպատակ: Ամեն դեպքում, այս երկու նավի համար նախատեսված անձնակազմերը և զինվորականներն ընկել են Ձեռնովացիների ձեռքը «Կուրդոլայի պատերազմի» ընթացքում, որը նրանց հակադրել էր վենետիկցիներին^{*} և, այսպիսով, Կիլիկյան Հայաստանին իրենց նպաստը չեն բերել³⁴⁹: Ըստ Յեթում Կոռհիկոսու՝ 1298 թ. կամ 1299 թ. տաճարակամների և հիվանդախնամների առաջնորդները Կիլիկյան Հայաստանում էին³⁵⁰ և 1299 թ. դեկտեմբերի 24-ին երկու միաբանությունը հայոց թագավոր Յեթում II-ի և մոնղոլ խան Ղազանի կողքին էին՝ Յոնսի հաղթանակի ժամանակ³⁵¹:

Յետադարձ հայացք նետելուց հետո, կարելի է հավաստել, որ ծովային ռազմարշավները, որոնց նպատակակետը Կիլիկյան Հայաստանն էր կամ այնտեղ նավահանգիստ մուտք գործելը՝ այս թագավորությանն օգնություն ցուցաբերելու համար, միշտ մնացել են միայն ծրագրային փուլում: Ըստ Պապի պահանջի՝ 1309 թ. հիվանդախնամների առաջնորդ Ֆուլք դը Վիլարեի գլխավորած “passagium particula-ge”-ը^{**}, որը ներգրավել է նաև տաճարակամներին և տևտոնականներին, պետք է ավարտվեր Յոնոսի և Ռոմանիայի թագամարթիվ կողմների գրավմանը, բայց նաև կազմակերպեր Կիպրոսի և Կիլիկյան Հայաստանի

pape, publiées ou analysées d'après le manuscrit original des Archives du Vatican, *Ernest Langlois*, éd., 2ème série, t. II, Paris, 1905, p. 913, N 6850-6856:

* Նկատի ունի 1298 թ. սեպտեմբերի 8-ին Աղրիատիկ ծովում գտնվող Կուրզոլա կղզու մոտ Ձեռնովայի և Վենետիկի հանրապետությունների միջև տեղի ունեցած ծովային ճակատամարտը, որն ավարտվել է վենետիկցիների պարտությամբ և վերահաստատել հավասարակշռությունը դրանց միջև: – Ծ.թ.:

³⁴⁹ A. Demurger, Jacques de Molay, p. 113-115.

³⁵⁰ Haython de Korykos, նշվ. աշխ., էջ 330. Յոն է Ա. Դեմուրժեն. A. Demurger, նշվ. աշխ., էջ 116, 141:

³⁵¹ A. Demurger, նշվ. աշխ., էջ 141:

** Խոսքը վերաբերում է փորբածավալ խաչակրաց արշավանքի – Ծ.թ.:

պաշտպանությունը՝ մամլուք սուլթանի հարձակումներին դիմակայելու նպատակով³⁵²: Այս “passagium”-ը թույլատրել է հիվանդախնամներին 1310 թ. օգոստոսի 15-ին գրավել Շոռոդս քաղաքը և տիրանալ Դոդեկանեզի բազմաթիվ կղզիների, սակայն ակնկալվող օգնությունը Կիլիկյան Հայաստանին չի տրամադրվել:

Այդուհանդերձ, 1324 թ. հոկտեմբերի 25-ի բուլլայով Զիովաննի իբ պապը նախազգուշացնում է Բենետնի ավագ սարկավագ Ձերալդ դը Վիտրինին, որին համձնարարված էր հավաքել տասանորոր Կիպրոսի թագավորությունում, որ դրանից ազատում է Մորիս դը Պանյակին, այն ծախսերի պատճառով, որոնց հանգեցրել է Կիլիկյան Հայաստանի պաշտպանությունը³⁵³: Ասպետների և զինվորականների ընդունումը զինծառայության, ինչպես նաև նավերով նրանց տեղափոխումը Կիլիկյան բավական միջոցներ էր կլանում և Կիլիկյան Հայաստանի կոնմանդորին ծանրաբեռնում հավելյալ ծախսերով: Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն IV-ին՝ ժակ II դ'Արագոնի հղած՝ 1326 թ. սեպտեմբերի 1-ի թվակիր նամակը, որը սխալ ձևով է հղված Ֆինկի գրքում³⁵⁴ և որի իմաստն ուղղել է Անտոնի Լուտտրելը³⁵⁵, նրան տեղեկացնում է, որ հիվանդախնամների առաջնորոր ծրագրում է գլխավորել ազնվականների ռազմարշավ Կիլիկիայի ուղղությամբ: 1336 թ. Բենուա ԺԲ պապը Կիլիկյան Հայաստանին զորավիճ լինելու համար բավարարվում է բազմաթիվ գահակալներին հղած կոչով, որոնց թվում էն Սիցիլիայի և Ֆրանսիայի թագավորները, որպեսզի այդ երկին նրանք հացահատիկ տրամադրեին և հորդորեին Սիցիլիայի կղզիների, Կիպրոսի, Շոռոդուի, Նեգրոպոնի և այլ տարածքների քրիստոնյաներին մանլուքների դեմ մարտնչելու համար գնալ Կիլիկյան Հայաստան՝ մեղքերի կատարյալ բողության դիմաց³⁵⁶: Թեպետ այս բուլլան հետաքրքրում է Շոռոդուի

³⁵² Regestum Clementis Papae V ex Vaticanis Archetypis sanctissimi domini nostri Leonis XIII Pontificis Maximi, iussu et munificentia nunc primum editum cura et studia monachorum Ordinis S. Benedicti, anno MDCCCLXXXV, t. II-III, Roma, 1885, p. 154-158, N 2988; p. 234-236, N 3219; Amadi, նշվ. աշխ., էջ 298-299; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 175-176: Յնտ. ժակ II դ'Արագոնի՝ 1309 թ. մարտի 17-ի թվակիր նամակը. H. Finke, Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327), Bd. III, Berlin, Leipzig, 1922, S. 197-200, N 91:

³⁵³ Jean XXII (1316-1334), Lettres communes analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican, t. V, Paris, 1909, p. 245-246, N 20907.

³⁵⁴ H. Finke, նշվ. աշխ., h. II, էջ 741-743, թիվ 459:

³⁵⁵ A. T. Luttrell, նշվ. աշխ., էջ 127-128:

³⁵⁶ Benoît XII (1334-1342), Lettres closes, patentes et curiales se rapportant à la France, Georges Daumet, éd., Paris, 1920, cols. 101, N 151; cols. 101-102, N 152; cols. 102-103, N 155; 104

բնակիչներին, հիվանդախնամներին այն չի վերաբերվում: Բացի դրանից, վերջիններս ծրագրել էին նույն տարում իրականացնել ռազմական մի ներխուժում, սակայն, թվում է, թե ֆինանսական պատճառերով Պապն այն չեղյալ էր հայտարարել³⁵⁷.

Կղեմես Զ պապը քաջալերել է Կիլիկյան Հայաստանին օգնելու նպատակ հետապնդող՝ 1346 թ. և 1347 թ. գործողությունները, որոնք դեկավարում էին, ի դեպ, հիվանդախնամների առաջնորդ Դիոդեններ դը Գոզոնը և Կիալոսի թագավոր Յուգուն, գուգահեռաբար իրապարակելով բուլլաների մի շարք՝ կարողիկ հավատքը Կիլիկիայում տարածելու նպատակով: Վերջին առաքելությունն իրականացնելու համար նա ընտրել է երկու բանագնացի՝ Գաետի Եպիսկոպոս Անտոնանին և Կորոնից ընտրված Ջիովաննիին³⁵⁸: Կղեմես Զ-ի կողմից նրանք ստացել են նաև Հայոց Եկեղեցու, և իհարկե, դրա «սխալների» մասին՝ իրեն գեկուցագիր ներկայացնելուն վերաբերող հանձնարարություն³⁵⁹: 1351 թ. սեպտեմբերի 24-ին Կղեմես Զ-ն Դիոդեններ դը Գոզոնին, Կիալոսի թագավորին և Զնյուրմիայի առաջնորդին դրդել է մարտնչել անհավատների դեմ Կիլիկյան Հայաստանում: Թվում է, թե այս միջնորդությունը ևս չի հանգեցրել շոշափելի արդյունքների³⁶⁰.

1360 թ. Կիլիկիայում Կոռիկոս նավահանգստի բնակիչներն իրենց անզոր զգալով մամլութների սպառնալիքի առջև, քաղաքը հանձնել են

---

cols. 115-117, N 175; cols. 117-118, N 176; *նույնի՛* Lettres communes, publiées ou analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican, J.-M. Vidal, éd., t. I, Paris, 1903, p. 366, N 3970-3971: Տե՛ս նաև A. T. Luttrell, նշվ. աշխ., էջ 128:

³⁵⁷ A. T. Luttrell, նշվ. աշխ., էջ 128-129: Հեղինակը ավելացնում է, որ հիվանդախնամները և Քենուա ԺԲ-Ն ունեին միևնույն բանկիրները, ինչը կարող է բացատրել Պափ անվճականությունը:

³⁵⁸ Իրեն վերաբերող բոլոր բուլլաներուն Զիովաննին անվանվում է Կորոնի “electus”: Այս տերմինը վերաբերում է նրանց, ովքեր Պապի կողմից հենց նոր նշանակվել էին Եպիսկոպոսներ կամ ընտրվել էին այդ պաշտոնում կապիտուլի կողմից՝ առանց պաշտոնապես իրենց թեմի դեկավարությունը ստանձնելու: Պատահում էր, որ ծասկան որոշ Եպիսկոպոսների համար այս կարգավիճակը ոչնչի չէր համգեցնում: Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում պրոֆեսոր Դամիել Լո Բլեկին, որը մեզ համար սիրալիքաբար պարզաբնուներ է կատարել:

³⁵⁹ Clément VI (1342-1352), Lettres closes, patentes et curiales intéressant les pays autres que la France publiées ou analysées d'après les registres du Vatican, E. Déprez et G. Mollat, éd., t. I, 1er fasc., Paris, 1960, p. 149, N 1177-1178; p. 151, N 1191; p. 151-152, N 1199; p. 152, N 1200-1201; p. 193, N 1488; p. 193-194, N 1490; p. 194, N 1491-1492; p. 194-195, N 1493; p. 195, N 1495.

³⁶⁰ Clément VI (1342-1352), Lettres closes, patentes et curiales intéressant les pays autres que la France publiées ou analysées d'après les registres du Vatican, E. Déprez et G. Mollat, éd., t. 1, 2eme fasc., Paris, 1961, p. 351-352, N 2502; p. 352, N 2503, N 2504; A. T. Luttrell, նշվ. աշխ., էջ 130:

Կիպրոսի գահակալ Պետրոս I-ին՝ նրա հովանավորության դիմաց³⁶¹: Վերջին ռազմածովային միջամտությունները Կիլիկիայում հիվանդախնամներն իրականացրել են այս նույն թագավորի հետ կողք-կողքի: Այսպես, հիվանդախնամների չորս թիանավ, ի շարս հարյուր վեց առաջաստանավի, ներգրավվել են մի ռազմարշավում, որը լատիններին թույլատրել է 1361 թ. օգոստոսին գրավել Աղալիան՝ Փոքր Ասիայի հարավային ափին³⁶², իսկ 1367 թ. միաբանության չորս թիանավ՝ կիպրական քանութ թիանավի հետ, կրկին մարտի մեջ են մտել՝ Աղալիայի կայազորի ապստամբությունը ճնշելու և հայկական նավահանգիստ Կոռիկոսի վրա թուրքական հարձակումը ետ մղելու համար: Պետրոս I-ի ղեկավարած նավատորմիդը հարձակումներ է գործել՝ այդ ժամանակաշրջանում մամլութերին պատկանող Տրիպոլիի, ինչպես նաև Այսի վրա³⁶³: Այնուհետև՝ Կիլիկիային օգնություն ցուցաբերելու համար Պապերը հիվանդախնամներին դիմել են քազմարիկ կոչերով. 1369 թ. ապրիլի 7-ին Ուրբանոս Ե-ն նրանցից պահանջում է օգնել Աղալիային³⁶⁴: 1369 թ. օգոստոսի 3-ին նույն Պապը պահանջում է հիվանդախնամների առաջնորդ Ույանոնդ Բերանթեց օգնության հասնել հայերին³⁶⁵: Իսկ 1372 թ. հունվարի 17-ին և 22-ին Գրիգոր ԺԱ-Ն Արևելքի քրիստոնյա գահականներին, իտալական քաղաքների ղեկավարներին և հիվանդախնամներին է ներկայացնում Կիլիկյան Յայսատանի ճգնաժամային կացությունը և համառորեն հայցում նրանց միջամտությունը³⁶⁶: Այդուհանդերձ, թենովացիների և կիպրացիների միջև տարածայնությունները խանգարել են հայկական թագավորության օգնության հասնելու նպատակով նավատորմիդի կենտրոնացմանը, որը 1375 թ. ապրիլին Վերջ-

³⁶¹ **Leontios Makhairas**, Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus Entitled “Chronicle”, *Richard M. Dawkins*, éd. et trad. anglaise, t. 1, Oxford, 1932, § 132-135, 137-144, 150-152.

³⁶² **Amadi**, Աշվ. աշխ., էջ 411; **Florio Bustron**, Աշվ. աշխ., էջ 259:

³⁶³ **Amadi**, Աշվ. աշխ., էջ 416-417; **Florio Bustron**, Աշվ. աշխ., էջ 264; **G. Hill**, A History of Cyprus, t. II: The Frankish Period, 1192-1432, Cambridge, 1948, p. 353-357; **P. Edbury**, The Crusading Policy of Peter I of Cyprus, 1359-1369.— **P. M. Holt**, dir., The Eastern Mediterranean Lands in the Periods of the Crusades, Warminster, 1977, p. 98 (rééd. **P. Edbury**, Kingdoms of the Crusaders, From Jerusalem to Cyprus, Ashgate Variorum, Aldershot, 1999, XII).

³⁶⁴ Lettres secrètes et curiales du pape Urbain V (1362-1370), se rapportant à la France extraits des registres d'Avignon et du Vatican, *P. Lecacheux* et *G. Mollat*, éd., 4 fasc. en 1 vol., Paris, 3ème série, 1902-1955, p. 509, N 2934.

³⁶⁵ Սույն տեղում, էջ 315-316, թիվ 2980:

³⁶⁶ Lettres secrètes et curiales du pape Grégoire XI (1370-1378), intéressant les pays autres que la France, publiées ou analysées d'après les registres du Vatican, *G. Mollat*, éd., 1er fasc., Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 1962, p. 72-73 N 512; p. 73, N 516-519.

նականապես դադարել է գոյություն ունենալ՝ մամլուքների կողմից Լևոն V թագավորի գերեվարության հետևանքով:

Ծովը թույլատրել է հոգևորասպետական միաբանությունների և Կիլիկյան Հայաստանի միջև կապը դարձնել հարատև, մասնավորապես Լատինական Արևելքին վիճակված ամենաճգնաժամային ժամանակաշրջանում (XII դարի վերջ-XIV դար): Եղբայրների համար Կիլիկիան եզրող ծովը միաժամանակ՝ հիմնականում անուղղակի եկամուտների աղբյուր էր (նավերը վարձելու և ապրանքներից հարկեր գանձելու միջոցով), և անշրջանցելի բնական միջավայր՝ հայկական թագավորությունում իրենց առաքելությունը տարբեր մակարդակներով իրականացնելու համար: Ծովային նավարկությունը, բացի միայն առևտրական նպատակներից, ինչը նկատելի էր իտալական հանրապետությունների հետ միաբանությունների պահպանած փոխհարաբերություններում, թույլատրում էր նաև կանոնավոր դիվանագիտական հարաբերություններ ունենալ եկեղեցական կամ աշխարհիկ տերությունների (որոնք հաճախ միաբանություններին դրդում էին միջամտել) և Կիլիկյան Հայաստանի թագավորի միջև: Սակայն, այն, ինչը տեսականորեն՝ միաբանությունների, իսկ գործնականում՝ հայկական իշխանությունների համար ամենից կարևորն էր՝ քրիստոնեական տարածքների պաշտպանությունն էր մահմեղականների, մասնավորապես մամլուքների առաջխաղացմանը դեմ հանդիման: Բոլորի կարծիքով առաջնային այս նպատակը ծովը դարձել է անհրաժեշտ՝ “passagii”-ի ծրագրերի հստակեցման և հոգևորասպետական միաբանությունների ավելի կանոնավոր միջամտությունների համար, որոնք տեղի էին ունենում Պապերի՝ Կիլիկյան Հայաստանին օգնության համելու կոչերի արդյունքում: Թեպետ հիվանդախնամները դեպի Կիլիկիա ռազմարշավներ ձեռնարկել են պարբերաբար և միշտ չեն, որ Պապի կոչերին արձագանքել են դրականորեն, այդուհանդերձ, նրանք եղել են եզակիների թվում, ովքեր նախապատրաստել են ռազմական գործողություններ, որոնց նպատակակետը Կիլիկյան Հայաստանն էր և որոնց իրականացումը հաջողությանը ավարտին հասցնելու հարցում նրանց երթեմն խոչընդոտել է ամձամբ Պապը:

ԱՆՁՆԱԾՈՒՆՆԵՐ

Ա

- Արունա Ա. – 46
ալ-Աշրաֆ Խալիլ, մամլուք սուլթան – 53, 66, 73
Ալբեր դ'Ալենան, հիվանդախնամների կոմանդոր – 100
Ալբեր դը Վերսո, Երուսաղեմի պատրիարքի նվիրակ – 88
Ալեքսիոս III Անգելոս, Բյուզանդիայի կայսր – 27
ալ-Մանսուր Կալաուն, մամլուք սուլթան – 53, 64
Ալիշան Ղ. – 31, 35, 86-87, 98
Ալիս, իշխանուհի – 14-15
Անադի – 101
Անորի I Լուսինյան, Կիպրոսի թագավոր – 26, 45
Անորի I Լուսինյան – 13, 23-24, 52, 83, 99-100
Անորի դը Տյուրոս տե՛ս Անորի I Լուսինյան
Անանուն Եղիսացի, ժամանակագիր – 40, 46, 49, 65
Անդրե II, Հունգարիայի թագավոր – 52
Անն դը Սանգերիառլեն, տևառնականների առաջնորդ – 36
Անտիոքոս IV Եպիփանես, Սելևկյան պետության թագավոր – 35, 55
Անտուան, Գաետի Եպիփանոս – 105
Անրի դը Գրինալդի – 94, 96
Ատան – 42
Արման դը Պերիգոր, Եղիսացի – 52

Բ

- Բայբարս, սուլթան – 89
Բար Յերրեսո, ժամանակագիր – 32, 40, 44, 46, 65, 70, 76, 90
Բար Քորուա, սարկավագ – 61
Բենուա ԺԲ, պապ – 104-105
Բեռնար, Եղիսացի – 51
Բերտրան դը Տեսի, Եղիսացի – 85
Բլանկարդ Օ. – 95-96
Բռաս Թ. Ս. Ո. – 14-15
Բոդրին II, Երուսաղեմի թագավոր – 14, 63
Բոդրին դ'Իբելի – 100
Բոհեմոնդ II, Անտիոքի իշխան – 14
Բոհեմոնդ IV, Անտիոքի իշխան – 12, 14-15, 31, 43, 65-66, 76, 85, 93
Բոհեմոնդ դը Տրիպոլի տե՛ս Բոհեմոնդ IV
Բոնիֆաս դե Կալամանդրակեն, մեծ կոմանդոր – 94
Բոնիֆաս դը Տիբայ – 94
Բոռնազյան Ս. – 97
Բոտիկ Ռ.-Ա. – 98

Գ

- Գարին դը Մոնտեգյու, հիվանդախնամների մեծ մագիստրոս – 50-52, 70, 84, 87, 98
Գարնիե – 31
Գի դը Սևերակ, հիվանդախնամների մեծ կոմանդոր – 100-101
Գիյոմ դը Շարտր, տաճարականների

- մեծ մագիստրոս – 52
- Գիյոն Ռայմոնդ – 94
- Գութեր, Եղբայր – 51
- Գրիգոր Արուլ-Ֆարազ տե՛ս Բար Յերենս
- Գրիգոր Դ Տղա, կաթողիկոս – 42
- Գրիգոր Երեց – 14, 46, 56, 62-63, 77, 91
- Գրիգոր Զ Ապիրատ, կաթողիկոս – 27
- Գրիգոր Թ, պապ – 74
- Գրիգոր ԺԱ, պապ – 106
- Գոյ Վասիլ – 7
- Գևորգ Լամբրոնացի – 53
- Դ**
- Դեղեյան Ժ. – 5, 47, 84
- Դելավիլ-Լո-Ռու Ժ. – 22
- Դեմուքտէ Ա. – 103
- Դեշան Պ. – 14, 85, 90
- Դեսիմոնի Կ. – 91
- Դիոդեռնե դը Գողոն – 105
- Դյուլորիե Է. – 47
- Դոստուրյան Ա. Է. – 47
- Դուկաս Տարսոնեցի, իշխան – 65
- Ձ**
- Զապել – 13, 18, 31, 33, 42-43, 45, 50, 55, 60-61, 77, 79, 85, 100-101
- Ե**
- Եդուարդ I, Ամգլիայի թագավոր – 102
- Եդուարդ Ո. Ու. – 9, 82, 84, 86- 87, 89, 90
- Ել-Իմադ, պատմիչ – 91
- Թ**
- Թորոս II Կիլիկեցի, իշխան – 10, 14, 16, 44, 57, 65, 76, 78, 84, 88, 91
- Ժ**
- Ժակ II դ'Արագոն – 104
- Ժակ դը Մոլե, տաճարականների մեծ մագիստրոս – 10, 13, 19-20, 22-24
- Ժակո Պ. – 88, 90
- Ժամ, հիվանդախմամների մեծ մագիստրոս – 51
- Ժան դը Բիիեն, Երուսաղեմի թագավոր – 52, 68, 70, 74, 85
- Ժան դը Վիլիեր, հիվանդախմամների առաջնորդ – 102
- Ժիրայր դը Ռիդեֆոր, տաճարական – 62
- Ժիրան Դեդուլյուր, Եղբայր – 51
- Ժոզեֆ դը Սանսի, Եղբայր – 102
- Ժոսելեն I, Եղեսիայի կոմս – 14
- Ժոսելեն I, կոմս – 78
- Ի**
- Իրն ալ-Ֆուլատ, ժամանակագիր – 85-86
- Իզաբել տե՛ս Զապել
- Իննոկենտիոս Գ, պապ – 17, 26, 30-32, 50-51, 66, 68, 74, 84, 88
- Լ**
- Լևոն I Մեծագործ Ռուբինյան – 5-7, 11- 12, 16-18, 26-32, 34-35, 37, 39-40, 42- 43, 49-51, 54-55, 66,

68, 70, 74, 76, 79, 84-93, 98

- Լևոն II, իշխան տե՛ս Լևոն I Սթօճագործ
 Լևոն II Հեթումյան – 51
 Լևոն III Հեթումյան – 13, 18, 20, 51
 Լևոն IV Հեթումյան – 19, 87, 104
 Լևոն V Լուսինյան – 16, 19, 107
 Լանգլուա Վ. – 31-33
 Լեռպողով VI, Ավստրիայի դուքս – 52
 Լիտտոլդ, Եղբայր – 50
 Լու Բլաեկ Դ. – 105
 Լոուրենս Ա. Ու. – 14-15
 Լուկ դը Գրիմալդի – 94
 Լուկ դը Ռեշո – 95
 Լուտտրելլ Ա. – 104

Կ

- Կալաուն տե՛ս ալ-Մանսուր Կալաուն
 Կահան Կ. – 85, 90
 Կամել, Եգիպտոսի սուլթան – 73
 Կանտորովիչ Ե. – 74
 Կելեստինոս Գ, պապ – 26, 29
 Կերծ Սմբատ տե՛ս Սմբատ սպարա-
 պետ
 Կիրակոս Գանձակեցի – 43, 45
 Կղեմես Դ, պապ – 18
 Կղեմես Ե, պապ – 13, 19-23
 Կղեմես Զ, պապ – 105
 Կոնրադ, Սայմոնի արքեպիսկոպոս – 26-
 27, 29, 39-40
 Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի, կաթողի-
 կոս – 53
 Կոստանդին I, Լամբրոնի իշխան – 36
 Կոստանդին II – 19
 Կոստանդին դը Պապեռոն, խնամակալ
 – 18, 31-32, 42- 43, 45, 77, 85
 Կոստանդին Սարվանդիքար, մեծ
 սենյոր – 35, 51
 Կոստանս – 14-15
- Հալֆրեր Պ. – 29, 31
 Հակոբ Ա Կլայեցի, կաթողիկոս – 53
 Հակոբյան Վ. – 11
 Հայքոն տե՛ս Հեթում Կոռիկոսի
 Հայնրիխ VI Հոհենշտաուֆեն, Սրբա-
 զան Հոռմեական կայսրության
 կայսր – 26, 29, 40
 Հարուն ալ-Ռաշիդ, Աբբասյան խալիֆ
 – 33
 Հեթում I – 18, 31-33, 35, 37, 39, 43,
 45, 50-52, 55, 60-61, 66, 79, 85
 Հեթում II – 13, 19, 51, 70, 75, 103
 Հեթում III, Լամբրոնի իշխան – 36
 Հեթում Կոռիկոսի – 11, 13, 20-24,
 27, 52-53, 64-65, 67, 70, 75, 103
 Հեթումյաններ, հարստություն – 18,
 50-51
 Հելլենկեմպեր Յ. – 82, 84, 86-88
 Հենրի II, Կիպրոսի թագավոր – 13, 83,
 99-101
 Հերման դը Սալզա, մեծ մագիստրոս –
 30, 49-50, 52
 Հիլդ Ֆ. – 87-88
 Հիսուս Քրիստոս – 55, 57-58, 60, 62-
 63, 66, 77, 81
 Հովհաննես II Կոմնենոս, Բյուզան-
 դիայի կայսր – 15-16
 Հովհաննես Երզնկացի – 53, 66, 73
 Հովհաննես Զ Սսեցի, կաթողիկոս – 51
 Հովհաննես, ավետարանիչ – 56
 Հովհաննես, գրիչ – 43
 Հովնան – 89
 Հովու, Կիպրոսի թագավոր – 105
 Հուդա Սակաբայեցի – 35
 Հուսիկ, գրիչ – 58-59, 78

Ղ

- Ղազան, խան – 52, 64, 103
Ղվշաղ Թողթայ, խան – 96

Մ

Մաթևոսյան Ա. – 43, 47

Մանուել I Կոմնենոս, Բյուզանդիայի Ոնորիոս Գ, պապ – 52
կայսր – 44, 76, 78

Մաս Լատրի դը Ա. Լ. – 101

Մատոքիա, հայր – 35

Մատթեոս Եթեսացի տե՛ս Մատթեոս Պարի – 101
Ուրիհայեցի
Մատթեոս Ուրիհայեցի – 14, 46
Մատթեոս Փարիզեցի – 73
Մատթեոս, ավետարանիչ – 56
Մելիք-Օհանջանյան – 43
Միհայել Ասորի, ժամանակագիր – 9,
40, 44, 46, 48, 57-63, 67, 69, 78,
80, 90

Մլեհ, իշխան – 10-11, 36

Միհրար Տաշրացի – 53

Միհրարյան Վ. – 8

Մոլին Կ. – 86

Մորիս դը Պանյակ – 104

Ն

Ներսես Լամբրոնացի – 29, 31, 72-73

Ներսես Շնորհալի – 72-73

Ներսես Պալիենցի – 97

Նիկոլա, ասպետ – 62

Նիկոլա Լորգն – 102

Նիկոլա Ֆալկոն – 20

Նիկողայոս Դ, պապ – 13, 102-103

Նուվո դ'Արժան – 100

Նուր Էռ-Ղին, Յալեպի ամիրա – 44, 65

Ճ

- Ճաբր Ժ. – 46
Ճորելկե Ե. – 30, 33, 50
Ճևալիե Ս.-Ա. – 5-8

Ո**Պ**

Պարի – 101
Պեպոն Մալոն – 94-95
Պետրոս I, Կիպրոսի թագավոր – 106
Պերսկալ դը Զուհզուլֆո – 95
Պողարեան Ն. – 72
Պողոս, առաքյալ – 73
Պողոսյան Վ. – 8
Պոն դը Տրիպոլի տե՛ս Բոհեմունդ IV

Զ

Զերալդ դը Վիտրին, ավագ սարկա-
վագ – 104
Զիակոնո Բոսին – 91
Զիովաննի – 105
Զիովաննի ԻԲ, պապ – 88, 97, 104
Զուհզուլֆոն դը Զուհզուլֆո – 95

Ռ

Ռալֆ դը Ռոմֆրոն, պատրիարք – 15
Ռայմոնդ Բերանժե, հիվանդախնամ-
ների առաջնորդ – 106
Ռայմոնդ դե Պիիս, պապի բանագնաց
– 100-101
Ռայմոնդ դը Պուատիե, իշխան – 15-
16, 84

Ուայմոնդ-Ռուբեն – 17, 30, 34, 37, 49-
50, 55, 59-61, 66, 68, 76, 93

Ուենո դը Շատիյոն, Անտիոքի իշխան –
76, 84, 88, 91

Ուենո դը Սանտոն, ճավաստորմիղի հրա-
մանատար – 101

Ուենո, իշխան – 65

ՈՒթա, Լևոն I-ի դուստր – 68, 70, 85, 87

ՈՒլեյ-Սմիթ Ջ. – 37, 86, 88, 98

Ուրեբ դը Մոնգեսար – 101

Ուժե դը Տոդինիս, ճավապետ – 102

Ուութինյան, իշխանություն – 6

Ուութինյան, հարստություն – 39

Կամոնիկոս – 29-30, 33, 86-87,
91

S

Տամպլիե դը Տյուրոս – 103

Տարսոնի արքեպիսկոպոս տե՛ս Ներ-
սես Լամբրոնացի

Տիբր Գողեն, տաճարականների մա-
գիստրոս – 13, 102

Տյուրոսի սենյոր տե՛ս Ամորի Լուսին-
յան

Տյուրոսի տիկին տե՛ս Զապել

Տրիպոլիի կոմս տե՛ս Բոհեմունդ IV

U

ՈՒ

Սալահ Էղ-Դին, Այյուբյան սուլթան –
26, 42, 44, 47, 62, 65, 74-76, 91

Սամուել Ամեցի – 54, 73

Սարգիս – 43

Սիրիլ, թագուհի – 45

Սիբու իբն ալ-Զավզի, ժամանակագիր
– 74

Սիմոն դը Մոնտոլիֆ – 100

Սմբատ, Կիլիկիայի թագավոր – 13, 19
Սմբատ, սպարապետ – 12, 39, 47-48,

51, 57, 62, 64, 76, 85

Սողոմոն – 69

Ստեփանե, Թորոս II-ի եղբայր – 10, 14,
16, 57

Ստեփանոս Օրբելյան – 53

Կ

Կալիս Բրուջ Ե.-Ա. – 46

Կամերյան Մ. – 72

Վասիլ, Զանցլեր – 47

Վիլբրանդ Օլդենբուրգցի, Քիլիկիայի

Ուրբանոս Ե, պապ – 106

O

Օշին, Կիլիկիայի թագավոր – 19, 100
Օշին, իշխան – 52

Օտտոն IV Յոհենշտաուֆեն, Սրբա-
զան Յոռմեական կայսրության
կայսր – 29

Ֆ

Ֆավոր Մ.-Լ. – 26

Ֆիլիպ IV Գեղեցիկ, Ֆրանսիայի թա-
գավոր – 13, 24

Ֆիլիպ, Բոհեմունդ IV իշխանի որդի –
31, 43

Ֆիլիպ, Յենիի II քեռի – 100

Ֆինկ Ր. – 104

Ֆորշթոյթեր Կ. – 33

Ֆրիդրիխ I Ծիկամորուս Յոհենշտաու-

- Փեն, Սրբազն Հռոմեական կայսրության կայսր – 29
 Ֆրիդրիխ II Հոհենշտաուֆեն, Սրբազն Հռոմեական կայսրության կայսր – 54, 74
 Ֆրիդրիխ III Հոհենշտաուֆեն, Սրբազն Հռոմեական կայսրության կայսր – 31
 Ֆուլք դ'Անժու, Երուսաղեմի թագավոր – 14
 Ֆուլք դը Վիլլարե, հիվանդախնամների առաջնորդ – 100, 103

Ի՞՞Ո՞ՉՆԱԴՈՒՅՈ՞Ծ

Ա

- Աղալիա – 106
 Աղանա – 99
 Ալեքսանդրետ – 82, 84, 86, 88-91, 99, 101
 Ալեքսանդրետի դուռ – 91
 Ալեքսանդրետի ծոց – 82, 84, 91, 100
 ալ-Շինա տե՛ս Կանամելլա
 ալ-Շինան տե՛ս Կանամելլա
 Ակրա տե՛ս Սեն-Ժան դ'Ակրա
 Աղեշեմոն – 33
 Անանոս – 9, 15-16, 23, 42, 76, 83, 88, 90, 98
 Ամանոսի լեռնանցքներ – 33, 88
 Ամանոսյան դռներ – 32-34
 Անուղա – 29-32, 70, 86, 92
 Այաս – 82, 91, 94-99, 101, 106
 Այուն – 30, 32-33, 86, 92
 Անամուր – 87
 Անդրտավրոս – 23
 Անտիոք – 9, 11-12, 14-18, 24, 30-31, 34, 38-40, 42-44, 50-51, 58, 65, 76, 84-85, 89
 Անտիոք – 87
 Անտիոքի իշխանություն – 41, 43, 93, 102

Ասիհա – 20

- Ասկաղոն – 62, 65
 Ասորիք – 9, 22-23, 44
 Ասորվոց դրումք – 42
 Ասպետների Կրօպ, ամրոց – 65, 70
 Ավստրիա – 52
 Ատրպատական – 40
 Արուլգ – 88
 Արևելք – 4-5, 7, 9, 22, 39-41, 46-47, 49, 54, 62-63, 65, 68, 70, 71, 73, 82, 103, 106
 Արևամտյան Եվրոպա – 5, 8
 Արևմուտք – 15, 46, 73, 82, 97

Բ

- Բարսումա, Վանք – 40, 78
 Բերգիբելին – 14
 Բենենտ – 104
 Բերդ – 33
 Բյուզանդիա – 76
 Բոննել – 84, 88-89, 98
 Բուշերուիա տե՛ս Բուրուերիա
 Բուքուերիա – 33, 92

Գ

- Անտիոքի իշխանություն – 41, 43, 93,

Գաետ – 105
Գաստիմ տե՛ս Պաղրաս
Գաստոն տե՛ս Պաղրաս
Գերմանիա – 5
Գյուենեշ – 33
Գյուենոշ տե՛ս Գյուենեշ
Գյուլսիհան – 88
Գյորգելիհօղլու Քալեսի – 87
Գոսքուն – 33
Գումբեթֆորք – 30, 32-33, 86-87, 92
Գուստեգենաշ տե՛ս Կոստիոն

Դ

Դաբենիմ տե՛ս Դավենիմ
Դամասկոս – 44, 49, 65
Դաշտային Կիլիկիա – 99
Դավենիմ – 33
Դարպասակ – 89-91
Դոդեկանեզ – 104
Դրանք – 33

Ե

Եգիպտոս – 22, 52, 54, 73
Եղեսիա – 7, 14, 40
Եղեսիայի կոնսուլյուն – 16, 39, 41, 48,
Երուսաղեմ – 10, 14-15, 26, 29, 36, 39,
42, 44-45, 48, 50-51, 55, 58, 60-
61, 66-68, 73, 85, 88
Երուսաղեմի քաջավորություն – 7, 12-
13, 51, 53

Զ

Զմյուռնիա – 105

Թավրիզ – 96
Ի
Իսկենդերուն տե՛ս Ալեքսանդրես
Իսկենդերունահ տե՛ս Ալեքսանդրես
Իսոս – 86
Իսրայել – 34, 55
Իտալիա – 69

Լ

Լա ՈՒշ Գիյոն, բերդամրոց – 9, 12, 89
Լա ՈՒշ Ուուսել, բերդամրոց – 70, 89-
90
Լազան տե՛ս Պազան
Լայան – 33
Լամբրոն, ամրոց – 36
Լատինական Արևելք – 12, 24, 107
Լարանդա – 92
Լուլիան տե՛ս Լայան

Կ

Կալիկադնոս – 84
Կամարդիաս – 84-85, 92
Կամբեքիս տե՛ս Կենշեքիս
Կանանելլա – 85-86, 98
Կենշեքիս – 33
Կեսարիա – 51
Կիլիկիա – 5-17, 19-20, 22-24, 26-27,
29-36, 38-42, 44, 68, 83, 94, 97,
99-100, 104-107
Կիլիկյան Հայաստան – 6, 16, 18-20,
22-25, 27, 29-30, 32, 34, 36-37,
39, 41, 49-51, 55, 66, 68, 76, 82-
85, 89, 91, 93-94, 96-97, 99-107

- Կիպրոս – 17, 19-20, 22-24, 26, 43, 45, 53, 73, 83, 98-100, 102-106
- Կորիկոս – 20, 105-106
- Կոստանդնուպոլիս – 20
- Կոստիոնս – 33
- Կոսքուին տե՛ս Գոսքուին
- Կորոն – 105
- Կուրգոլա – 103
- Ր**
- Հարին – 47, 62, 64-65, 75-76
- Հալեպ – 44, 99
- Հաղար Սութլան – 90
- Հայաստան – 8, 45
- Հայֆա – 51, 96-97
- Հաշուրդագ տե՛ս Հաշուրդագը
- Հաշուրդագը – 33
- Հարավային Իտալիա – 26
- Հարիմ – 65
- Հարունիե – 32-35, 50
- Հիլեսհայմ – 29, 86
- Հյուսիսային Ասորիք – 89, 102
- Հոնս – 103
- Հովհան, աբբայություն – 33
- Հովնանի Մույթ տե՛ս Պորտելլա
- Հռոդոս – 100, 103-104
- Հռոմ – 7, 69
- Հռոսոս – 88
- Հունգարիա – 52
- Ծ**
- Ծկեր – 70, 85, 92
- Մ**
- Մալաթիա – 40
- Մալլոս – 86-87, 100-101
- Մալոն տե՛ս Մալլոս
- Մամեստիա – 86-87, 99
- Մայնց – 26-27, 29, 39-40
- Մարաշ – 33
- Մելոն տե՛ս Մալլոս
- Մելուն տե՛ս Մալլոս
- Մերկեզ – 90
- Մերձավոր Արևելք – 6, 53, 68, 103
- Միջագետք – 40
- Միջերկրական ծով – 83, 89, 98
- Մոնպելիե – 5
- Մոնֆոր – 51, 65, 70
- Մոտրիգու – 33
- Մուտրիգու տե՛ս Մոտրիգու
- Յ**
- Յաֆֆա տե՛ս Հայֆա
- Յունուրթալիք – 82
- Ն**
- Նեգրոպոն – 104
- Նոլի – 94
- Նորբերդ – 84, 92
- Զ**
- Զալան, բերդամրոց – 84, 90
- Զաշորիմ տե՛ս Զաչորիմ
- Զաչորիմ – 33
- Զերրարե – 33
- Պ**

- Պագան – 101
- Պաղեստին – 69
- Պաղաս, բերդամրոց – 10-11, 14-16, 18, 30, 33, 36-37, 42, 44, 50, 58-

59, 65, 68, 70, 74, 85, 89-91
Պայաս – 86, 89
Պարսկաստան – 52, 96
Պելերին, դյակ – 51, 70
Պոր դը Կոլոն – 88
Պորտելլա – 89, 91, 98-99
Պորտո Վեներե – 94
Պուատիե – 20

Զ

Ձեյան – 32
Ձենովա – 82, 94-95, 103

Ռ

Ռոմանիա – 103

Ս

Սաարգագու – 33
Սարա տե՛ս Պաղյաս
Սարի Սեկի, բերդամրոց – 84, 89-90, 98
Սարվանդիքար, ամրոց – 34-35, 51
Սելեուս, ամրոց – 30
Սելիկին տե՛ս Սեսվիկին
Սելկիհա – 29, 43, 45, 49, 68, 70, 84-
85, 87, 92
Սեն-Ժան դ'Ակրա – 26-27, 53, 64-68,
73-74, 96, 102

Սենտ-Էտիեն – 5

Սեշին – 87

Սեսվիկին – 33, 92

Սիեներագ տե՛ս Սև Ավերակ

Սիմեոն, վանք – 65

Սիս – 31-33, 47, 49

Սիցիլիա – 26, 74, 104

Սկոռա, վանք – 72

Սյունիք – 53
Սոգո, աբբայություն – 33
Սուրբ Երկիր – 3, 20, 22, 24, 45, 63,
74, 88, 102
Սուրբ Դանիել – 33
Սուրբ Թորոս – 33
Սուրբ Հովհաննես, միաբանություն –
36, 39, 45, 48-49, 55, 61, 66
Սուրբ Ղազար, միաբանություն – 40
Սուրբ Մամաս, աբբայություն – 33
Սուրբ Մարի, միաբանություն – 27, 30,
32, 34, 36-38, 48-49, 51, 55-56,
60, 66, 79, 93
Սև Աշտարակ – 36
Սև Ավերակ – 33

Վ

Վանգուն – 87
Վաներ – 87, 92
Վաներիում տե՛ս Վաներ
Վենետիկ – 82, 103

Տ

Տարսոն – 29, 31, 72, 87, 99
Տելագր – 33
Տելագու տե՛ս Տելագր
Տրիպոլի – 64-66, 102, 106
Տրիպոլիի կոնսուլյուն – 102

ՈՒ

Ուլուքինար – 88
Ուսիհա տե՛ս Եղեսիհա

Փ

Փոքր Ասիա – 9, 106

Ք

Քիշլասայ Թյոյ – 88
Քուիանգ – 33
Քուիոդ տե՛ս Քուիանգ

Ֆ

Ֆամագուստա – 100
Ֆլորենցիա – 98
Ֆրանսիա – 5, 8, 13, 22, 31, 104

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան Բ. Հարությունյան	5
Գլուխ I Կիլիկիայում տաճարականների ներկայության որոշ հարցերի շուրջ	9
Գլուխ II Լևոն Սեծագործի գերմանական ռազմավարությունը. տևառնականների Կիլիկիայում հաստատվելու պարագան	26
Գլուխ III Հոգևորասպետական միաբանությունների ընկալումն Արևելքի քրիստոնյաների (հայերի և ասորների) կողմից (XII դարի սկզբից մինչև XIV դարի սկիզբը)	39
Գլուխ IV Ասպետական միաբանությունները և միջերկրածովյան Կիլիկիան (XII դարի կեսից մինչև XIV դարի վերջը)	82
Անձնանուններ	108
Տեղանուններ	113

TABLE DES MATIERES

Préface B. Haroutiounyan	5
Chapitre I Quelques aspects de la présence des templier en Cilicie	9
Chapitre II La stratégie germanique de Léon le Magnifique : le cas de l'installation des teutoniques en Cilicie	26
Chapitre III La vision des ordres religieux-militaires par les chrétiens orientaux (Arméniens et Syriaques) au Moyen Age (du début du XII ^e siècle au début du XIV ^e siècle)	39
Chapitre IV Les ordres militaires et la mer en Arménie Cilicienne (milieu du XII ^e – fin du XIV ^e siècle)	82
Index des noms	108
Index des lieux	113

**Մարի-Աննա Շևալիե
Կիլիկյան Հայաստանի և
հոգևորասպետական միաբանությունների
փոխհարաբերությունների պատմությունից**

**Мари-Анна Шевалье
К истории взаимоотношений
духовно-рыцарских орденов
с Армянской Киликией**

**Marie-Anna Chevalier
Sur l'histoire des relations de
l'Arménie Cilicienne avec les
ordres religieux-militaires**

Սրբագրիչ՝ Վահանդուխս Ղերձյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Վարուժան Պողոսյանի
Համակարգչային ձևավորումը՝ Աննա Աղուգումյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 04.10.2007 թ.:
Թուղթ՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 1/16:
Դրատ. 6.4 մամուլ, տպագր. 7.5 մամուլ = 7.0 պայմ մամուլի:
Տպաքանակ՝ 200: Պատվեր՝ 80:

Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Երևանի պետական համալսարանի տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52